

250 éves a Demonstratio

Tanulmánykötet Sajnovics János műve megjelenésének 250.
évfordulója alkalmából

250 éves a Demonstratio

250 éves a Demonstratio

Tanulmánykötet Sajnovics János műve megjelenésének 250. évfordulója alkalmából

Szerkesztette
Terbe Erika és C. Vladár Zsuzsa

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Budapest
2021

Készült az ELTE BTK 2021. évi tankönyv- és jegyzettámogatási pályázatának támogatásával

Lektorok

Békés Veronika, Horváth Katalin, Keresztes László, Kubínyi Kata, Maticsák Sándor,
Nagy László, Szij Enikő, C. Vladár Zsuzsa, Zsoldos Endre

Technikai munkatárs
Rábel Anikó

ISBN 978-963-489-491-9

© A szerzők és a szerkesztők, 2021
Minden jog fenntartva

A kötet elektronikus formában elérhető az ELTE repozitóriumában
<https://edit.elte.hu>

Kiadta az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Felelős kiadó
Az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Tartalomjegyzék

Juhász Dezső Bevezető gondolatok	7
Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa Szerkesztői előszó	9
Bartha Lajos Sajnovics János, a tudós és az ember	II
Békés Veronika Ugyanaz? Hasonló? Rokon?	30
Doncsecz Etelka Sajnovics nyomdokain: Verseghy Ferenc levele Henrik Gabriel Porthanhoz	43
Kelemen Ivett Sajnovics János szerepe a számi helyesírás történetében	56
Korompay Klára Nyelvhasználat és nyelvtörténet: a Halotti beszéd a Demonstrációban	67
Mihalik Béla Jézus Társasága és tudós rendtagjai a 18. századi Magyarországon	79
Oláh Krisztina Insula Wardoehuus (...) a Maximiliano Hell	86
Szj Enikő Sajnovics úti naplója ürügyén – népnevek, térképek, címerek	101
Terbe Erika Mit gondolnak a mai egyetemisták a nyelvrokonság kérdéséről?	115
C. Vladár Zsuzsa A Demonstratio kutatómódszertanáról	125

Bevezető gondolatok

A magyar nyelvtudományban időről időre fölmerül nyelvünk történeti korszakolásának, illetve a korszakhatároknak a kérdése. Mik legyenek a fogódzók? A nyelven belüli folyamatok és/vagy a nyelvvel, nyelvközösséggel kapcsolatos történések? Az biztos, hogy a nyelvet is érintő történelmi eseményekhez való kapcsolódás egyszerűbb, „praktikusabb” és egyben interdiszciplinárisabb megoldás, mint egyes nyelvváltozási folyamatok kezdetének és végének megállapítása. Olykor persze az egymást követő korszakfordító történések kiválasztása sem könnyű. Például az ősmagyar kor kezdetét hozzá lehet kötni a nyelvrokonnépektől való elváláshoz, de vajon az elválás után nem találkoztunk-e mégis valamelyik csoportjukkal? És ha igen, meddig voltunk kapcsolatban? Hogyan tudjuk az elválás időpontját meghatározni? Melyik esemény jelölje ki az ómagyar kor kezdetét (illetve az ősmagyar végét): a honfoglalás vagy az államalapítás? Az ó- és középmagyar kor fordulóját inkább a mohácsi csatához vagy a magyarországi reformáció valamely nyelvi relevanciájú eseményéhez, pl. a magyar nyelvű könyvnyomtatás megindulásához kössük? A felvilágosodás kezdetéhez kapcsolt újmagyar kort máig tartónak vegyük-e, vagy számoljunk a trianoni katasztrófával? Mennyire tekinthető korszakhatárnak a rendszerváltás, a szocialista világrendszer összeomlása? Figyelembe vegyük-e az infokommunikációs forradalmat egy új alkorszak nyitányaként?

Érdekes, hogy a fenti kérdéshalmazban talán a magyar felvilágosodás nyitánya (1772) mint korszakhatár élvezi a legnagyobb konszenzust. A nemzeti eszme megerősödése, középpontban a nemzeti nyelv és nemzeti irodalom megeremtésével, fejlesztésével paradox módon nemzetközi szintéren is jól értelmezhető európai folyamat volt. A nyelvvel való foglalkozás közüggyé válása oda vezetett, hogy nemcsak a humán tudományok művelői, hanem lényegében az egész értelmiség bekapcsolódott a nyelvi diskurzusba. (A tudományterületi elkülönülésekről ezúttal nagyvonalúan lemondunk.) Például történészek is szorgalmazták a régi nyelvemlékek felkutatását, kiadását, feldolgozását; politikusok, közéleti szereplők mérték fel az anyanyelvi kultúra jelentőségét a nemzeté válásban, az oktatásban; természettudósok kezdték el vallatóra fogni a nyelvekben megragadható szabályszerűségeket, vagy kezdték el a nyelvújítás jegyében kialakítani a sajátos szakterminológiát. Sokszor ezek a motivációk szerencsés módon össze is kapcsolódtak, egymás hatását fölerősítve. Így történt, hogy egy csillagászati, földrajzi expedíció résztvevői programjukba iktatták egy északi népnek, a számiknak (lappoknak) a célzott nyelvi megfigyelését, annak érdekében, hogy kiderítsék a magyar nyelvvel való rokonságot.

Ennek eredménye azonban nemcsak a nyelvrokonság felderítése okán kiemelkedő, hanem a hozzá vezető út, azaz a bizonyítás módszertana szempontjából is. Mennyiben segíti a problémamegoldást a kutató természettudományos látásmódja, gyakorlata? A 20. században – különösen annak második felében – modernnek kikiáltott formális nyelvészet egyik törekvése éppen az volt, hogy leírja a nyelvi rendszerben és a nyelvi működésben rejlő „gépies” jellegzetességeket, amelyek modellezhetők és (a tudományfejlődés egy következő szakaszában) a számítógépes mechanizmusokkal sokoldalúan hasznosíthatók. Ezeknek az irányzatoknak a művelői nem kevés nosztalgiával figyelték

a természettudományokat, amelyek módszertanuk egzaktságával megelőzték az úgynevezett „puha” társadalomtudományokat. Az eltérő módszertanok alapvető különbsége azonban a feldolgozott materiában is rejlik: a nyelv társadalmi képződmény, működése és változása értelmezhetetlen az őt használó nyelvközösség tevékenységének és viszonyainak ismerete nélkül.

Korunkban felértékelődőben vannak a metatudományos ismeretek, így a tudománymódszertan mellett kiemelt jelentősége van a társadalmi és nyelvi ideológiák helyes és sokoldalú értelmezésének. A 18. század utolsó három évtizede és az azt követő fél évszázad a szellemi nemzetépítés szempontjából máig ható vitákat és részeredményeket hozott a felszínre. Pl. hogyan függenek össze az etnogenezis folyamatai a nyelvi fejlődéssel? Milyen tudományok képesek hozzájárulni a magyar nyelv- és őstörténet eredményeihez? Kik és milyen módon alakítsák a nemzettudatot? Léteznek-e nemzeti tudományok, és ha igen, milyen hálózatban, milyen cél- és eszközzel dolgoznak? A nemzetközi eredmények és erőterek hogyan befolyásolhatják ezeknek a tudományoknak a sikeres együttműködését?

Sajnovics János és életműve, benne a Demonstrációval, ma is termékeny eszmecserére ösztönzi a tudósok és az érdeklődő értelmiség köreit. A jeles mű első és második kiadása szervesen illeszkedik az újmagyar kor nyitányához, a 250 éves évforduló megünneplése egyfajta erkölcsi kötelesség is. Külön öröm számomra, hogy a jelen tanácskozás helyszíne az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, amelynek elődjét, az első magyar (nyelvészeti és irodalmi) tanszéket 230 éve létesítették Vályi András professzorságával.

Juhász Dezső

Szerkesztői előszó

1770-ben jelent meg először, majd egy évvel később másodszor a finnugor nyelvhasználat alapdarabja, Sajnovics János Demonstratiója. Talán nincs olyan munka a magyar nyelvészet történetében, amelyet többet emlegettek volna itthon és külföldön, kutatók és laikusok.

A 250 éves évfordulóra több itthoni és nemzetközi rendezvényt szerveztek. Mivel a nyelvészeti kutatás egy norvégiai csillagászati expedícióhoz kapcsolódott, Norvégia maga is két konferenciát szervezett, és a BTK-n is tartottunk 2020 januárjában nagy sikerű konferenciát. Ennek a konferenciának az anyagából készültek a most kötetbe foglalt tanulmányok.

A tanulmánykötettel kettős célunk van: egyrészt a legújabb kutatási eredményeket bemutatni Sajnovics és a 18. századi magyar és nemzetközi tudományosság vonatkozásában. A kötet interdiszciplináris, a nyelvészet mellett a filozófia, a történelem, az irodalom, a geográfia, csillagászat oldaláról járja körül a témát, így számos képzésben használható.

Másrészt a könyv nyit a szűkebb tudományosságon túl is. Empirikus vizsgálat alapján bemutatja a mai egyetemisták gondolkodását a nyelvrokonság témájában, és tisztázza, milyen történeti és tudománytörténeti háttere van azoknak a félreértéseknek, amelyek a nyelvrokonság értelmezéséhez kapcsolódnak. Szemléletformáló látásmódja miatt a tanulmánygyűjteményt kifejezetten ajánljuk a tanárképzésben és főleg a magyar szakos tanárképzésben.

A kötet első része a biográfia, a történelem, rendtörténet, kapcsolattörténet oldaláról mutatja be a kort, ezek a tanulmányok a magyar, a finnugor, a földrajz és a történelem szakosok oktatásában hasznosíthatóak. Bartha Lajos csillagász tudománytörténész Sajnovics pályájával foglalkozik, és eloszlat több, a nyelvészetben, sőt az iskolai oktatásban is megjelent tévhitet: így azt, hogy előre eltervezett kutatás volt-e a számi-magyar nyelvhasználat, hogy milyen volt a mű kortárs recepciója, valóban a halzsíros atyafiság emlegetése miatt maradt-e abba a további kutatás. Mihalik Béla történész azt a szellemi, intellektuális környezetet mutatja be, amely a háttere volt Sajnovics János munkásságának.

Oláh Krisztina térképészként méltatja azt az expedíciót, aminek kapcsán a mű született, Szíj Enikő, a téma legjobb hazai ismerője a finnugor népnevek, térképek és a műben szereplő címer kérdésével foglalkozik. Kelemen Ivett számikutató a magyar helyesírásnak a számi nyelvi standardizációban betöltött szerepéről ír.

Kutatásmódszertani képzésben hasznosítható C. Vladár Zsuzsa tanulmánya a Demonstratio kutatásmódszertanáról, a mai értelmű tudományfogalom, kutatási normák és a modern tudományos standard megszületéséről.

A nyelvtörténet és az irodalomtörténet kutatása és oktatása számára is fontos Kompay Klára tanulmánya a Halotti beszéd szerepéről a Demonstratióban, illetve Doncsicz Etelka írása a nyelvrokonság kérdéséről Verseghy Ferenc levelezésében és a levélnek mint médiumnak a korabeli tudásáramlásban betöltött szerepéről. A Halotti beszéd mint alapvető nyelvemlékünk ilyen szempontból még nem volt részletesen elemzve, a tanulmány megállapításait a tanárképzésben is fel lehet használni.

A tanulmányok harmadik része kifejezetten a magyar szakos tanárképzéshez szól: Terbe Erika tanulmánya látképet ad empirikus felméréssel arról, miként vélekednek a mai egyetemisták a nyelvrokonságról, mennyire tájékozottak és motiváltak. Békés Vera filozófiatörténész írása pedig arra világít rá, hogy a fogalmak a tudományban miként változnak, mennyi félreértés forrása a korábbi rendszer visszavetítése, és ez hogyan alakozhat meg laikus tévhitek.

A könyv II kettősen lektorált tanulmányt tartalmaz, féloldalas angol absztraktokkal.

Azt gondoljuk, hogy a tanulmánykötet jól szemlélteti, hogy a tudományos teljesítmények nem önmagukban, hanem adott kor szellemi, történelmi kontextusában, fogalomrendszerében és módszertanával jönnek létre, és nem lehet korlátozva, egy terület alkotásaként felfogni, hanem egységként kell szemlélni, a recepció történetével együtt. Reméljük, hogy a könyv jól hasznosul majd mind a kutatásban, mind az oktatásban.

A kötet szerkesztői
Terbe Erika és C. Vladár Zsuzsa

Bartha Lajos
Magyar Földrajzi Társaság

Sajnovics János, a tudós és az ember

1. Bevezetés. A 18. sz. második fele a magyarországi csillagászat felívelő korszaka. Rövid időn belül három, jól felszerelt, egyházi alapítású csillagvizsgáló létesült: a nagyszombati Jezsuita Akadémia, utóbb Királyi Egyetem (1753–1755), amelyet 1777-ben a Budavári Palotába telepítettek át, a rövid életű egri (1778, ma csillagászati múzeum) és a gyulafehérvári (1792) obszervatórium. Ennek a korszaknak ismert csillagásza Sajnovics (Nepomuki) János, akinek nevét azonban nem asztronómiai tevékenysége, hanem egy, a szakterületétől távolinak tűnő munkája, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány megalapozása őrzi meg napjainkig.

Sajnovics János életéről, emberi vonásairól keveset tudunk. Úgy tűnik, nem volt figyelmet keltő személyiség, barátokra sem tett szert. Kortársainak és rendtársainak emlékezéseiben, leveleiben nem találkozunk a személyével, csupán a nyelvtudományi tanulmányát ismertető vagy támadó írásokban – a bírált munka szerzőjeként – említik, de közelebbit ezekben sem találunk. Valójában emberi vonásairól csak az észak-norvégiai utazáskor lejegyzett naplójából és leveleiből, Hell¹ egyes közléseiből, valamint sorsának elszomorítóan végződő alakulásából következtethetünk. Már itt előrebocsátjuk, hogy ezek alapján úgy vélhetjük, hogy olyan embertípus lehetett, aki igényt tart egy befogadó közösségre, elfogadja előjáróinak irányítását. A reá bízott feladatokat azonban mindig lelkiismeretesen, gondosan végzi el, nem vakon teljesíti, hanem átgondoltan hajtja végre.

Sajnovics érdeklődéssel, figyelmesen és alaposan szemlélte meg az őt körülvevő világot. Útleírásából kitűnik, hogy sok mindenre felfigyelt, alaposan megszemlélte, és gondosan megörökített. Emberismerete azonban kevés volt, ami talán rendi elzártságának és a „felsőbbtség” iránti feltétlen tiszteletének is következménye lehetett.

Naplójából és leveleiből azonban az is kitűnik, hogy a hallottakról, látottakról, olvasottakról véleményt is alkotott. Nem egyszer kritikusan írja le a tapasztalatait, olykor még száraz humora is megnyilvánul. Amikor saját munkásságát fontosnak tartja – pl. az északi expedícióban – álszerénység nélkül említi tevékenységét. Nem vehetjük tőle rossz néven, hogy a fiatal korától jezsuita környezetben nevelkedett ember a Jézus-társaság szemszögéből ítélte meg a protestantizmushoz kapcsolódó dolgokat. De a más felekezethez tartozó tudós társairól az őket megillető megbecsüléssel szól. Ő maga mindenkor hű maradt a Jézus-társasághoz, akkor is, amikor rendjét hivatalosan feloszlatták. Írásaiban olykor megfigyelhető mély, de nem hangzatos szövegekben megnyilvánuló hite.

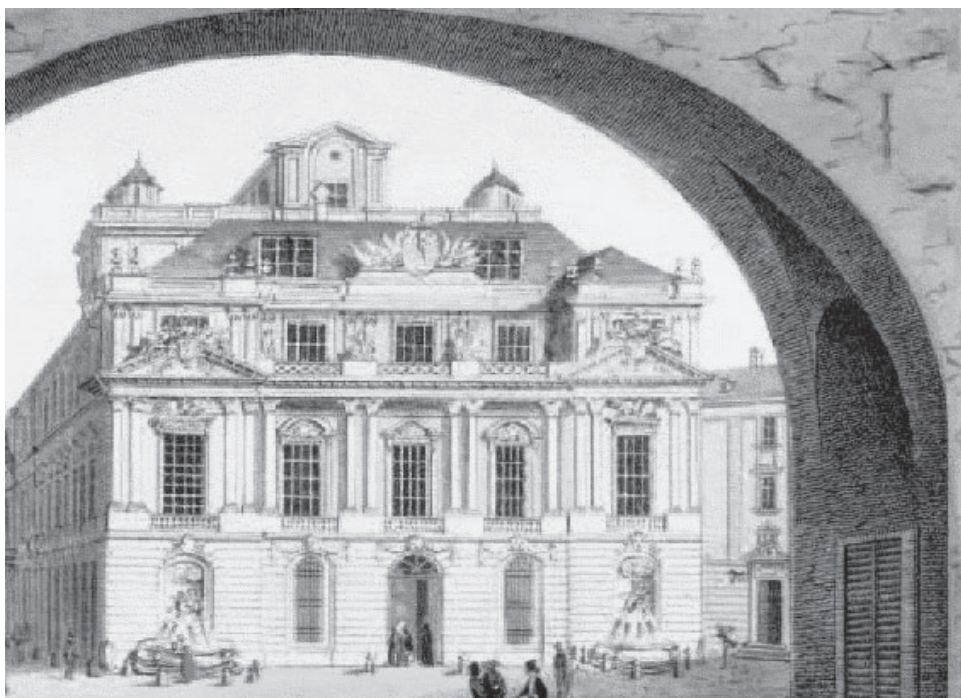
¹ Bár a forrásokban többféle névváltozatban fordul elő Hell neve, a kötetben az egységesség kedvéért mi Hell Miksa néven említjük. [A szerk.]

2. Sajnovics életútja.² Sajnovics Nepomuki János 1733. május 12-én látta meg a napvilágot a Fehér megyei Tordason, a három gyermek közül másodikként. (Nővére Borbála, öccse II. Mátyás.) A Sajnovics család vagyont és tekintélyes földbirtokát nagyapja, I. Mátyás alispán, majd táblabíró teremtette meg, és ő használta a „tordasi és kálózi” nemesi előnevet. Apját, Sajnovics Józsefet még kisgyermekként elveszítette. Mivel anyja (sz. Pejers Erzsébet) a mintegy 20 000 holdas Sajnovics-birtokot egyedül nem tudta igazgatni, másodszor is férjhez ment (HÁM 1889: 4–5).

Középiskolai tanulmányait a győri jezsuita gimnáziumban kezdte meg, és a nagy hírű budai kollégiumban folytatta 15 esztendőskorában. 1748-ben – szülei hozzájárulásával – felvételét kérte a Jézus-társaságba. Elhatározásában talán tanárainak példája is ösztönözte, de a szülői háztól évekig távol élő fiút a jezsuiták szigorú szabályai mellett is a rendtagokkal törődő szelleme is vonzhatta. Talán a családnak a Jézus-társaság iránti tisztelete is e lépésre ösztönözte (ÉDER 1996). Meglehet, hogy ezt nevelőapja is helyeselte, mivel így elkerülhette a hatalmas birtok széttagolódását az örökösök közt. Döntése szerencsés volt, mert a Jézus-társaságban befogadó, irányító közösségbe került. Sajnovics János az őt megillető örökrészéről lemondott testvére, Mátyás javára, akivel a későbbiekben mindig jó kapcsolatban maradt. Csupa év 50 arany javadalmat kért a maga számára (HÁM 1889: 6).

Filozófiai tanulmányait a nagyszombati Jézusita Akadémián kezdte (1752–1754), majd Egerben, utóbb Pozsonyban tanított (1754–1757). A hittudományt Bécsben, a szaktanárit Győrben végezte. Nem tudjuk, vajon már fiatal korától érdeklődött-e a természettudományok és a matematika iránt, vagy rendjének kívánságára kezdett a természettudományi tanulmányokhoz. A Bécsi Egyetemen 1762–1764 közt matematikát tanult, és – amint ezt a bécsi Csillagászati Évkönyvek tanúsítják – ekkor ismerkedett meg a csillagászzal is (Ephem. Vindob. 1764 és 1765. évre). Bécsben szentelték pappá 1763-ban (JNTár: Sajnovics). (Néhány közlés szerint már 1760-ban tanult Bécsben, az írásos dokumentumok szerint ez téves: ekkoriban Ignaz Rajn S. J. és Lysogorsky abbé nevét találjuk a gyakornokok közt.) Az elméleti csillagászatot P. Joseph Franz S. J. (1704–1776) a matematika és asztronómia professzora mellett, a csillagászat gyakorlatát az egyetemi obszervatóriumban, P. Hell Miksától (1720–1792) sajátította el.

² Sajnovics János életrajzáról többen is írtak, a következőkben HÁM SÁNDOR 1889-ben, és LAKÓ GYÖRGY 1973-ban megjelent biográfiájára, CSUPOR ZOLTÁN (1958), ÉDER ZOLTÁN (1975, 1996), HOLOVICS FLÓRIÁN (1972) tanulmányát, valamint a Sajnovics-írásokhoz csatolt életrajzi közléseket (SZÍJ ENIKŐ 1994 és C. VLADÁR ZSUZSA 1994) használtam fel. Sajnovics János és Hell Miksa bio-bibliográfiáját HADOBÁS SÁNDOR adta ki 2008-ban.

A bécsi obszervatórium

Egyik-másik életrajzírója úgy említi, hogy a Bécsi Egyetem obszervatóriumában Hell „tanársegéde”, illetve a „csillagvizsgáló alkalmazottja” volt. Valójában azonban Hell mellett állandó adjunktusként sok évig Anton Pilgram dolgozott. Emellett a matematikai – és ezen belül a csillagászati – ismereteket elsajátító hallgatók a csillagvizsgálóban, Hell vezetésével, kétéves kurzus során a gyakorlati csillagászat eszközeit és módszereit is elsajátíthatták. Ezek a „bidellus”-ok (értelemszerűen kétévi tanulók) gyakornokokként dolgozhattak az obszervatóriumban (tevékenységükért nem kaptak fizetést). Sajnovics is a fizetetlen gyakornokok közé tartozott ekkor.

Hellnek fontos feladata volt a rendszeres észlelések mellett a gyakornokok oktatása, valamint az 1757-től évente megjelenő Bécsi csillagászati évkönyv összeállítása (*Ephemerides Astronomicae anni ... ad meridianum Vindobonensem – Csillagászati táblázatok a bécsi délkörre a/z/ évre; rövidítve Ephem. Vindob.*). Az Évkönyvek az adott év csillagászati táblázatait után az előző esztendőben Bécsben, utóbb már más csillagdákból is végzett munkálatok rövid beszámolóját ismertetik, végül egy-egy terjedelmesebb szaktanulmányt is tartalmaztak. (Hell nagy gondot fordított a magyarországi obszervatóriumok ismertetésére.)

Sajnovics János nevével először az *Ephem. Vindob.* 1765-re számított kötetében, az előző két évről szóló beszámolóban találkozunk. 1764-ben más hallgatókkal együtt észlelte az akkor beálló holdfogyatkozást (*Ephem. Vindob. ad 1765. Observationes astronomicae anni 1763 et 1764*). A rendi névjegyzék szerint 1766-ban már a nagyszombati csillagvizsgáló

társelöljárója (socius praefectus, mai értelemben adjunktus), Weiss Ferenc Xaver igazgató (1711–1785) mellett (Catalogus Personarum... pro anno 1757 ab 1773). Az 1768. évre szóló kötetben Sajnovics neve már a nagyszombati Egyetemi Csillagvizsgáló 1766-ban végzett tevékenységének beszámolójában tűnik fel. Ekkor tette le negyedik fogadalmát (JNtár: Sajnovics). Hell elégedett lehetett tanítványának előrehaladásával, és bizonyára ő javasolta a nagyszombati Csillagásztorony (Turrus Mathematicus) munkatársául.

A nagyszombati Jezsuita, majd Magyar Királyi Egyetemen 1756-tól működött jól berendezett csillagászati obszervatórium, amelyet P. Kéry Borgia Ferenc S. J.-nek (1702–1768) – és nem Hellnek, mint az sok helyen olvasható – a tervei szerint emeltek (BARTHA 2006: 12–14). Az intézet vezetője, Weiss igazgató évente, utóbb már csak 2-3 évenként kiadott füzetben számolt be az előző esztendőök megfigyeléseiről (Observationes Astronomicae anni ... in Observatorio Academici Societatis Jesu. – Tyrnaviae in Hungaria. – Csillagászati Megfigyelések a Jézus-társaság Akadémiáján. Nagyszombatban, Magyarországon. Rövidítve: Obs. Tyrnav. Lásd BARTHA 2006: 7–38).

Nagyszombat látképe

Ide helyezték 1766-ban, ekkor már tudományos ranggal Sajnovics Jánost. Az 1766. és 1767. évi csillagászati megfigyelések közt a Jupiter bolygó holdjainak „fogyatkozása-it” 1766-ban Weiss igazgató 23, Sajnovics socius praefectus 14 ízben észlelte, 1767-ben Sajnovics 9 estén figyelte meg a jelenséget. A következő évben Sajnovics neve ismét a Jupiter-hold jelenségeinek észlelőjeként szerepel.

Mindketten igen gondosan észlelték az 1766. február 24-i teljes holdfogyatkozást, amelynek időpontjait egymással jó egyezésben rögzítették. A jezsuita rendi napló szerint: „A csillagászati obszervatóriumban egész éven át dolgoznak. Nincs nappal vagy éjjel, hacsak nagyon nem felhős az idő, amely megfigyelés nélkül telne el” (BARTHA 2006: 27).

A nagyszombati obszervatóriumban elsősorban a bolygók, a Hold és az alkalmanként feltűnő üstökösök égi helyzetének mérésével, a Hold mozgásának pontos meghatározásával, a Jupiter holdjainak keringésük során bolygó mögött történő eltűnése

és kibukkanása időpontjainak regisztrálásával foglalkoztak. Ez utóbbiak a térképészek, geodéták számára a 18. sz. végéig nagyon fontosak voltak.

Ezekből a mai értelemben vett rutin programok felgyülemelő adataiból végezhették azután az elméleti „számoló csillagászok” az égitestek mozgására vonatkozó számításait. Ezért az ilyen munkák, bár nem látványosak, de az elméleti számítások számára nélkülözhetetlenek voltak.

3. Az északi expedíció. Az 1768. esztendő (amikor már csak két Jupiter-hold-jelenség megfigyelője) újabb változást hozott Sajnovics János életében és tevékenységében. Hell a dán kamara felkérésére ebben az évben indult el a Skandináv-félsziget északi csúcsánál fekvő Vardø szigetre, hogy megfigyelje az 1769. június 3-ról 4-re virradóan a Vénusz bolygó elhaladását a Nap korongja előtt. Ezt a ritkán bekövetkező eseményt a 18. században igen fontosnak tartották, mert lehetőséget adott az ún. Nap-parallaxis, és ebből a csillagászati távolság mérések alapegysége, a Csillagászati Egység kiszámítására. (A CsE a Földnek a Nap körüli pályaellipszise fél-nagy tengelyének hossza,³ minden további csillagászati távolság mérésének kiindulása.)⁴

Az 1769. évi Vénusz-átvonulás Európából csak olyan helyekről lehetett megfigyelni, ahol a Nap nyáron éjszaka is a láthatár felett van: az északi sarkkör tájáról (67 fokos földrajzi szélességtől északra). Az európai államok több expedíciót küldtek a Skandináv-félsziget északi vidékeire a jelenség észlelésére, valamint Észak-Amerikába, Indiába és a Csendes-óceánra, ahol az áthaladás nappal volt látható. Csupán a Habsburg Birodalom nem indított tudományos expedíciót a nevezetes esemény megfigyelésére!⁵

Éppen ezért Hell örömmel vette tudomásul, hogy a dán udvar VII. Keresztély király nevében meghívta, a kincstár költségén utazzon el a Skandináv-félsziget északi csúcsához, a Vénusz átvonulásának megfigyelésére.⁶ Ehhez az utazáshoz a Habsburgok kincstára semmivel sem járult hozzá, sőt Hell fizetését is felfüggesztették az expedíció időtartamára. Hell, miután elnyerte a Jézus-társaság rendfőnökének, valamint az uralkodónőnek, Mária Teréziának az engedélyét, vállalkozott az utazásra, de azt kérte, hogy társat vihessen magával, a tervezett sokféle természetű megfigyelés segítőjéül, és az ő esetleges akadályoztatása esetén a fontos mérés végrehajtójául.⁷ A dán király számára is ezzel indokolta egy munkatársa részvételét (SAJNOVICS, 1990: 39). Útitársául a Nagyszombatban dolgozó magyar csillagászt, Sajnovics Jánost jelölte ki.

³ A Csillagászati Egység pontosabb megfogalmazása: a Föld-Hold-rendszer tömegközéppontja pályaellipszise fél-nagy tengelyének hossza. A kiszámításához előbb meg kell állapítani az ún. Nap-parallaxis szögét: mekkora szög alatt látnánk a pályaellipszis fél-nagy tengelyének távolságából a Föld sarki átmérőjét. Ennek meghatározására a 18. sz. elején E. Halley, majd a francia Delisle kidolgozta a Vénusz-átmeneteken alapuló módszert, amelyet 1761-ben és 1769-ben alkalmaztak.

⁴ A Vénusz-átvonulások és a Csillagászati Egység összefoglaló ismertetéséről: TUBOLY 2004.

⁵ A Hell-Sajnovics-expedíció parallaxis-meghatározásának mai értékeléséről: BARTHA 1969.

⁶ Az expedíció részletes leírását lásd: Sajnovics Naplója (1990) és PINZGER 1920.

⁷ Felvetődött az érdekes kérdés, hogy a protestáns államvallású Dániában miért a katolikus jezsuita Hellt hívták meg? – Hell a bécsi Ephemerides Astronomicae korábbi kötetekben két alapos tanulmányt közölt az Vénusz 1761. évi átvonulásának megfigyeléseit elemezve (Ephem. Vindob. 1764: 211 ff.), és a Vénusz felfedezni vélt holdjának létét cáfolva (Ephem. Astr. 1766. Appendix). Így a Vénusszal kapcsolatos kérdésekben szaktekintélynek számított, és korábbi közlései alapján észlelő csillagászként is megbecsülték.

4. Miért éppen Sajnovics? Az évek során több fiatal tehetséges csillagászjelölt is tanult Hell mellett. Ezért a kérdés az, hogy tanítványai közül miért Sajnovicsot választotta társával? Korábbi nézetek szerint a magyar nyelvet jól ismerő Sajnovics tűnt alkalmasnak a Hell által tervezett magyar-lapp nyelvhasználatra.

Bizonyos, hogy Hellben, aki fiatal korától érdeklődött a magyar őstörténet iránt, és ismerte a magyar és lapp, illetve finn nyelvrokonságra vonatkozó addigi nézeteket, ez a terv a nyelvrokonság tanulmányozására már az expedíció elején megvolt. Behatóan foglalkozott a történelemmel is. 1741-től, ill 1748-tól Bécsben töltött három-három éve alatt megismerkedett a matematikát, történelmet egyaránt előadó P. Erasmus Fröhlichhel (1700–1758) és P. Joseph Franzcal (1704–1776) – aki a keleti nyelvek intézetét is igazgatta –, ők biztathatták a magyar őstörténet tanulmányozására. Fröhlich páter volt egyébként, aki Pray György S. J.-t is a magyar történelem kutatására ösztönözte (BARTHA 1983: 208).

Hell már 1750-ben közzétett külföldi forrásra alapítva egy, utóbb német nyelvre is lefordított, sok kiadást megért történelmi időrendi kézikönyvet, *Adjumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum* címen. Ez a kronológia elsőként tartalmazza a honfoglalást követő magyar vezérek (Anonymus Gestáján alapuló) akkor ismert névsorát, illetve a keresztény uralkodókat.

Azonban a lapp nyelv tanulmányozása az expedíció során sem a rendi előjárók, sem az uralkodó számára nem lehetett nyomós indok, a dán csillagászok körében pedig – akik a meghívást szorgalmazták – érdektelennek látszott.

Az indulás előtt Sajnovics küldetése mellett a legfőbb érve az lehetett, hogy a Jézus-társaság ekkoriban már tervezte a budai gimnáziumának főiskolává fejlesztését, és kibővítését egy jól felszerelt csillagászati obszervatóriummal (MADZSAR 1926). Ennek vezetőjéül szánhatták Sajnovics Jánost, akinek gyakorlati ismereteit az északi tanulmányút kiválóan bővítheti!

Fontos tisztázni a kettejük közti viszonyt: Hell nem volt Sajnovics rendi előjárója (csak az expedíció idején a tudományos felettese), emellett a Mária Terézia-féle tanügyi rendelet szerint a budai egyetem független volt a bécsi universitástól. Ezért Hellnek voltaképpen nem volt beleszólása Sajnovics munkájába. Javasolhatott, irányíthatott, de nem parancsolt.

Utóbb, megbizonyosodva a nyelvrokonságról, Hell már leírhatta, hogy a lapp nyelv tanulmányozása is Sajnovics küldetését indokolta. De minden utalás, amely Sajnovics János magyar anyanyelvének fontosságát kiemeli, már az expedíció után, a sikeres kutatások ismeretében íródott! Ekkor már (1770!) maga Sajnovics is a *Demonstratio* bevezetésében önérzetesen leírhatta: „De ha a dolgot méltóztatik mélyebben megvizsgálni, meg fogja érteni, senki mástól nem várhat több joggal ilyen értekezést, mint tőlem” (SAJNOVIC 1770[1771]/1994: 17).⁸

Emellett Hell olyan sokirányú kutatási tervet dolgozott ki a norvég tengerpartnak, az északi vidék időjárásának, a mágneses deklinációnak a mérésére és a sarki fény tanulmányozására, földrajzi helymeghatározásokra, hogy egymaga nem lett volna képes mindezek elvégzésére. (Manapság ilyen széles körű kutatómunkára 10-12 fős

⁸ A mondat az első, 1770-es és a második, 1771-es kiadásban is szerepel, az itt hivatkozott lapszám a második kiadás fordítására vonatkozik.

csoport vállalkozik.) Sajnovics János 1768 kora tavaszán érkezett Bécsbe, ahol Hell-lel együtt alaposan felkészültek az északi utazásra.

A két és fél éves expedíció idején Sajnovicsra hárult az útinapló vezetésének – nem is jelentéktelen – feladata. A valóban napról napra vezetett napló természetesen nem tartalmazza a tudományos mérések és eredmények pontos leírását, csupán röviden említi azokat. Híven követi azonban az utazás és a kilenc hónapos vardøi tartózkodás apróbb-nagyobb eseményeit. Hell azt tervezte, hogy az expedíció eredményeit az *Expeditio Litteraria* című munkában teszi közzé (PINZGER 1920: I. 50–54). Sajnos ez a mű az anyagi támogatás híján (a Jézus-társaság feloszlata miatt) nem jelenhetett meg. Kéziratosa is nagyobb részt elveszett, ma csak Sajnovics naplója ad átfogó képet az északi útról (SAJNOVICS 1990). Emellett még 12 terjedelmesebb levelet is küldött az utazás eseményeiről Benkő Miklós budai rendfőnöknek, aki azokat lemásoltatta, és több rendházba is elküldte.

Bár a fontosabb eseményeket Sajnovics bizonyára a leírás előtt megbeszélte Hell-lel, a Napló és az úti levelek modora teljesen a sajátja. Stílusa gördülékeny, olvasmányos, nyoma sincs a barokkos dagályosságnak.⁹ Ezekből megismerhető Sajnovics gondolkodásmódja és stílusa, amely egészen eltér Hell áradó barokk nyelvezetétől. Sajnovics mai szemmel szinte modernnek mondható, leírásai tömörebbek – éppen ezért közérthetőbbek, tárgyyszerűbbek.

1768. április 28-án indultak el Bécsből „[n]égyszemélyes, üvegablakkal ellátott fedett kocsival, mely elé a bécsi kocsis négy lovat fogott”. (Az utazók járművei többször változtak az érintett tartományok szokásai szerint.) Csehországon és Szászországon át, Hamburg, Lübeck érintésével Draventhalban jelentkeztek VII. Keresztélynél, Dánia és Norvégia királynánál, majd június 1-én Koppenhágába értek, ahol nagy tisztelettel fogadták a csillagászaikat. A protokolláris és baráti látogatások mellett ekkor döntötték el Christian Horrebow (1718–1776) dán királyi csillagással tanácskozva (aki a király utasítására maga az Északi-fokra utazott) a megfigyelés végleges helyét. Egy hónapos tartózkodás után innen indultak tovább, Svédország déli részét átszelve a norvégiai Trondheim felé. Itt csatlakozott hozzájuk a svéd születésű Jens Finne Borchkreving (1737–1819), tolmácsuk és titkáruk, aki sok adminisztratív terhet vett le a vállukról. Mintegy másfél havi, olykor eléggé viharos hajóút után végre eljutottak az átvonulás észlelésére kijelölt helyükre, Vardø szigetére (október 11).

⁹ Az Úti levelek a budapesti ELTE Egyetemi Könyvtárban találhatóak, magyar fordításukat először Herman Ottó közölte (HERMAN 1893: 511–550), majd a Napló függelékeként is megjelentek. A Naplót a Bécsi és Egyetemi Obszervatórium levéltára őrzi. Teljes magyar fordítása csak 1990-ben jelent meg, DEÁK ANTAL ANDRÁS munkájaként.

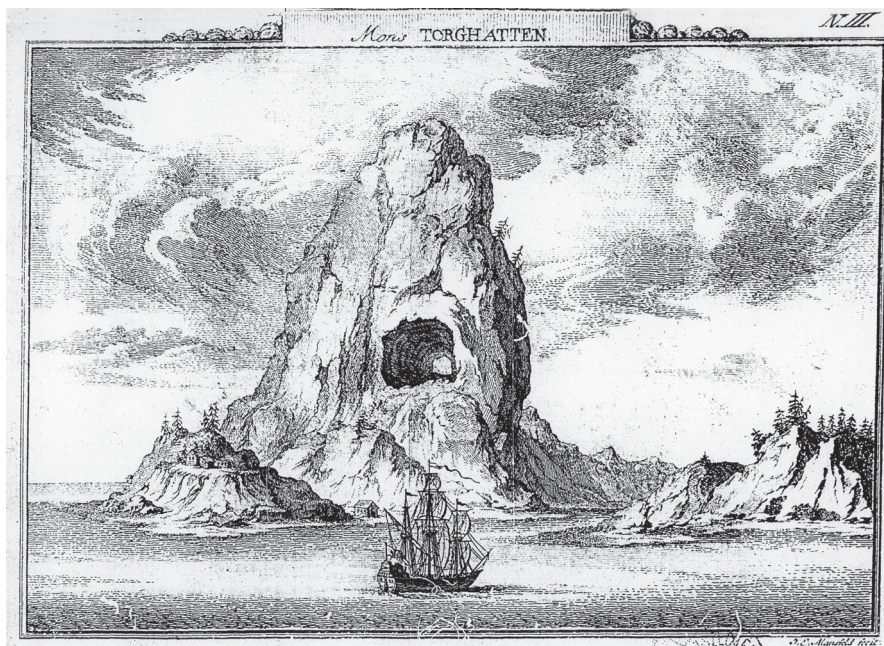
3. ábra

Lapp életkép Vardø szigetén. Hell saját kezű rajza

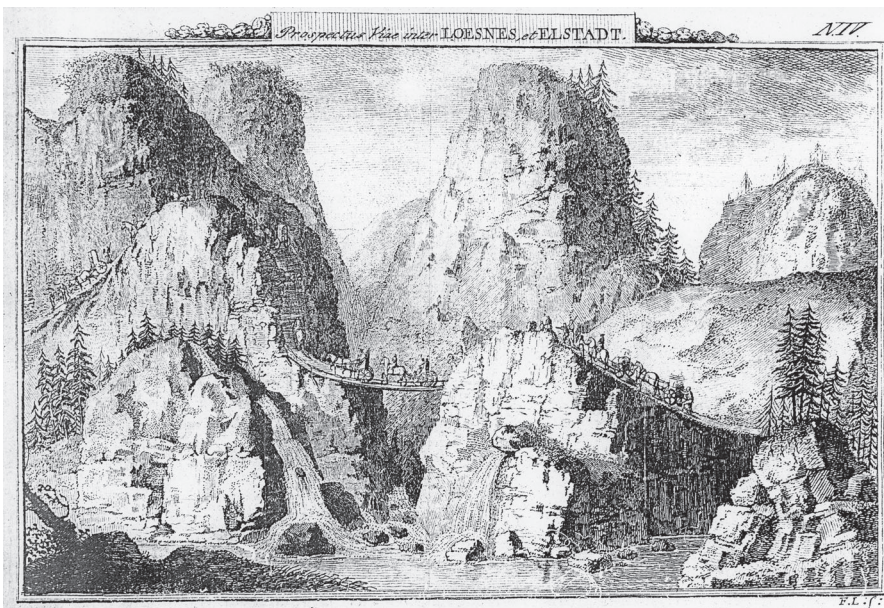
A kilenc hónapos vardøi tartózkodásuk idején a legfőbb feladatra, a Vénusz átvonulására várva igen sokféle tudományos megfigyelést végeztek: a sarki fény tanulmányozását, az időjárási adatok és a földmágneses deklináció rendszeres mérését, de tanulmányozták a tenger világító mikroszkopikus állatkáit és a tengerszint „visszahúzódását” (valójában a Skandináv-félsziget emelkedését). E megfigyelésekben megosztották egymással a teendőket. Például október 17-én Sajnovics mérte meg az állomásuk közelítő földrajzi szélességét. Másnap viszont a konyhájuk ellátására két szolgálóval hófajdra vadászott (SAJNOVICS 1990: 73). Ekkor kezdte meg Hell biztatni Sajnovics Jánost a lapp nyelv tanulmányozására. Ehhez kétszer is nekifogott, de a nehézségektől visszariadva abba is hagyta.

Végül elkövetkezett a várva várt nap: 1769. június 3-ról 4-re virradó éjszaka a Vénusz átvonulása a napkorong előtt. Ezt a jelenséget páratlan szerencsével sikerült pontosan megfigyelniük. Az észlelésben Borchkreving is részt vett. (Lásd PINZGER 1920, BARTHA 1959; SAJNOVICS 1990: 92, 226–227). Rövidesen ismét hajóra szálltak, és elindultak Trondheim, majd Koppenhága felé. Már ekkor értesültek arról, hogy az Észak-Skandináviában dolgozó csillagászok a borultság miatt nem látták a jelenséget.

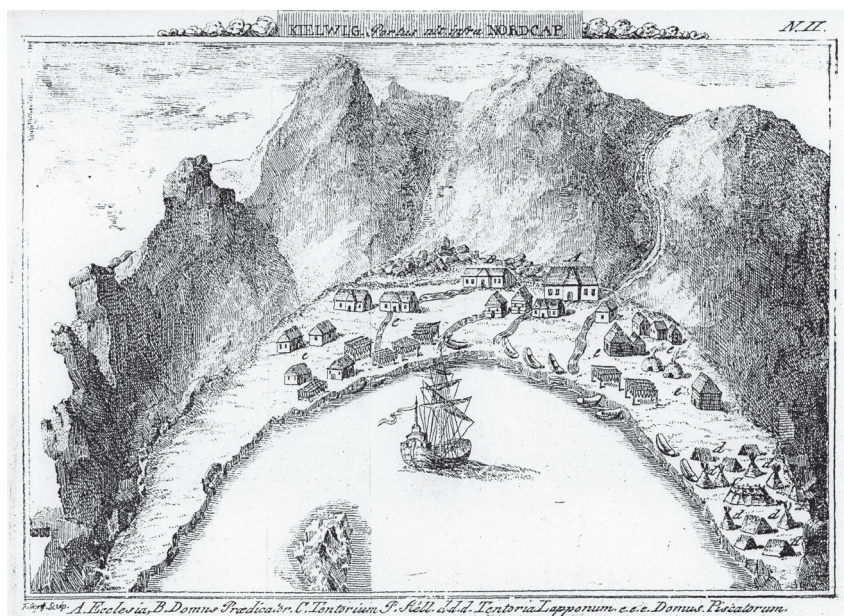
Másfél havi hazafelé tartó útjuk során azonban még különféle tudományos észleléseket végeztek, amelyekből Sajnovics – bár ekkor már főleg a lapp nyelvel foglalkozott – kivette a részét. Megmérték (barométerrel) egyes hegyek magasságát, kijavították a legújabb Norvégia-térkép hibás helymeghatározásait.

4. ábra
Lyukas-fok, Torghatten

5. ábra
Szirtek Losnes és Elstadt közt

6. ábra

Kjelvik-öböl, Északi-fok

A megfigyelésekről szóló terjedelmes mű – Hell szerint a reá nehezedő, nyomasztó elfoglaltság miatt – nem jelent meg (PINZGER 1920: 48 ff.). A kézirat töredékei a bécsi Astronomisches Institut levéltárában találhatóak, egyes meteorológiai és földmágneses adatait e sorok írója dolgozta fel (BARTHA 2004), illetve Per Pippin Aspaas is közölte (ASPAAS–HANSEN 2007).

Rajtuk kívül a finnországi Cajeneburgba (ma: Kajaani, Finnország) dolgozó csillagászok látták még a Vénusz átvonulását. Október 17-én érkeztek vissza Koppenhágába, ahol több hónapot töltve Hell kidolgozta a Vénusz átvonulásáról tartott értekezését.

A visszafelé tartó út során, Hell határozott utasítására Sajnovics János végre sikerrel nekikezdhetett a magyar és lapp nyelvek összehasonlító vizsgálatához. Erre a nevezetes maursundi kikötésük adták a kezdő lökést, mikor is módjuk volt egy lapp postaszállítóval – tolmács útján – beszélniük. A tapasztalati vizsgálatokhoz eleinte Hell Miksa adott útmutatást.

Sajnovics erről ekként írt: „...mígnem lappok érkeztek hozzánk, tarándszarvasaikkal a hegyekből... Ekkor, hogy HELL atya kívánságának eleget tegyek (...) az ő jelenlétében tolmács útján a házukba érkező lappoktól különféle dolgok neveit kérdezgettem. Ezek jegyzékét T. HELL atya állította össze, és minden népnél közös dolgok szerepeltek benne, úgymint testrészek, emberi cselekvések, időjárási jelenségek stb. Rögtön feltűnt, hogy minden szó kiejtése teljesen magyar volt, a legtöbbnek jelentése is megegyezett a magyarral, sőt magyar szó volt (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 36–37).

A feldolgozást már Koppenhágában végezte, és itt tartott három előadást a magyar és lapp nyelvek azonosságáról. (1770. január 19., 26. és február 9.) Előadását könyvként kinyomtatták: Demonstratio. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse (Bizonyítás.

A magyar és lapp nyelv azonos), amelyet dán nyelven is megjelentettek. A Demonstratio második, kibővített változatát már itthon dolgozta ki (Nagyszombat, 1771). Ezzel a munkájával vált Sajnovics János a finnugor összehasonlító nyelvtudomány úttörőjévé (HÁM 1889: 14).¹⁰

Hell ugyancsak három előadásban ismertette a Vénusz-átvonulás megfigyelését, majd a saját elméletét a sarki fény keletkezéséről. A koppenhágai tartózkodás során számos látogatást kellett tenniük, és felkeresték Hven szigetét (ma Van-sziget, Svédország), ahol egykor a híres Tycho Brahe csillagvizsgálója állt. A falmaradványokról Sajnovics kis térképvázlatot is rajzolt a Naplóba. (Ezt a régészek még 1900-ban is felhasználták rekonstrukciójánál.)

Hell Miksát az eredményes csillagászati megfigyeléseiért, Sajnovics Jánost a lapp nyelv kutatásáért a trondheimi Akadémia, majd a koppenhágai Akadémia is tagjaivá választották, Dánia királya pedig egy-egy értékes arany szelencével ajándékozta meg őket. A dán koronának a magyarok expedíciója mintegy 10 000 dán aranytallérjába került, amibe azonban még nem számítottuk bele az utazók (Borchkrevinget is beleértve) költőpénzét.

7. ábra

Hell hivatalos arcképe, rajta a Vardø szigeti észleléssel

A két év és három hónapi távollét után 1770. augusztus 12-én érkeztek vissza Bécsbe. Sajnovics János innen testvéréhez, Tordasra utazott, majd ismét elfoglalta Nagyszombatban a másodcsillagászi állását.

¹⁰ Talán meglepő, hogy ennek az úttörő jelentőségű munkának magyar fordítása csak 220 évvel később jelent meg. Magyarázatul szolgálhat, hogy a 19. században az összehasonlító nyelvkutatás „hőskorában” a nyelvészek, történészek még igen alaposan ismerték a latin nyelvet, a munkát az érdeklődők nehézség nélkül, eredetiben olvashatták.

A vardői expedíció jelentőségét talán éppen a Hell eredményeit kezdetben legéle-
sebben támadó Joseph J. F. de Lalande (1732–1807), a 18. sz. kiemelkedő francia csillagá-
sza méltatta (korábbi vádjait mintegy jóvátéve) 1803-ban kiadott munkájában: „P. Hell
teljesen sikeres megfigyelése ... valóban egyike az öt sikeresnek, ... jelentős időszaka a
csillagászat történetének, mely jogosan kötődik P. Hell nevéhez, akinek utazása épp
oly gyümölcsöző, mint különös és nehéz volt, mint a Dél-tengeren, Kaliforniában, a
Hudson-öbölben végzettké a híres Nap előtti Vénusz-átvonulás alkalmával.” (LANLANDE
1803, az idézetet ford. PONORI THEWREWK AURÉL). Bár Sajnovics nevét a francia tudós
nem említi, ez elismerő szavak őt is megilletik.

5. **Árnyékban.** Hazatértük után, 1770 őszén Sajnovics ismét elfoglalta másodcsillagá-
szati állását a nagyszombati obszervatóriumban. Előkészítette a *Demonstratio. Idioma
Ungarorum et Lapponum idem esse* második kiadását, amelyet Hell kívánságára he-
lyenként kiegészített, és még egy fejezettel megtoldott, és hozzá csatolta az akkoriban
fellelt Halotti beszéd szövegét („modern” átírásban és latin fordításban). Megjegyzendő,
hogy Hell sem a rendben, sem az egyetemi beosztásban nem volt Sajnovics előjárója,
csupán az expedíció vezetőjeként javasolhatott volna kiegészítéseket. Örömmel álla-
píthatta meg, hogy a külföldi (német, finn) nyelvtudósok elismeréssel fogadták a De-
monstratiót.

Sem Hell, sem Sajnovics nem foglalkozott korábban nyelvtudománnyal. De a korabeli
iskolák rendkívül alapos latinnyelv-oktatása a nyelvtanra, a nyelv szerkezetére is kiterjedt,
így jó alapismeretet nyújtott. Emellett mindketten matematikusok és a természettudo-
mányok egyes ágainak ismerői voltak. A nyelvek szerkezetében is – eltérően néhány ko-
rábbi nyelvhasonlítóktól, amelyek csak egyes szavak hasonlóságán alapultak – a törvény-
szerűségeket, rendszerességeket keresték (CsÚCS 2020). Egyik levelében Hell megjegyzi,
hogy matematikus szemlélettel vizsgálták a kérdést (C. VLADÁR 2016). Éppen ebben áll a
Demonstratio úttörő jelentősége.

1773-ban áthelyezték a budai jezsuita gimnáziumba a matematika tanáraként. Ekkor
már komolyan szóba került a Jézus-társaság budai csillagásztornyának felépítése. A terve-
zett budai csillagvizsgálóhoz Sajnovics nagy reményeket fűzött. Már egy korábbi levelében
Palma Ferenc rendtársának ezeket írta: „Magam Budára vagyok szánva, mennyiségtan-
tanárnak. Ott megkezdem a gyakorlati csillagászatot, és így remélem, Magyarország csilla-
gásza én leszek” (HOLOVICS 1972: 496, kiemelés tőlem: B. L.).

Ez a vágya nem is volt indokolatlan, hiszen az északi út során olyan ismeretekre és
gyakorlatra tett szert, amellyel Hellt nem számítva, a Habsburg-birodalom egyetlen más
csillagásza sem rendelkezett (de egész Európában sem sokan dicsekedhettek ezzel). A je-
zsuiták budai obszervatóriumának terve még 1773 nyarán szertefoszlott a Jézus-társaság
feloszlásával. De 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetemet és a csillagásztornyot is
Budára telepítették, újból bizakodhatott. Talán ezért állította össze és adta ki 1778-ban
Budán a csillagászati alapfogalmakat szabatosan, de közérthetően tárgyaló kis könyvec-
skéjét, *Idea Astronomiae* címen. Voltaképpen négy főfejezetre osztott csillagászati encik-
lopédia, amelyet a leendő tanárok, de az érdeklődő laikusok is haszonnal forgathatnak.

Sajnovics azonban nem lett „magyar királyi csillagász”. Az 1778-ban megjelent köny-
vecske címlapján még a Budai Királyi Egyetem csillagász adjunktusaként szerepel a neve.

Az egyetemi csillagvizsgáló azonban csak 1780-ban kezdte meg tényleges működését, és ekkor már Sajnovics János nem szerepel a csillagászok között. Nem látjuk nevét az egyetem tanárainak, sőt tanársegédeinek sorában sem (FEJÉR 1825).

Elszomorította öccsének, Mátyásnak aránylag fiatalon, 1780. december 31-én bekövetkezett halála. Mátyás tordasi birtokán – amelyet ő engedett át testvérének – többször is megfordult pihenésként. Bizonyára rosszul eshetett számára, hogy korábbi pártfogója, Hell egyre élesebb hangon magának követelte a nyelvrokonság kimutatásának elsőbbségét. Sajnovics János neve ettől kezdve eltűnik a szemünk elől.

Sajnovics János korábbi életírói általában úgy vélekednek, hogy a tudóst elkedvetlenítette a Demonstratio kedvezőtlen hazai fogadtatása. Ezért nem foglalkozott tovább nyelvtudománnyal. Ez a feltevés azonban két szempontból is téves. Egyrészt Sajnovics csillagász (tágabb értelemben matematikus) volt. Számára a kirándulás az összehasonlítható nyelvészet terére kényszerítő kitérő lehetett, amelyet az expedíció idején Hell szorgalmazott. Ettől függetlenül az új eredmény örömmel tölthette el, de nem befolyásolta további tevékenységét. Másrészt, amint ez ÉDER ZOLTÁN (1975) és C. VLADÁR ZSUZSA (2016) tanulmányaiból is kitérő, Sajnovics életében még nem láttak napvilágot azok az elítélő írások, amelyek utóbb a lapp nyelvrokonságra zúdultak. Élete során az általa nagyra becsült személyektől inkább elismerést kapott. A támadó élű, de tudományosan soha alá nem támasztott írások csak a 18. sz. utolsó éveiben indultak meg. Például Orczy Lőrinc báró sokszor idézett hírhedt verselménye csak 4 évvel Sajnovics halála után látott nyomdafestéket (ORCZY–BARCSAY 1789).

Voltaéppen nem tudjuk, hogy miért tűnt el Sajnovics János a budai csillagásztorony munkatársainak sorából. Lehetséges, hogy a várt igazgatói kinevezés elmaradása nyomozhatta, ám nincsen adatunk arra vonatkozóan, hogy ő hagyta el az egyetemet, vagy valamilyen okból ott nem tartottak munkásságra igényt.

Az is letörhette, hogy viszonya Hell-lel is megromlott. Hell itt-ott már gúnyosan, megrovóan írt Sajnovicsról, amiért Vardøen nem eléggé szorgosan foglalkozik a lapp nyelvvel. Később egyre agresszívabban, Sajnovicsot mind inkább lekezelően, sőt semmi-be vevően követeli elsőbbségét a nyelvösszehasonlítás kidolgozásában (C. VLADÁR 2016). Valójában a jeles tudós – aki más esetekben is eléggé lobbánékonynak mutatkozott – ez esetben nem volt méltányos. Bizonyára bántotta, hogy a Demonstratiót, akár elismerően, akár bírálóan, Sajnovics nevével emlegetik. Pedig Sajnovics e művében és számos levelében a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel említi Hell Miksa nevét, hangsúlyozva kezdeményező szerepét.

Mindenesetre szinte bántó, hogy Hell kétszer is járt Pest-Budán, de csak egy alkalommal, futólag találkozott egykori társával. A Budavári Palotára tervezett csillagásztorony ügyében Hell tanácsát is kikérték, de ekkor nem említi Sajnovicsot (PETROVAY 2006: 76). 1776-ban Egerbe utazva Pesten is végzett földrajziszélesség-mérést, de ebben is csak a budavári mérés során találkozott Sajnoviccsal, Pesten már Bartha István kanoikkal dolgozott együtt.

Sajnovics csalódottan és elkeseredetten végleg visszahúzódott. A szóbeli hagyomány szerint magányában egy terjedelmesebb csillagászati munka írásához fogott, de csak néhány ívnyi készült el. Röviddel halála előtt Filó András püspöki megbízott kereste fel, hogy életkörülményeiről kikérdezze. Jelentése elszomorító: „Sajnovics Nepomuki

János... Bauer József polgárnál lakik Budán, a Várban. Saját kosztján, magányosan él, 300 forint nyugdíjból. ... Foglalkozását magányosan űzte, könyveit a nyilvánosság haszonnal olvasta” (CSUPOR 1958).

Emlékeztetnünk kell arra, hogy az egyetemi tanárok évi jövedelme 1200, az aszisztenseké 600–800 forint volt. Utolsó éveit teljes magányosságban töltötte. Derék budai polgárok, Nagy Ignác, Jelenfy Mária viselték gondját az egyre többet betegeskedő tudósnak. Egykori társaitól elfeledetten hunyt el 1785. május 4-én, Budán.¹¹

Már szinte tragikus, hogy a nemtörődömség, a feledés még holtában is kísérté. Testét a budai Szent Anna plébániatemplom kriptájában helyezték örök nyugalomra. A rossz szigetelés miatt a kriptát elöntötte az áradó Duna vize. Az 1990-es években azonban a templombelső renoválása során a koporsók újra szárazra kerültek, és azokat elszállították a Farkasréti temetőbe. Mivel azonban egyetlen intézmény vagy társulat sem jelezte igényét tordasi és kálózi Sajnovics Nepomuki János állandó, védett síremlékének felállítására, utóbb a többi elfeledett halottal közös sírba hantolták el. Életének, munkásságának néhány dokumentumát ma a gödöllői Városi Múzeum őrzi és mutatja be.

Valamelyes elégtételt nyújtottak a szak- és amatőr csillagászok, amikor 2005-ben az egyik, kb. kilométer méretű kisbolygót (aszteroidát), a Nemzetközi Csillagászati Unió jóváhagyásával Sajnovics Jánosról nevezték el.

6. Sajnovics munkái. A barokk tudósok többnyire bőséges irodalmi tevékenységétől eltérően Sajnovics Jánosnak csupán két könyve (és ma már azok fordításai) és egy terjedelmes kéziratos Útinaplója maradt ránk.

Az Útinapló (vagy röviden Napló) a bécsi Csillagászati Intézet archívumában található. Minden bizonnyal ez a kéziratköteg egy eredeti, az utazás során készített feljegyzéssorozat tisztázata. Egyenletes írásmódja, a lapok simasága, tisztasága arról tanúskodik, hogy aligha készülhetett az utazás során, olykor vendégfogadóban, valamelyik norvégiai pap otthonában vagy éppen a hajókabinban.

Bár Hell az expedícióról tervezett beszámolójának (*Expeditio Litteraria ad Polum Arcticum*) előzetes ismertetésében említi, hogy az egyik fejezet az utazás leírása lesz, nem valószínű, hogy a ma ismert példány már nyomdai célra készült. Feltehetőleg az expedíció eseményeinek időpontokhoz köthető emlékeztetőjének szánták.

A latin nyelvű napló egy töredékes német fordítását először az osztrák Carl Ludwig Littrow tette közzé Bécsben 1835-ben, a Hell Miksa parallaxisméréséről összeállított munkája 85–166. oldalán. Littrow, ha eleinte jó szándékkal, de később már lejárató hangsúllyal (tévesen és hamisan) ismerteti Hell méréseit. A jezsuita csillagással szembeni ellenszenvét útitársára is kiterjesztette: a fordításban (amely egyébként nagyon hézagos latin nyelv-ismeretről árulkodik) néhol gúnyolódó jegyzeteket szúr be. Mégis ez a rossz, az eredeti szöveget helyenként meghamisító fordítás jelent meg először (töredékesen) magyar nyelven is, Herman Ottónak *Az északi madárhegyek tájáról* című könyvében (HERMAN 1893: 490–493). Alighanem csupán ezt – és Herman könyvének néhány részét – használták fel Sajnovics korai életírói.

¹¹ Elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy a Jézus-társaság, illetve a magyar oktatásügy előjárói talán felismerték, hogy igen szorgos, céltudatos kutató, de vezetői, irányítói feladatokra kevésbé alkalmas.

A Napló teljes fordítása, Deák Antal András munkája, Szij Enikő bevezetésével és jegyzeteivel csak 1990-ben jelent meg magyar nyelven. (SAJNOVICS 1990). Kitűnik, hogy Sajnovics útinaplója igen olvasmányos útikönyv, számos érdekes kortörténeti adattal, egy olyan vidékről, amely ma is csak kevéssé ismert a magyar érdeklődők előtt. Új kiadása és nyilvános terjesztése nagyon kívánatos lenne.

A Demonstratio részletes ismertetése a nyelvtudomány-történet elmélyült szakértőinek feladata. Hiteles magyar kiadása csak két évszázad múltán jelent meg Constantinovitsné Vladár Zsuzsa pontos fordításában, Szij Enikő szerkesztésével (SAJNOVICS 1994/1771). Ismeretes, hogy a Demonstratio már elkészülte után is három kiadásban jelent meg: 1770-ben Koppenhágában latin, majd dán nyelven és 1771-ben Nagyszombatban, kibővítve latinul.

A Demonstratiót, mint az összehasonlító nyelvtudomány úttörő művét, a külföldi szakkörök, bár itt-ott helytállóan bírálva, kedvezően értékelték. Amint Sajnovics levelezéséből kitűnik, kezdetben a bécsi és pozsonyi előkelőségek (bár nem voltak szaknyelvészek) elismeréssel fogadták. A hazai bírálók azonban – igaz, sok évvel a kiadás után – elutasították. A magyar és lapp nyelv rokonítását a korabeli szemlélet genetikai rokonságnak tekintette, és minden tudományos érvelés nélkül elutasította. (Sajnovics a kedvezőtlenebb megnyilvánulásokat már nem érte meg.) Ennek a tagadásnak érzelmi, szellemi hátterét alaposabban csak az elmúlt években vizsgálta meg néhány kutató (ÉDER 1996, SZEVERÉNYI 2015, C. VLADÁR 2016).

Szomorú tény azonban, hogy a Demonstratio – illetve talán annak sikeres külföldi fogadtatás és megbecsülő értékelése a hazai jezsuita történészek körében – ellentétet szíthattott Hell Miksa és Sajnovics János közt. Hell kezdetben csak nehezményezte, hogy a Demonstratiót a közvélemény Sajnovics nevéhez köti. Előbb csak azt hangoztatta, írta leveleiben, hogy Sajnovics munkáját ő irányította (ami bizonyos mértékig kétségtelenül igaz), utóbb már egyenesen saját művének állította (C. VLADÁR 2016, 2017). Sajnos nem tudjuk, hogy ezekből az állításokból Sajnovics mennyire értesült, de bizonyos, hogy nagyban hozzájárult bezárkózásához.

Hell életének és tevékenységének alapos ismeretében kimondhatjuk, hogy ha a nyelvrokonság kutatása, sőt egyes irányelvek meghatározása valóban az ő gondolata is volt, de azt sohasem hajtotta volna végre. Egyrészt ehhez kevés volt a magyar nyelv-ismerete, másrészt sokféle irányuló és csapongó érdeklődése miatt nem egy megkezdett munkáját befejezetlenül, kidolgozatlanul hagyta. (Például a sarki fény új elméletéről írt tanulmányát félbehagyta, az Uránusz bolygóra vonatkozó vizsgálatait sem foglalta össze.) A Demonstratiót mindenképpen Sajnovics János művének tekinthetjük, amelynek sugalmazója Hell volt (BARTHA 1983).

Hell Miksa viselkedését, indulatát, ha nem is menti, de magyarázza meglehetősen heves vérmérséklete, amely másokkal szemben tudományos vitákban is megnyilvánult. Ugyanilyen indulattal támadt pl. Franz Anton Messmerre – akit korábban barátjának nevezett – a „mágneses gyógyítás” kérdésének ügyében, Christian Mayerre a csillagpárok kérdésében, és ekként védte álláspontját a Nap-parallaxis kérdésében a híres kortárral, Joseph J. F. de Lalande-dal (1732–1807) szemben (BARTHA 1976).

Sajnos azt sem zárhatjuk ki, hogy Hell ellenszenve egykori útítársa iránt hozzájárult Sajnovics János budai kinevezésének elmaradásához. A királynő kedvelte a császári és

királyi csillagászt, Hell bizonyára közbenjárhatott volna egykori útítársa kinevezése érdekében.

Sajnovics legkevesebbet említett munkája a Csillagászat alapvető ismerete (Idea Astronomiae Honoribus Regiae Universitatis Budensis Dicata, Budae 1778). Kézikönyvnek, pontosabban afféle kisenciklopédiának készült, jól érzékelhetően a csillagászatot is tanuló egyetemi hallgatók és a műveltebb érdeklődők számára. Lényegében nem különbözik, nem is jobb (de nem is gyengébb) a külföldön kiadott hasonló kézikönyveknél. Négy főrésze oszlik, részenként 3-3 alfejezettel, az utolsóhoz egy külön elmélkedés is járul „A csillagászat hasznosságáról ISTEN megismerésében”. Az első rész a csillagászati eszközöket és a csillagvizsgáló intézeteket ismerteti. (Itt érdekes adatokat találunk a hazai csillagvizsgálókról is.) A második részben a csillagászati táblázatokat, katalógusokat és évkönyveket mutatja be. A harmadik rész címe a fizikai csillagászat, de nem a mai értelemben vett csillagfizika – amelynek akkor még híre sem volt –, hanem ír a bolygókról, a csillagok fényességéről, színéről, vonzásáról. Érdekessége, hogy a Nap és a bolygók távolságának adatait a Hell-féle számítás alapján közli. E fejezetben ítéli el a csillagjóslást, nagyon világos, észszerű indokokkal. Negyedik részében a csillagászat gyakorlati hasznáról szól, az időmérésben, a földmérésben és a hajózásban.

A könyvecske kétségtelenül akkor naprakész ismereteket nyújtott. Alighanem a következő évek gyorsan egymást követő felfedezései (az Uránusz bolygó, majd a kisbolygók) tették hirtelen ódonná. Magyar fordítása idősb Nagy Rezsőtől (Székesfehérvár, 1993) ma is érdekes olvasmány.

Sajnovics János talán nem volt a magyarországi csillagászat legkiemelkedőbb alakja. Mint észlelő és mint tanár (tankönyvszerző) azonban kétségtelenül az elsők közé tartozik. Nevét pedig a Demonstratio tartósan megőrzi (akkor is, ha ez ellen ma is berzenkednek egyesek), emlékét a szülőhelyén újraemelt mellszobra és a II4 659 sorszámú „Sajnovics kisbolygó” örökíti meg.

A Nemzetközi Csillagászati Unió körlevele a Sajnovics kisbolygóról.

(II4659) Sajnovics = 2003 FJ7 = 2004 RH14

Discovered at Piszkesteto on 2003-03-28 by K. Sarneczky.

(II4659) Sajnovics = 2003 FJ7

János Sajnovics (1733-1785) was a Hungarian linguist and Jesuit. He is best known for his pioneering work in comparative linguistics, particularly his systematic demonstration of the relationship between Sami and Hungarian. Sajnovics was a pupil of the astronomer and mathematician Maximilian Hell. [Ref: Minor Planet Circ. 72201]

Pálya fél-nagy tengelye: 2,3416255 Csill. Egység (3,51 millió km), keringési ideje: 3,58 év.

8. ábra

Emléktáblák Vardø szigetén

9. ábra

Sajnovics szobra szülőhelyén, Tordason

Kulcsszók: Hell, Sajnovics, Demonstratio, Vardø.

Hivatkozott irodalom

- ASPAAS, PER PIPPIN – HANSEN TRULS LYNNE 2007. *Geomagnetism by the North Pole, anno 1769: The Magnetic Observations of Maximilian Hell during his Venus Transit Expedition*. Tromsø Geophysical Observatory Reports 2. Tromsø.
- BARTHA LAJOS (ifj.) 1969. *Hell Miksa expedíciója és a csillagászati egység kérdése*. TIT Csillagászati Évkönyv 1969-re, Budapest.
- BARTHA LAJOS 1976. Hell Miksa orvosi nézetei és működése. *Orvosi Hetilap* 117: 2605–2808.
- BARTHA LAJOS 1983. Sajnovics János, Hell Miksa és a magyar „őstörténet”. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 297–304.
- BARTHA LAJOS 2004. Átvonulások magyar szemmel. In: TUBOLY VINCE et al.: *A fekete Vénusz. Vénusz-átvonulások a Nap előtt*. Hegyháti Csillagvizsgáló Alapítvány, Hegyhátsál. 60–75.
- BARTHA LAJOS 2008. Hell Miksa és Sajnovics János. Két barokk tudós portréja. In: HADOBÁS SÁNDOR szerk., *Hell Miksa és Sajnovics János bibliográfiája*. 2. bőv. kiad. Rudabánya. 3–14.
- Catalogus Personarum et officiarum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno 1757 ab 1773. é. n., h. n.*
- CSÚCS SÁNDOR 2020. Hell Miksa és a nyelvtudomány. *Finnugor Világ* 25: 3–11.
- CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY 1958. Sajnovics János életrajzához. *Magyar Nyelvőr* 54: 517–522.
- ÉDER ZOLTÁN 1975. Újabb szempontok a Demonstratio hazai fogadtatásának kérdéséhez. In: *Beiträge zum IV. Internationalen Finnougristische Kongress II*. Istituto Universitario Orientale, Napoli.
- ÉDER ZOLTÁN 1996. Sajnovics és Demonstratio új megvilágításban. In: V. RAISZ RÓZSA szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társulat Kiadványai 207. Budapest. 77–82.
- FEJÉR GYÖRGY 1835. *Historia Academiae Scientiarum Pasmaniae Archi-Episcopalis*. Budaë.
- HÁM SÁNDOR 1889. *Sajnovics János élete és Demonstratioja*. Esztergom.
- HERMAN OTTÓ 1893. *Az északi madárhegyek tájáról*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- HOLOVICS FLÓRIÁN 1972. Sajnovics János a Demonstratióról. *Magyar Nyelv* 69: 493–501.
- JNtár: Sajnovics. SZILAS LÁSZLÓ: Sajnovics. *Jezsuita Névtár*. <https://jezsuita.hu/nevtar/sajnovics-janos/> (2020. 01. 24.)
- LALANDE, JEROME DE 1803. *Bibliographie Astronomique avec Histoire de l'astronomie depuis 1781 jusqu' à 1802*. Paris.
- LUDWIG LITTRÖW 1835. *Hell's reise nach Wardoe in Lappland, und Seine Beobachtungen des Venus-Durchganges im Jahre 1769*.
- MADZSAR IMRE 1926. A budai Jezsuita Akadémia története. *Magyar Paedagogia* 35: 1–12.
- ORCZY LŐRINC és BARCSAY ÁBRAHÁM, 1789. *Két Nagyságos Elmének költeményes szüleményei*. Pozsony
- PETROVAY KRISTÓF 2006. A Csillagászati tanszék rövid története. In: *A Csillagászati tanszék negyedik évezrede*. ELTE Csillagászati Tanszék, Budapest. 65–98.

- PINZGER FERENC 1920. Hell Miksa emlékezete. Születésének 200. évfordulójára. MTA–Franklin, Budapest–Pécs.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770 (1771/1994). *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1990. *Sajnovics naplója 1768 – 1769 – 1770*. Ford. DEÁK ANDRÁS, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 1. ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.
- SZEVEÉNYI SÁNDOR 2015. A finnugor „mítosz”. In: HUBBES LÁSZLÓ ATTILA – POVEDÁK ISTVÁN szerk., *Már a múlt sem a régi. Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged. 122–145.
- C. VLADÁR ZSUZSA 1994. A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In: SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 117–126.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2016. Valójában ki a szerzője a Demonstrationak? *Magyar Nyelv*: 112. 316–324.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2017. Hell mint nyelvész: a *Kar-jel* etimológia és a kínai hasonlítás példája. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 337–350.

Sajnovics, the scientist and the man

The memory of János Sajnovics (Tordas 1733 – Buda 1785) a Jesuit mathematician and astronomer has been kept by the establishment of the Finno-Ugric comparative linguistics. In 1768 the king of Denmark and Norway has asked Hell to travel to the island of Vardø to observe the transit of planet Venus in front of the Sun. Sajnovics, a former student of Hell has joined the expedition as an associate. Hell wanted to train Sajnovics to be the leader of the prospective observatory of Jesus-company in Buda as he was a sedulous and reliable person. He has taken part in the versatile research program of the expedition (geographical, oceanologic, meteorological and geomagnetic studies). Hell had already studied former records that have mentioned the affinity of Hungarian and Lapp languages so he encouraged the research of Sajnovics. Hell and Sajnovics have approached comparing languages with a mathematic way of thinking. In 1770 *Demonstratio* has been published in Copenhagen and then extendedly in Nagyszombat. It contains the principles of accurate comparative linguistics which are applicable this day. He has been appointed from Nagyszombat to Buda but the planned observatory has not been built because of the dissolution of the order in 1773. He has been counting on being the director of the new observatory built on the Castle of Buda (1780). However, the awaited assignment has not come and presumably his relationship with Maximiliannal Hell has spoiled, too. He has retreated bitterly and died in 1785 in Buda nearly forgotten.

Keywords: Hell, Sajnovics, *Demonstratio*, Vardø.

Békés Veronika
ELKH BTK Filozófiai Intézet

Ugyanaz? Hasonló? Rokon? (Rövid fogalomelemzés történeti-logikai megközelítésben)

1. Bevezetés. Amikor a nyelvrokonsággal kapcsolatos témában manapság szembetalálkozik a kérdéshez tudományos igénnyel közeledő nyelvész vagy magyartanár és a laikus érdeklődővel, aki az anyanyelvét magától értetődően jól beszéli, de a nyelv történetéről és rokonsági viszonyairól csak homályos elgondolásokra hagyatkozik, akkor az előbbieket manapság elég nehéz helyzetbe kerülnek. Nem könnyű meggyőzően tolmácsolni a tudomány álláspontját. Egyrészt azért nem, mert a tudományos érvek – és ez minden tudományterületre érvényes – csak olyan fogalomrendszer részeként tudnak hatást kifejteni, ahol a vitatkozó felek már előzetesen ugyanabban a jelentésben használják a terminusokat, valamint elfogadják az alapműveletekkel kapcsolatos szabályokat (azt, pl. hogy milyen egy szabályos levezetés és mi számít szabálytalannak). Másrészt, a tudományos igénnyel közelítő szakembereknek szem előtt kell tartaniuk azt a tényt is, hogy a legfontosabb alapfogalmak is történeti változásokon estek át. Korábbi kutatásaimban sokat foglalkoztam a magyar nyelvtudomány történetének paradigmaváltásaival, ennek kapcsán pedig vizsgáltam a terület néhány meghatározó terminusának, köztük elsősorban a rokonság-nyelvrokonság fogalomkörének történeti jelentésváltozásait. Ez utóbbiak példáján igyekszem megmutatni, hogy a terminusok változásai általában rendszerszerűek, vagyis minden változás hatással van az egész fogalomrendszerre, és az általuk megragadható összefüggések és tények körére.¹

A magyar nyelvtudomány fejlődéstörténetének bemutatásakor szinte mind a mai napig találkozunk azzal a túlságosan leegyszerűsített nézettel, hogy tudományos álláspont és tudománytalan ábrándozás között kezdettől fogva (egyedüli) vízvonalstónak az számított, hogy valaki elfogadja, vagy pedig tagadja a magyar nyelv finnugor rokonságának tételét. Középkorunk óta tényként fogadjuk el azt a narratívát, mely szerint az általános ellenséges közérzettel szemben csak néhány bátor fölfedező – Sajnovics, Gyarmathi, Reguly – lépett fel a tudományos igazság nevében.

Az összehasonlító tudománytörténet kutatói közül azonban egyre többen vallják, hogy az iménti narratíva sok szempontból félrevezető, és ebben a formában nem más, mint a 19. század második feléből származó, s a korábbi iskolák vitáira visszavetített – utólagos – történeti konstrukció. A korabeli források és viták dokumentumaira támaszkodó, új típusú elemzés azt mutatja, hogy azt a kérdést, hogy a múltban ki volt valódi, avatott tudós, ki pedig pusztán dilettáns álmodozó, egészen az 1870–1880-as évekig nem lehet és nem is szabad pusztán a fenti, a maga kontextusából kiragadott, egyetlen kritérium alapján megítélni. (Lásd részletesebben kifejtve és példákkal alátámasztva BÉKÉS 1997: 174–206.) Mindaddig, amíg a vitázó feleknek nem sikerült (nem sikerülhetett)

¹ Jelen szöveg a 250 éves a Demonstratio – Tudományos konferencia és pedagógus kerekasztal Sajnovics János műve megjelenésének 250. évfordulója alkalmára készült vitaindító kibővített változata.

fogalmilag tisztázniuk, hogy mikor mit is jelent pontosan és mit nem jelent a rokonság általános fogalma, addig nem lehetett tisztába tenni a nyelvrokonság terminus konkrét tartalmát sem, s a polemizáló felek folyamatosan elbeszéltek (és elbeszélnek) egymás mellett.

Az újfajta történeti szemlélet számára észrevehetővé vált a tudományfejlődésnek néhány olyan fontos vonatkozása, amelyre a hagyományos historiográfusok legfeljebb csak mint mellékes körülményre tekintettek.² Pedig fontos lehet e körülmények számításba vétele, mert hozzájárulhat mind az akkori, mind a mai értelemben vett nyelvtudomány kiinduló problematikájának jobb megértéséhez.

2. A nyelvek eredetének korábbi felfogása és a herderi fordulat. A nyelvek osztályozásának, hasonlításának, illetve tényleges történeti-származási, rokonsági viszonyainak kérdésköre elég jól behatárolható – és talán meglepő, de viszonylag kései – történeti kezdetekre tekinthet vissza.

A nyelv (nyelvek) eredetére irányuló korszerű tudományos kutatás szemléletmódját ugyanis igen sokáig, még a 18. század közepéig is erősen behatárolta, korlátozta a „Bábel-doktrína”. Ez azt jelentette többek között, hogy még a nagy földrajzi felfedezések nyomán megismert újabb nyelvek nyilvánvaló sokféleségével szembesülve sem képezhette vita, sőt még reflexió tárgyát sem a Szentírás nevezetes tétele, mely szerint a Nyelvet Ádám közvetlenül Teremtőtől kapta, majd pedig ezt az egyetlen közös ősi nyelvet az Úr Bábel tornyának építésekor összezavarta, így büntetve az első ember magukról és kiszabott helyükről megfélekedező utódait (Mózes I.11.). Ebből a nézőpontból az egyes nyelvek eredetére vonatkozó, illetve leszármazási, rokonsági viszonyaikra nézve a mai értelemben vett tudományos kérdéseket nemhogy fölteni, de egyáltalán megfogalmazni sem lehetett. Effajta vizsgálódásokat csak majd a 18. század közepén bekövetkezett, ám persze régóta érlelődő radikális és a tudásrendszer egészét átható szemléleti fordulat teszi lehetővé. Az európai tudományosság történetében ebben a hosszú folyamatban kérdőjeleződött meg a keresztény vallási tekintély, mint intézményesen kitüntetett, legfelső kognitív autoritás föltétlen primátusa az egyre határozottabb tempóban intézményesülő tudományos testületek tekintélyével szemben. (Lásd részletesebben kifejtve MÁRKUS 2017: 167.) Ez az átrendeződés azt jelentette, hogy többé nem lehetett konkrét tudományos kérdésekben perdöntő érvként hivatkozni olyan doktrínákra, mint például a Vízözön vagy Bábel.³ Illetve, ami még ennél is lényegesebb, a Kinyilatkoztatás doktrínái a racionális érvelések során a tudományos vitákban egyszerűen már nem játszottak szerepet.

A szellemi erjedésben különösen fontos szerepet töltött be J. G. Herdernek az 1772-ben napvilágot látott *Értekezés a nyelv eredetéről* című munkája. Herder ebben a korai

² Ilyen, korábban mellékes körülménynek számított a jelen konferencia központi alakjának, Sajnovics Jánosnak matematikusi képzettsége, és egyáltalán az, hogy északi útjának elsődleges célja a csillagász Hell Miksa oldalán való részvétel a Vénusz-bolygó Nap előtti átvonulásának megfigyelésében: a tudománytörténet első globális nemzetközi vállalkozásában.

³ Így például a bazalt eredetére vonatkozó első geodéziai viták, az ún. „neptunista kontra vulkanista” viták során a 18. század második felében a kőzet üledékes származásának hívei már nem hivatkozhattak perdöntő érvként a Kinyilatkoztatásban leírt özönvízre: más, racionális magyarázatot kellett alkalmazniuk a vulkanistákkal folytatott elkeseredett vitában. (Ld. BÉKÉS 2013: 40–52.)

korszakának legfontosabb írásában mondta ki nevezetes tételét: „A nyelv az ember műve”. Ekként egészen új megvilágításba helyezte a korszak nyelvvel kapcsolatos egyik kulcskérdését, a nyelv genezisének problémáját. A kortárs gondolkodók számára a metafizikai dilemma abban állt, hogy vagy a nyelv transzcendens, isteni eredetűnek (Süßmilch) feltételezéséből indult ki, vagy természeti – primitív állati ösztönökből vezette le az emberi nyelv születését (Rousseau, Condillac). Herder a dilemmából úgy talált kiutat, hogy kimutatta: az isteni eredet elvét védelmezők és a természeti eredet elkötelezettjei hallgatólagosan egyaránt előfeltételezik, hogy a nyelv (beszéd) létezhet ész, azaz reflektáló gondolkodás nélkül, az ész, a reflektáló gondolkodás pedig működik önmagában, nyelv (beszéd) nélkül. Herder velük szemben egy egészen új megoldásra jutott. Mint írja: „Láthatjuk, ha egyszer elhibáztuk a nyelv genezisének lényeges pontját, mindkét oldalról tág tere nyílik a tévedésnek – akkor a nyelv egyszer oly ember feletti dolog, hogy Istennek kellett kitalálnia, máskor annyira nem emberi, hogy minden állat kitalálhatná, ha nem sajnálná a fáradságot. Az igazság célja csupán egy pont, s ha erre ráhelyezkedünk, minden irányban nyilvánvalóvá lesz, miért nem tud egyetlen állat sem nyelvet feltalálni, miért szükségtelen, hogy Isten találja fel a nyelvet, s hogy az ember emberi mivolta következtében fel tudja találni és fel is kell, hogy találja a nyelvet.” (HERDER 1772/1983: 225, kiemelés tőlem: B. V.)

Herder hamar követőkre talált a nyelvfilozófusok és filológusok között. Ez a szemléletmód jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy megváltozzék a kor tudáseszménye, azaz: a tudás mibenlétéről és rendeltetéséről való gondolkodás, maga is átalakuljon, radikálisan megújuljon.⁴

Ebben az új értelmezési keretben módszeres vizsgálatnak lehetett alávetni a „magára hagyott embert”, illetve a „magára hagyott természetet”. Itt már számolni lehetett, sőt számolni is kellett olyan tényezőkkel, melyek az isteni világmagyarázatból szükségképpen kimaradtak: Herder kifejezésével „a Föld két legnagyobb tirannusával, a Véletlennel és az Idővel”. Mindkét „tirannus” az egymástól független, de egymást esetlegesen keresztező oksági folyamatosok hatására bekövetkező, nem pedig közvetlen isteni beavatkozásról tanúskodó (a Biblia által megjövendölt) esemény.

A fiatal Herder radikalizmusa – aki a nyelv eredetéről szóló tanának kifejtésekor már tudatosan és határozottan elszakadt a bevett Babel-tantételtől – persze nem a semmiből jött. Alapgondolata válasz volt, még pedig jutalmazást érő felelet, a berlini akadémia pályakérdésére, arra tudniillik, hogy a „magukra hagyott emberek”, csupán természetes képességeikkel feltalálhatták-e a nyelvet. Herder tételesen leszögezte, hogy a nyelv és gondolkodás elválaszthatatlan, és mindkettő kölcsönhatásban áll az emberi társadalom egész fejlődéstörténetével. A nyelvek maguk változásnak vannak alávetve, a nyelveknek történetük van. Ilyenformán kell érteni azt – mondja Herder –, hogy a nyelv az ember műve. Ezzel a fordulattal mintegy átkeretezte a hagyományos

⁴ Az eszmetörténések arra jutottak, hogy ebben a radikális fordulatban lényegi szerep jutott egy rendkívüli természeti katasztrófának, az 1755-ös, hatalmas tűzvészszel, szökőárral és emberek ezreinek halálával járó liszszaboni földrengésnek, ahol a bűnös város legbűnösebb vigalmi negyede viszonylag épen maradt, miközben kolostorok váltak a földdel egyenlővé. Ez a váratlan, a földrészünkön példátlan, egész Európát mind fizikai, mind pedig metafizikai értelemben megrázó természeti esemény igazi katalizátorként hatott a tudásra vonatkozó újkori gondolkodásban, s olyan filozófusokat is metafizikájuk alapvető átértékelésére készítetett, mint Voltaire vagy Herder tanítómestere és barátja, Immanuel Kant (BÉKÉS 2013: 45–52).

nyelvproblematikát, és megteremtette a történelmi nyelvelmélet újfajta filozófiai alapjait. Felfogása alapján a nyelvek eredetük szerint különbözhetnek egymástól, de lehetnek éppenséggel eredetileg „azon egyek” is. Vagyis tehát: nem kell a Babel előtti, Ádám-féle eredeti közös (héber/arámi/kaldeus) nyelv nyomait kutatni (vagy megtalálni vélni). Ellenkezőleg: a bibliai tantételtől függetlenül, konkrét és módszeres vizsgálatok útján lehet és kell majd a tanulmányozott kérdésekben állást foglalni. Ez a feladat pedig az új szemléletű történeti nyelvtudomány művelőire várt. És bár kortársai meglehetősen bírálattal illették Herder tanulmányát, sőt, ő maga sem volt munkájával egészen elégedett, s a továbbiakban meg-megújuló kísérleteket tett koncepciójának bővebb és alaposabb kifejtésre, mégis, az ebben a korai műben sorakozó gondolatok korszakalkotónak bizonyultak. Alapvető hatást gyakoroltak egyebek közt Wilhelm von Humboldtnak és követőinek nyelvfilozófiájára és tudományos szemléletére. Az sem véletlen, hogy a huszadik század elején az amerikai újhumboldtiánus nyelvtudomány későbbi meghatározó alakja, Edward Sapir (1907) doktori disszertációját Herder e munkája elemzésének szentelte.

Néhány éve az ELTE forrástörténeti konferenciáján felvetődött a kérdés, hogy Herdernek ez a korai műve Magyarországon lehetett-e hatással például Révai vagy Teleki József nyelvtudományi törekvéseire. A válasz további kutatásokat igényel, mert több szempontból sem egészen magától értetődő, hiszen Herder nem tartozott a hivatalosan elfogadott szerzők közé, ráadásul a neki tulajdonított „jóslat” miatt nem volt népszerű a magyar tudományos gondolkodók körében. De például Versegly Magyar grammatikájának polemikus bevezetőjében a magyar nyelv eredetéről szóló vitákkal kapcsolatban perdöntő tekintélyként hivatkozik Herdernek e korai munkájára, amikor a nagy népvándorlásoknak vagy „a’ hódítás, a’ békesség, a’ barátkozás vagy a tökéletes megvegyülés” lett a vége, „mellyeknek alkalmatosságával a’ nyelvek is megvegyültek. A’ költözködéseknél a’ nyelvekre nézve hasonló következtetések volt, mellyekre itt a’ Tanító Urakat különösebben megemlékeztetni, nagyon szükségesnek tartom azért, mivel a’ nyelveknek eredetéről, és megvegyüléséről külömbféle Magyar Iróknak különös vélekedéseik vannak. Az egyik azt tartja, hogy valamennyi nyelvek egyetlen egy régiből származtak, ’s kevés híjja, hogy valamennyieknek reguláit ennek az egy réginek reguláihoz szabni ne kívánja. De az illy vékony dongájú, és már most a’ Filozofiának törvényszéke előtt nevetséges állításra könnyen meg tud az felelni, a’ ki csak Herdernek kis munkáját *Zwei Preißschriften I. Abhandlung über den Ursprung’ der Sprache közelebbreül ösmeri*”. (VERSEGHY 1821: Előszó, kiemelés tőlem: B. V.)

Herder pályaművének radikális tételei, és hozzá az a körülmény, hogy egy ilyen – nem sokkal korábban még minden bizonnyal eretneknek is minősülő – dolgozat egyáltalán díjnyertes lehetett a berlini akadémia pályázatán, jól mutatja, hogy az 1760-as évek végére immár világnézeti szempontból szabadabbá vált az út az új típusú természet- és társadalomtudományok kibontakozása és fejlődése számára.

3. A német kutatóegyetemek hatása a magyar nyelvhasznításra. A finnugor nyelvtudomány kialakulásának történetét kutatva számításba kell vennünk azt a sokoldalú kapcsolatot, mely a magyar kutatókat kezdetektől összefűzte az európai tudományos és filozófiai műhelyekkel. E kapcsolatokon belül is kiemelkedő jelentősége van

a göttingeni Georgia Augusta Egyetemnek, a világ első kutatóegyetemének, amely szerveződésében és funkciójában eltért korának többi felsőfokú intézményétől, és mintaképe lett Humboldt egyetemmodelljének.⁵ Tudni kell, hogy amikor a magyar tudósok (Beregszászi, Sajnovics, Gyarmathi) megkezdik a magyar nyelv eredetével és rokonságával kapcsolatos kutatásuk eredményeinek rendszeres kifejtését, akkor már egy évtizedek óta folyó nemzetközi tudományos vitába kapcsolódhattak be. Ez a kérdés ugyanis nemcsak az eszmélkedő nemzeti önismeret számára volt lényeges, hanem éppen ennyire fontos része volt egy jóval átfogóbb kutatási tervnek, annak a tágabb értelemben vett *Historia Naturalis* programnak, amely a Föld geológiai, csillagászati, növény- és állattani természetrajzának felderítésén túl, a népek nyelveinek, szokásainak és történeti vándorlásainak feltérképezését is célul tűzte. Ennek a több európai uralkodóház által szponzorált gigantikus projektnek vált szerves részévé a nemzetek és nemzeti nyelvek viszonyrendszerének feltárási terve (BÉKÉS 1997: 50–75).

A göttingai tudósok a maguk személyében is folyamatosan érdeklődtek a magyarság eredetének és nyelvének kérdései iránt. S nemcsak általában bátorították a kutatásokat, hanem hathatósan támogatták is a felfedezőutakat, könyvkiadásokat és az új eredmények terjesztését. A magyarság és a magyar nyelv eredetének kérdése pedig eminens témának számított, hiszen egy olyan nyelvet beszélő nemzetet kellett a népek nagy térképén elhelyezni, amelynek nem voltak ismeretesek korai írásos vagy régészeti emlékei, s ennek híján osztályba sorolásuk valami más, újfajta rekonstrukciós módszert igényelt. A *Historia Naturalis* program – ahogy ez ma már egyértelműen kimutatható – döntő hatást gyakorolt a finnugor nyelvhasználat kezdeteinek elméleti megalapozására, és metodológiai elveinek kimunkálására. A program által inspirált magyar tudósok ezen a ponton értek el először lényeges, az egyetemes nyelvtudomány számára is érvényes áttörést. Túlléptek a szókinccs pusztá összegyűjtésének fázisán, s tisztán nyelvi-nyelvhasználati rekonstrukciós módszereket alkalmaztak több-kevesebb sikerrel. Így el kell mondani pl. Beregszászi Nagy Pálról, a Göttingeni Tudós Társaság tagjáról, akit a Sajnovics-féle lapp–magyar elmélet nagy ellenfeleként tartottunk számon, hogy – amint ez már könyve bevezetőjéből kiderül – nem egyszerűen figyelmen kívül hagyta a szakértők (pl. Schlözer) intelmeit, hanem a tárgyat érintő, Göttingenben évtizedek óta folyó tudományos vitában egy másik álláspontra helyezkedett: göttingeni tanárainak teóriái közül Schlözerével szemben inkább Johann Gottfried Eichhorn elméletével rokonszenvezett (BEREGSZÁSZI 1796).⁶ S hogy valóban az európai nyelvtudósok közötti, már jó ideje folyó tudományos vitáról van szó, egyebek között a ma már jól ismert adatból is tudható, hogy Hell Miksa tervei közt a lappföldi, a Vénusz megfigyelését célzó expedíció során a nyelvi kapcsolat vizsgálata is szerepelt, egy már „Európa-szerte elterjedt vélemény helyességéről való meggyőződés” tisztázása.

Sajnovics, Gyarmathi, Beregszászi – és ebből a szempontból idevehetjük az első tibi szótárt megalkotó Kőrösi Csoma Sándort is –, új eredményeikkel maguk is hozzájárultak az átfogó kutatási programhoz: részben azzal, hogy segítettek eltüntetni egyes

⁵ Ismeretes, hogy Wilhelm von Humboldt a göttingeni egyetem diákja volt. 1789-ben fejezte be tanulmányait, egyebek között Michaelis és Heyne professzorok tanítványaként. Öccse, Alexander pedig egy évet töltött itt, G. Forster, Lichtenberg és Blumenbach tanítványaként.

⁶ Említsük meg itt, hogy Eichhorn a maga magyar–ujgur elméletével Kőrösi Csoma Sándorra is alapvető hatást gyakorolt.

fehér foltokat, de még inkább azzal, hogy metodológiai modelleket dolgoztak ki, melyeket további diszciplínákra is ki lehetett terjeszteni.

Látnunk kell azt is, hogy milyen mély (paradigmatikus) szakadék választja el a nyelvtudomány történetében azokat, akik hisznek az Egyetlen Nyelv – Ádám Istentől kapott és Bábelnél összezavart ősi nyelvének rekonstruálhatóságában, azoktól, akik megengedik több, akár egymástól független – történetileg szerteágazó vonalakon visszafejthető – ősbib nyelv (nyelvek) „feltalálásának” elvi lehetőségét, utat nyitva ezzel a hamarosan előálló történeti-összehasonlító vizsgálódások első nagy projektjei számára. Hell Miksának például a kínai–magyar rokonság elmélete mellett szóló érvei – Sajnovics tolmácsolásában a Demonstratio fejezetei közé illesztve – így hangzanak: „S noha távolról sem az én feladatomban e nyelv őseredetét nyomozni s azt hiszem, senki sem várja ezt el tőlem, mégis, úgy vélem, hálás lesz az olvasó, ha tárgyamtól kissé eltérve, előadom, amit a minap közölt velem levélben T. Hell atya, kiemelkedő tehetségéhez méltón és a dolgok egymáshoz illesztésében való nagy jártasságával, nem kevésbé éleselméjű, mint finom módon kigondolva. Azon a véleményen van: a kínaiak az ősei vagy minden ázsiai népnek, sőt a magyaroknak is, vagy legalábbis az ázsiai nyelvnek, azaz: a magyarok legősibb dialektusát a kínai dialektusokban kell keresni” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 52).

Nem célunk a mai nézőpontból visszatekintve bírálatot gyakorolni az azonosítás sikeres vagy sikertelen voltát illetően. Ami itt fontos: az 1760-as évek végén, amikor a két jezsuita, Hell és Sajnovics a kínairól mint nagyon ősi nyelvről beszél, és a kínaiakról úgy szól, mint minden ázsiai nép lehetséges őseiről, akkor érvelésében már semmi módon nem játszik szerepet a Bábel-doktrína, amely néhány évtizeddel korábban még meghatározta az őseredetre irányuló nyomozás elvi kereteit. Sajnovics a Demonstratióban azt is hangsúlyozza, hogy törekvésében nem pusztán tudományos öncél, hanem nemzeti érdek is vezérel. Szenczi Molnár Albert Grammatikájának előszavát idézi, aki bevallotta a magyar nyelv eredetével kapcsolatos tanácstalanságát: „Ha valaki azt kérdezn tőlem, melyik nyelvből ered a magyar? vagy melyikkel rokon? bevallanám, nem tudom. Látom ugyanis, hogy akik manapság több nyelvű thesaurusokat adnak ki, és minden nyelvet eredete és rokonsága szerint osztályoznak, a magyar nyelv kérdését mindig nyitva hagyják. Az bizonyos, hogy nyelvünk semmiféle rokonságban sincs az európai nyelvekkel. De vajon Ázsia szkíták lakta peremén léteznek-e a mi hun nyelvünkön beszélő népek? ezt éppoly kevésbé tudom, mint a legjáratlanabbak.” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 115), kiemelés tőlem: B. V.) „Eddig a magyar Molnár!” – teszi hozzá Sajnovics, majd így folytatja: „Hanem azt hiszem, ezentúl másképp írnak majd honfitársaim erről a dolgról! Úgy vélem, különösen azok változtatják majd meg véleményüket, akik azt hitték, hogy nyelvünk csupán Magyarországon és Erdélyben él, és a mindennapi élet bizonyos körülményeiből nyelvünk elhalását és kipusztulását jósolták, vagy legalábbis úgy tűnik, hogy jósolták. De még ha valami elkerülhetetlen sorscsapás folytán nyelvünk a mi hazánkban teljesen kihalna, mégis fennmarad majd Svédországban, Moszkóviában, Tatárországban, Észtországban és Norvégiában, s nemcsak fennmarad, de gazdagon virágzik is majd, ha a nyelvművelés néhány év alatt tett bámulatos előrehaladásából következtethetünk a további fejlődésre. S azt hiszem: most vagy soha!

itt az idő, hogy mi magyarok nekilássunk anyanyelvünk művelésének, és mind a köznapi használatban, mind a nyomtatott könyvekben egyaránt halhatatlanná tegyük: bízom abban, hogy helyesli ezt minden igaz szívű ember, ha megérti, mivel tartozik ki-ki a hazájának” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 116).⁷

4. Az „idem”-fogalom a Demonstratióban. Ezek után közelebről is szemügyre vehetjük, milyen fogalmat alkalmaz Sajnovics annak demonstrálására, hogy a magyar nyelv nem rokotalan a világ nyelvei között. A mű címében (*Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*) az *idem esse* ('egyazon', 'azonos') kifejezés szerepel. Feltételezhető, hogy az *idem esse*, 'azonos', 'egyazon', 'egyező' terminus mögötti fogalom nem vág egybe Arisztotelésznek az azonosság logikai törvényében szereplő fogalmával, és ezzel a képzett matematikus Sajnovics maga is tisztában van. Ő nagyon is pontos meghatározásokra törekszik, amikor kísérletet tesz arra, hogy megmagyarázza, hogyan kell értelmezni a lapp és magyar nyelvek rokonságára vonatkozó „azonosság” terminust, és hogy mit jelent egyik alfejezetének paradoxonnak tűnő címe: „A magyar és a lapp nyelv azonos lehet anélkül is, hogy a beszélők kölcsönösen megértenék egymást”.

Sajnovics kiindulópontja történeti: a nyelvek a hosszú századok során változnak, átalakulnak. Hozzáteszi: „S ha ez így van, nyilván más nyelve volt a régi magyaroknak, mint a maiaknak, és nyilvánvaló, hogy az ősök nyelve megváltozott és átalakult. Mindezeket előre bocsátva, hogy némelyek kérdésére válaszoljak, őszintén bevallom: nem értettem meg a finnarchiai lappok beszédét. Éppúgy nem értettem volna a magyart sem, ha valakit ebben az ősi, az imént idézett dialektusban hallottam volna beszélni. Ezért az a szóbeszéd, ami szélteben-hosszában elterjedt Koppenhága városában, tudniillik, hogy én megértettem a lappokat, és beszélgettem velük, nem igaz. (...) S ha valaki azt akarná kihozni a válaszból: tehát a lapp nyelv a magyartól eltér és különbözik! azt gondolnám, elhamarkodottan ítélem.”

Itt a következőben Sajnovics logikai érvet használ: „Ámbár az, ha a beszélők kölcsönösen megértik egymást, nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy különböző népek nyelve megegyezik, másfelől ingatag és mit sem érő bizonyíték, ha azt mondod: Különböző népek egymást nem értik meg, tehát ezeknek a nyelve különböző és eltérő.” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 26, kiemelés tőlem: B. V.)

Mint a fordító, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa rámutat: „A bírálók érvelése szerint lehetetlen és érthetetlen dolog a két külön nyelvet idemnek titulálni. De ha végigolvassuk akár csupán a fejezetcímeket is, kitűnik: az idem jelölte azonosság nem a jelenre, hanem a múltra értendő, vagyis mindig feltételezhető egy olyan korábbi állapot, amelyből a szóban forgó dialektusok egyaránt származnak. Az idem tehát 'eiusdem originis', amint az *expressis verbis* áll a Sajnovics idézte szerzők műveiben is” (C. VLADÁR 1994: 123). Ekkortájt a nyelvészeti gondolkodásban természetes és magától értetődő dolognak

⁷ Érdekes a szövegben szereplő utalás a magyar nyelv kihalásáról szóló jóslatra: „a mindennapi élet bizonyos körülményeiből nyelvünk elhalását és kipusztulását jóslták, vagy legalábbis úgy tűnik, hogy jóslták [...]” Nem valószínű, hogy Herderre utal a szöveg, hiszen az ő hírhedté vált „jóslata” évekkel később látott napvilágot (BÉKÉS 2015: 123). Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a rokon nélkülinek feltételezett magyar nyelv kihalásáról szóló jóslatot Herder csak, mintegy mellékesen, átvette és beillesztette történetfilozófiai gondolatmenetébe (HERMÁN 2004). És vegyük észre, hogy Sajnovics maga is bizonytalan a jóslat tényleges létezését illetően.

tartják, hogy a nyelvek akármilyen értelemben vett egyezése, hasonlósága és közös eredete kölcsönösen feltételezi egymást. Így például Christian Ganander (1741–1790) is azt hangsúlyozza nevezetes *Grammatica Lapponicájában* (1743) – abban a munkában, amely mind Sajnovicsnak, mind Gyarmathinak fontos forrásul szolgált –, hogy „[a nyelvek] megegyeznek, mivel egyfelől erednek. Merem állítani, hogy a finn és az észti nyelv a lappal megegyezik, és a lappból származnak, miként az meg a héberből. Hiszen nem csupán grammatikai jellemzőikben, de igen sok szavukban is hasonlítanak.”

S hogy ebben a korszakban mennyire nem tisztázódtak még sem a mai értelemben vett nyelvazonosítási szempontok, sem pedig a terminusok egységes használatának kritériumai, arra szintén Constantinovitsné Vladár Zsuzsa idéz szemléletes példákat: „A francia enciklopédisták szerint a francia nehezen származtatható a latinból, mivel szerintük a két nyelv szerkezeti eltérései igen nagyok. Ehelyett egy már eltűnt szubsztrátumnyelvet tartottak a francia őséne, ami a latin szókincset magába szívta volna. Hasonlóan később a szanszkrit és a hindi közt is tagadták egyesek a rokonságot, noha a szókincsük szinte teljesen megegyezik” (C. VLADÁR 2001: 187).⁸

Mindazonáltal ez a 'történeti eredetüket tekintve azonos' jelentésű idem terminus használata mindvégig problematikus maradt. Láttuk, Ganander nem is ezt, hanem a *convenire* 'megegyezik' terminust alkalmazza.

Sajnovics számára a nehézséget láthatóan az okozta, hogy a nyelvek összehasonlításának vonatkozásában ez idő tájt még nem született megegyezés abban, hogy mivel jelöljék azt a köztes, relatív fogalmat, amely az 'azonos' és 'nem-azonos' között szükségképpen előfordul, vagyis, hogy mi lesz a legalkalmasabb arra, hogy kifejezze az egymáshoz valamilyen fontos tekintetben „hasonló” vagy egymással „rokon” tulajdonságokat hordozó entitások viszonyait. Tegyük hozzá azt is, hogy ebben az időszakban, a matematikában és logikában sem alakult ki (legalábbis még nem vált általánossá) a hasonlóságnak az a geometriaiénál rugalmasabb fogalma, amely majd hamarosan a kémiai értelemben vett *affinitás*-ban találja meg a megfelelő kifejezést. Bár a háromszögek hasonlóságát már az ókori babiloniak is ismerték, jószerivel azonban csak az egybevágóság értelmében használták. És Euklidész is az *Elemekben* az *egyenlő és hasonló* kifejezéssel írja körül a geometriai egybevágóság fogalmát. Éppen Sajnovics korában, a XVIII. század második felében kezdett a matematikusok számára nyilvánvalóvá válni, hogy ez a fogalom a régi geometriában, ha körülírással is, de jól működik. Ám nem alkalmazható problémamentesen például olyan, az idők folyamán átalakuló, sőt, akár a véletlen, külső körülmények hatására változáson áteső objektumokra, ahol éppen a változás során való megőrződést, valamint a hasonlóságok és különbségek lényegi természetét kívánjuk adekvát terminusok segítségével megragadni. Sajnovics feltétlenül méltánylandó érdemei közé sorolhatjuk, hogy ezt a nehézséget mint fogalmi problémát, világosan érzékelte, és – noha nem állt rendelkezésére ennél adekvátabb matematikai fogalom –, az „idem”-et, mint egy transzformáció két objektumának összetartozását kifejező viszonyt, konkrétan a magyar és lapp nyelvek rokonságának leírására szolgáló apparátust, az adott lehetőségig kiaknáta.

⁸ „[...] conveniunt, quia hinc ortae sunt. Affirmare ausim (értsd: Fennicam et Aesthonicam) in Lapponica convenire & huic, sicut haec Hebraeae origines suas debere. Nam non modo accidentibus Grammaticalibus, sed etiam vocibus per plurimis (...) concordant.” (*Grammatica Lapponica*. Holmiae, an. MDCCXLIII. az ajánlás utáni lapszámzatlan előszó 2. lapján) A magyar fordítás CONSTANTINOVIITSNÉ VLADÁR ZSUZSA munkája.

5. **Az „affinitás”-fogalom.** Nem a pusztán véletlen műve, hogy harminc évvel később Gyarmathi Sámuel éppen Göttingában tette közzé *Affinitas – A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel* című munkáját. Ezzel a nyelvtudományi irodalomban is megjelent a kor természettudományos gondolkodásmódjának – mondhatni – kulcsfogalma,⁹ az affinitás. Tudjuk ma már, hogy könyvének ezt a címet Gyarmathi utólag, éspedig Göttinga egyik vezető professzora, a nagy tekintélyű Lichtenberg sugallatára csatolta a szövegéhez (C. VLADÁR 2001: 184). Megfelelőnek tartotta ugyanis „a nyelvek között megállapítható rokonság” fogalmát a kémiában ekkorra már nagyon elterjedt terminus, az *affinitás* (vegyrokonság) analógiájára bevezetni.¹⁰ Ebben a kontextusban, a rokonság, vérrokonság, atyafiság, nyelvrokonság fogalmak lassú tisztázódási folyamatának kezdeteiről szólva, jelentősége van annak, hogy az affinitás, a „rokonnak lenni” („Verwandschaft”, atyafiság) logikai értelemben mást jelent, és más viszonyra vonatkozik, mint a Sajnovics értelmében vett „azonosnak lenni”. Évszázados félreértések forrása volt, hogy a polémiák során nem tisztázták: az „affinitás” értelmében rokonnak („vegyrokonnak”) lenni nem feltétlenül jelenti azt, hogy az összehasonlított nyelvek leszármazási értelemben szükségképpen rokonságban (‘Sippe’) állnak egymással. Vagyis: ebben az értelemben a ‘rokonnak lenni’ annyit tesz, hogy lényegét érintő rokon vonásokkal rendelkezni. Az affinitás nem azonos a ‘leszármazási rokonságban állni egymással’ relációval, jöllehet a két rokonságfogalom alkalmanként természetesen egybeesik (BÉKÉS 1997: 191–201). Az affinitás értelmében vett hasonlóság olyan viszonyfogalom, amely pl. Beregszászi Nagy Pál és mások Aenlichkeit-fogalmánál lényegibb, belső, strukturális összefüggést jelöl, de nem jelent szigorúan vett azonosságot. Láttuk, hogy a matematikus Sajnovics a rendelkezésére álló megfelelően kidolgozott fogalom híján a tényleges leszármazási rokonsági viszonyt, a közös eredetet kívánta a speciális jelentéssel felruházott *azonos* terminussal jelölni. Ezzel szemben Gyarmathi a nyelvtudományi összehasonlításokor az *affinitást* – az *atyafiságot* – a *rokonságot* a feltárt belső alkati egyezések, „szellemi rokon vonások” alapján elsősorban tipológiai értelemben alkalmazza. Nála a hangsúly a közös („rokon”) szerkezeti vonásokon, nem pedig a közös származáson van. Ebben a szemléletben a ténylegesen közös történeti eredet, vagyis a leszármazás értelmében vett rokonság az affinitásnak csak az egyik speciális fajtáját, a esetét jelenti.

6. A „Sippe”-fogalom. Folytatva a fogalomtörténeti nyomozást, az láthatjuk, hogy a leszármazási értelemben vett „rokonság” újfajta, darwiniánus modellje csak a 19. század második felében, és akkor is csak lassan kezdett teret nyerni nálunk. A német August Schleicheré volt a döntő szerep abban, hogy a nyelvtudományban e többfajta szálból összegabalyodott rokonságfogalmat sikerült szétválasztania. Bevezette a kifejezetten

⁹ Az általánosított „affinitás”-fogalom szerepéről a tudományokban lásd LENOIR (1981. 171), vö.: BÉKÉS (1997: 191).

¹⁰ Gyarmathinak Schlözeren kívül más tudós barátai és támogatói is voltak, például a bibliai hermeneutikát megalapozó J. D. Michaelis, az antropológus és összehasonlító anatómus J. F. Blumenbach, az akkor már Jénába költözött idős Büttner, Gatterer és – mindenekelőtt – Lichtenberg. Az *Affinitas* kiadatásában – valamint abban, hogy Gyarmathit a Göttingai Tudós Társaság levelező tagjává választották, Lichtenberg működött a legtevékenyebben közre, akinek Gyarmathi éveken át tanítványa, barátja, majd levelezőpartnerere volt. Ezek a kapcsolatok már ön magukban is megmagyarázzák azt a tényt, hogy Gyarmathi miért a Göttingai Tudós Társaságnak nyújtotta be elbírálásra az *Affinitást*, s nem Schlözernek, aki nem volt a társaság tagja. Az újabb irodalomból ld. LŐRINCZI (2000), C. VLADÁR Zs. (2001: 187).

leszármazási értelemben vett rokonság fogalmát, és lépését terminusváltással (*Sprachsippe*) is hangsúlyossá tette. Egyáltalán nem véletlen, hogy ugyanebben a kontextusban jelenik meg a nyelvtörzs, a nyelvcsalád, a nyelvek szétválása és a nevezetes leszármazási családfa ábra (SCHLEICHER 1860: 28, 1863: 15. l. l.).

Talán nem éreketlen még egy kitérőt tenni, és felidézni, hogy Darwin maga, akinek evolúcióelméletén belül a családfamodell alapját képező modern genealógiai rokonságfogalom bevezetését köszönhetjük, hogyan is közeledett ehhez a fogalomhoz. „[H]a csak túlságosan nem tévedek – írja A fajok eredetében –, ...a természetes rendszer a módosulással járó leszármazáson alapszik; ...azok a jellegvonások, amelyek a természettudósok véleménye szerint két vagy több faj valódi rokonságára vallanak, egy közös őstől öröklődtek át, és így minden igazi osztályozás genealógiai; ...a leszármazás közössége az a rejtett kapocs, amelyet a természetbúvárok öntudatlanul kerestek, nem pedig a teremtésnek valami ismeretlen terve vagy általános tételek kijelentése, avagy a többé-kevésbé hasonló tárgyak egybefoglalása vagy szétválasztása.” (1859/1955: 514, kiemelés tőlem: B. V.)

Különösen figyelemre méltó, hogy Darwin a maga elméletének kifejtésében éppen a történeti-összehasonlító nyelvészet aktuális eredményeire támaszkodik. „Nem fog ártani, ha az osztályzásnak ezt az értelmezését a különböző nyelvek példájával világítjuk meg. Ha ismernénk az emberiség teljes családfáját, az emberfajtak genealógiai elrendezése nyújtaná számunkra a különféle, ma már világszerte használt nyelvek legjobb osztályozását; és ha besorolhatnánk az osztályzásba minden holt nyelvet és az átmeneti és lassan változó nyelvjárásokat is, akkor ez volna az egyedüli lehetséges elrendezés. De megtörténhetett, hogy valamely régi nyelv csak igen kevéssé változott, és csak kevés új nyelv kialakulásához vezetett, míg más nyelvek nagymértékben változtak, a különböző közös eredetű emberfajtak elterjedésének, elszigetelődésének és műveltségi állapotának következtében, és így számos új nyelvjárás és nyelv kialakulásához vezettek. Az egy-többől eredt nyelvek különböző eltérési fokát egymásnak alárendelt csoportokkal kellene kifejeznünk; de a megfelelő, sőt úgyszólván az egyetlen lehetséges elrendezés mindig genealógiai lenne; és ez így is lenne természetes, mert a holt és élő nyelveket a legszorosabb rokonsági kapcsolatok révén fűzné egymáshoz, és beszámolna minden egyes nyelv fejlődéséről és eredetéről” (DARWIN 1859/1955: 516).

7. A fogalmak utóélete. Magyarországon azonban egészen az 1850–1880-as évek között a terminusoknak ez a világosnak és pontosnak tűnő szétválasztása egyáltalán nem történt meg, Schleicher kezdeményezését egy új rokonsági terminus meghonosítására, nem követték, így nagyon sokáig a leszármazási rokonság és a tipológiai értelemben vett rokonság (atyafiság) alapvető fogalmi különbsége homályban maradt. A vitákban a felek (így pl. szótáríró Fogarasi János és a tudományos iskolát szervező Hunfalvy Pál) az ötvenes-hatvanas években egészen mást értettek nyelvek közti rokonságon. Úgyszólván két malomban őröltek, anélkül, hogy a problémát felismerték volna.

Ahhoz, hogy a vita valóban a mai értelemben vett nyelvrokonsági kérdésekről szólhasson, a konkrét viszonyok tisztázása érdekében, előzetesen egyetértésre kellett jutni legalább három fontos tárgyi, illetve módszertani kritériumot illetően.

(1) A „rokonság”-fogalom mint leszármazási reláció csak Darwin, illetve a nyelvtudományban August Schleicher munkássága nyomán vált elég jól definiált fogalomká,

világosan elkülönítve a korábban alkalmazott *hasonlóság* ('Aenlichkeit' vs. 'Verwandtschaft' = 'affinitas') általánosabb értelmében vett fogalmától. (2) A *nyelvrokonság* ('Sprachsippe') fogalmát határozottan el kellett különíteni a 'biológiai származási kapcsolat' értelmében vett „vérrokonság”-fogalomtól. (3) Komolyan számolni kellett a történetileg bizonyítható nyelvi szövetségekkel, kölcsönhatásokkal, sőt nyelvcserékkel, vagyis annak lehetőségével, hogy a vándorlások során a tartós nyelvi érintkezések kölcsönhatást jelenthettek, valamint, hogy egész népek eshettek át, akár több ízben is, nyelvváltáson. (Lásd a legutóbbi szakirodalomból SÁNDOR 2011, 2014.)

Minthogy pedig mind az egyetemes, mind a magyar nyelvtudomány történetében a nyelvrokonság fogalmának alapjait érintő ilyen tisztázódási folyamatok csak az 1850–1880-as évek között mentek végbe, ezért az ennél korábbi időszakokban a finnugor nyelvrokonság tételének elfogadása vagy elutasítása semmiképpen sem tölthette be azt a vízválasztó szerepet, amelyet az utólag megrajzolt egyenes és folytonos fejlődési vonal mítoszának fenntartása érdekében sokáig neki tulajdonítottak.

Viszont egyúttal azt is fontos hangsúlyozni, hogy a 19. század második felében támadt és manapság újra felvirágzó, a finnugor nyelvrokonság gondolatát visszautasító teóriák képviselői már tudva-tudatlanul a modern leszármazási rokonság-fogalmat (*Sippe*) használják, miközben elvetik vagy éppenséggel nem is ismerik a történeti-összehasonlító nyelvtudomány bevett taxonómiáját, módszereit (pl. a történeti etimológia eljárásait) és főként: tényleges kutatási eredményeit. Az esetek többségében a nyelvrokonság fogalmát sem választják külön a genetikai rokonság fogalmától, sőt, úgy tartják, hogy e kétfajta rokonság kifejezetten elválaszthatatlan egymástól. E jelenkori paratudományos törekvéseket már csak azért sem tekintjük relevánsnak a rokonságfogalom történeti változásainak rekonstruálásakor, mert valójában nem vezetnek be új fogalmat, és nem tisztázzák a terminusok jelentését sem. Az ő esetükben, és velük szemben, a nyelvészek tudományos közössége jogosan ítéli úgy, hogy a finnugor nyelvrokonság tételének elfogadása vagy elutasítása valóban vízválasztó: a tudomány és a paratudomány vízválasztójának szerepét tölti be. Azok számára, akik ebben a problémakörben szeretnének továbblépni azzal a szándékkal, hogy valamennyire is megértsék annak – a napjainkat jellemző makacs és elég nagy tömeget mozgósító szembenállásnak – a természetét, ami a nyelvészet bevett tudományos eredményeivel (a „finnugrizmussal”) szemben tapasztalható, fontos támpontokat és további segítséget nyújthatnak a kulturális antropológia és művelődéstörténet figyelemre méltó újabb fejleményei. A mindmáig a magyarság tudatában élő szkíta, hun stb. hagyományok és meggyőzések természetének feltárására ugyanis időközben született egy lényegében új (nem para-) tudományág, amely komplex vizsgálódásának fókuszába magát a hunhagyomány néven összefoglalt tradíciót állította. (A téma legújabb és egyben a legbővebb, átfogó monografikus feldolgozását ld. SÁNDOR 2011.) Azt ismerték föl, hogy magyarság tudatában mélyen gyökerező hagyomány önmagában is tudományos tanulmányozásra méltó, sőt tanulmányozást igénylő, fontos tanulságokat hordozó kutatási terep.

8. Az újabb rokonságelméleti fordulat. A nyelvrokonság fogalmának története eközben újabb fordulponthoz ért. Ugyanis ma már nem csak abban van egyetértés a nyelvtörténészek között, hogy nem szabad összemosni a vérrokonság és a nyelvrokonság kérdéskörét (ez már több mint száz éve alapvető evidencia), de abban is – és ez már a huszadik

század közepétől jelentkező új probléma –, hogy a nyelvek történeti változásait megjelenítő családfamodell valójában csupán könnyen félreértésre vezető metafora, és hogy az alapnyelv(ek) rekonstruálásának programja végső soron illúzió alapszik. A családfamodell bármennyire szemléletes is, megtévesztő, mert ebben a formában egy sohasem volt, de rekonstruálhatónak vélt, ideálisan homogén alapnyelvet létezőként feltételez, és belőle próbál megrajzolni egy világos vonalakkal rendelkező leágazási rendszert. SÁNDOR KLÁRA (2011: 78) szellemesen és tömören foglalja össze a problémát: „a családfamodellel éppen az a baj, hogy hosszas magyarázkodással kell elmondanunk, hogy a nyelvrokonság nem az, aminek a családfamodell alapján látszik.”

Az elmúlt évtizedekben meg-megújuló kísérletek történtek a családfamodell leváltására, és ezzel együtt a rokonságfogalom újragondolására. A legutóbbi időben a nem klaszikus evolúciós szemléletben is megfigyelhető ez a törekvés, és remény van arra, hogy előbb-utóbb új, a családfánál alkalmasabb logikai modell (vagy metafora) bevezetésében is megegyeznek a nyelvészek. A *nyelvrokonság* mint evolúciós fogalom manapság mindenestre új meghatározást nyert. Értelmezési kerete túlterjed a genealógiai értelemben vett rokonság fogalmán, és más is, mint elődje: akkor alkalmazzuk, ha „az adott nyelvekben meghatározott típusú közös nyelvi jegyekből elég sok található ahhoz, hogy arra következtessünk, a vizsgált nyelvek őseinek beszélői valamikor egymás közelségében, akár azonos közösségben élhettek” (SÁNDOR 2011: 77). Ez a fordulat pedig azt is jelenti, hogy a rokonság fogalmának megújított felfogása visszahat magának a nyelvnek mint történetileg kialakult és mint folyamatos változásban létező képződménynek jelentésére is. Ebben az új típusú evolúciós nyelv szemléletben egyszerre és együtt lehet nyomon követni – méghozzá ugyanazokkal a módszerekkel – a nyelvhasználó közösség életében szükségképpen jelenlévő többnyelvűségből, illetve a más nyelvekkel való érintkezésekből adódó kölcsönhatásokat, valamint a leszármazási nyelvben zajló, időbeli, természetes változásokat. Ez pedig a nyelvi változásoknak a darwiniánus családfához képest új terjedési modelljét jelenti, amely a régi eredményeit is képes megőrizni. Vagyis, miközben az ilyenfajta rekonstrukció eredményei nem kérdőjelezik meg például a magyar nyelv uráli eredetére vonatkozó tudásunkat, aközben képes magát a nyelvcsaládhoz való tartozás kérdését, amely hosszú ideig a nyelvtörténeti kutatások centrumát jelentette, most más hangszílyokkal, új módon, tágabb keretben szemlélni.

Kulcsszók: a rokon nyelv terminus történeti jelentésváltozásai; Sajnovics–Hell: idem, Gyarmathi: affinitás, Darwin: Sippe, túl a családfamodellen.

Hivatkozott irodalom

BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.

BÉKÉS VERA 2013. Néhány filozófiai szempont a 'neptunista-vulkanista' avagy 'neptunista-plutonista' vita tudománytörténet értelmezéséhez In: GURKA DEZSŐ szerk., *Formációk és metamorfózisok: A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Gondolat, Budapest. 40–52.

BEREGSZÁSZI NAGY PÁL 1796. *Ueber die Aenlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen*. Leipzig.

- CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA 1994. A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In: *Sajnovics 1770 (1771/1994)*: 117–126.
- DARWIN, CHARLES 1955 (1859). *A fajok eredete*. Ford. MIKES LAJOS. Akadémiai Kiadó – Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest
- HERDER, JOHANN GOTTFRIED 1983 (1772). Értekezés a nyelv eredetéről. Ford. RAJNAI LÁSZLÓ. In: RATHMANN JÁNOS szerk., *Értekezések, levelek*. Európa Kiadó, Budapest 169–346.
- HERMÁN M. JÁNOS 2004. Herder életműve és magyarországi hatása. *Zempléni Múzsza* 4/I: 5–16.
- LENOIR, TIMOTHY 1981. The Göttingen School and the Development of Transcendental Naturphilosophy in the Romantic Era. *Studies in the History of Biology* 5: 111–205.
- LŐRINCZI Réka 2000). Megjegyzések és újabb adalékok a finnugor nyelvrokonítás fogadtatásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 261–272.
- MÁRKUS GYÖRGY 2017. Tudományképünk változásai. Ford. LÁNCZI ANDRÁS. In: MÁRKUS GYÖRGY szerk., *Kultúra, tudomány, társadalom*. Atlantisz Kiadó, Budapest. 167–254.
- SAJNOVICS JÁNOS 1994 (1771). *Bizonyítás*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotex, Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2014. *Határtalan nyelv*. SZAK, Budapest.
- SAPIR, EDWARD 1907. Herder's „Ursprung der Sprache”. *Modern Philology* 5: 109–142.
- SCHLEICHER AUGUST 1860. *Die Deutsche Sprache*. Gotta, Stuttgart.
- SCHLEICHER AUGUST 1863. *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. H. Böhlau, Weimar.
- VERSEGHY FERENC 1821. *Magyar grammatika avagy nyelvtudomány...* Buda.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2001. Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv* 97: 184–191.

Same? Alike? Related?

There are some aspects that inevitably come up when the opinions of a linguist researching the topic with academic claims and a layman who naturally uses the language as a mother tongue but does not know about its history or linguistic affinity meet. This is a case in which it is not easy to argue convincingly because academic reasons (and this is applicable to any academic field) can only be convincing as part of a system of concepts in which students and debating parties have accepted the meaning of the meanings of the given terminology and the rules in connection with basic operations in advance (for example what is orderly and unordered deduction like). Linguists, teachers etc. with academic claims need also to keep in mind that these basic terminologies have often gone through historical changes. I aim to present using the historical changes of the concept of linguistic affinity that these changes are systemized, thus all changes affect the whole system of concepts.

Keywords: Historical changes in the term related language, Sajnovics-Hell: idem, Gyarmathi: affinity, Darwin: Sippe, beyond the Family Tree Model.

Doncsecz Etelka

ELKH – Debreceni Egyetem

Sajnovics nyomdokain: Versegly Ferenc levele Henrik Gabriel Porthanhoz*

1. Eredet- és rokonságkoncepciók a 18. század második felében. Sajnovics Demonstratiójának megjelenése idején számos elképzelés élt és hatott egymás mellett a magyarság, illetve a magyar nyelv eredetére vonatkozóan. Voltak, akik a türk/török, voltak, akik a hunszkíta eredet koncepcióját tartották érvényesnek. Akadtak, akik a héber–magyar rokonság eszméjét hirdették, míg mások a finnugor–magyar kötődések mellett tették le a voksot. Jellemző, hogy a korban az eredet és a nyelvrokonság fogalmát még nem kezelték külön, s ez sok félreértéshez, konfliktushoz vezetett az egyes teóriák hívei között. A zavart tovább fokozza, hogy az egyes elméletek gyakran nem is vegytisztán léteztek, hanem szövevényes szintéziseket létrehozva keveredtek egymással (FRENÝÓ 2005; DOMOKOS 1990; HEGEDŰS 2003). A kérdéshez a legkülönbébb érdeklődésű és képzettségű literátorok szoltak hozzá: nemcsak a szó mai értelmében vett tudósok, történészek, nyelvészek, matematikusok, csillagászok, de művelt nemes emberek is. A diskurzusba bekapcsolódóknak ez az utolsóként említett csoportja felhívja a figyelmet egy olyan momentumra, amely a tudományos dimenziók mellett – olykor helyett – erős hatást gyakorolt a különböző elgondolások fogadtatására. Ez nem más, mint a nemzet fogalmának korabeli értelmezése. Az 1770-es években a rendi Magyarország nemzetkoncepciójában ugyanis az eredet, illetve a rokonság kérdésének jelentős szerep jutott, sokkal nagyobb, mint a nyelvnek. Ebben az alapvetően nemesi elgondolásban a vitézi, hősi, dicső erények voltak a meghatározóak, mintegy identitásképző elemként (BÍRÓ 2003: 175–178). A helyzet a század utolsó éveire változott: ahogy egyre több szerző egyre több szövegében kapott hangsúlyt a tudományok terjesztésével megvalósítandó közboldogság, úgy emelkedett fokról fokra az összetartozás legfontosabb elemei közé az ismeretek terjesztésének eszköze, a nyelv. Mindez nem csupán elméleti síkon zajló vitákat, hanem egyben komoly társadalmi-politikai konfliktusokat is jelentett (BÍRÓ 2005). Sajnovics Demonstratiója tehát egy meglehetősen kusza, már-már áttekinthetetlen közegbe érkezett, ahol a mű megítélését a tudományos megfontolások mellett a közgondolkodásban élő legkülönbébb hagyományok és politikai beállítódások is befolyásolhatták (LAKÓ 1973: 176–208; VÁSÁRY 2008: 159, 171).

Dolgozatomban a Demonstratio recepciója vonatkozásában egy eddig kevésbé vizsgált forrásra, Versegly Ferenc 1794-ben kelt, Henrik Gabriel Porthanhoz (1739–1804) címzett levelére szeretném felhívni a figyelmet, amely voltaképpen egyfajta pillanatfelvétellé elemezhető a nemzetfogalom alakulásának ebben az igen érzékeny és változókéony periódusában. Versegly magatartása ugyanis példát kínálhat arra, miként próbál eligazodni az eredet és a nyelvrokonság kérdéseire vonatkozó elméletek szövevényében egy

* A szerző a ELKH–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa, a tanulmány a kutatócsoport keretén belül készült.

18. századi literátor, életművén pedig tanulmányozható, milyen lenyomatai azonosíthatók szövegein ezen elképzeléseknek. A levél szövegét és fordítását publikálták már, de részletes szemügyre vételére eddig nem került sor (VERSEGHY 2019: 76–85, 602–617). Pedig a szöveg és keletkezésének tüzetes elemzése számos, eddig rejtve maradt körülményre vethet fényt, akár a Demonstratio és a mögötte meghúzódó koncepció visszhangja, akár a nemzet fogalmának értelmezése, akár Verseghy nyelvszemlélete kapcsán.

2. Josef Dobrovský szerepe a finn–magyar nyelvrokonság kutatásának előmozdításában. A Demonstratio fogadtatásával kapcsolatban a vonatkozó szakirodalomban sokáig tartotta magát az a nézet, miszerint míg külföldön egyértelműen pozitív volt a mű recepciója, addig idehaza elutasításban volt része. Ezt Éder Zoltán és Bíró Ferenc javarészt már cáfolta (ÉDER 1999a; BÍRÓ 2003: 176–177). A képet Verseghy levele tovább árnyalhatja. A levél megírására egy újságcikk indította Verseghyt. Csaknem negyedszázaddal a Demonstratio megjelenése után a bécsi Magyar Hírmondó 1794. április 25-én megjelent számának hasábjain ugyanis érdekes tudósítás látott napvilágot:

„Gróf Sternberg, és Tisztelendő Dobrovsky József két tudós Tagjait, utazni küldötte a' Tseh Országi tudós Társaság, mintegy 3 esztendővel ez előtt. Dobrovsky Úr Hamburg Várossának vévén utját, Svéd, Finn, és Orosz Országokat el járván, tíz hónap múlva vissza tért Prágába, 's közölte tapasztalásait a' Társasággal. Egy tudós Hazánkfiához utasított levelében, ezeket írja a' többek között a' Magyar Nyelvről »Sok hasznát vettem volna, ha Magyarul értettem volna. A' született Magyarok tsudálkozva halgatnák beszélteni, a' Petersburgban szolgáló Finn Országi (Finnlandiai) leányokat. Nem lehet kételkedni ezen két nyelvnek atyafiságáról, mellyet bizonyít az is, hogy a' Finniai Nyelvnek szintűgy, mint a' Magyarnak nintsenek nemei (genera). Sajnovits egybe vetette a' Lappiai Nyelvet a' Magyarral, 's ugyan azon Nyelvnek találta azt; úgy látszik még is, hogy a' Lappiai Nyelv sokkal inkább különbözik a' Magyartól, mint a' Tseh az Orosz Nyelvtől. Magok a' tudós Finnek (Finnusok) azt vallják, hogy a' Lappiai Nyelv még Dialectusok se-lehet az ő nyelveknek. Kivánnám hogy valamelly tudós Magyar erről bővebben értekezze Porthan Professor Urral, ki Finniának fő Várossában Aboban egy tökéletes Finniai Szótárnak ki-adásában fáradozik. A' Finniaiak a' halat cala, a' kezét käsi, a' követ kiwi, a' vizet wesi, a' nyelvet kieli-nek nevezik 's a' t. «” (Magyar Hírmondó 1794. április 25, 598–599.)

A híradásban szereplő Josef Dobrovský (1753–1829) jezsuita szerzetesnek készült, a rend feloszlata miatt azonban világi pap vált belőle. Prágában teológiai tanulmányokat folytatott, emellett különösen a keleti nyelvek érdekelték. 1792–1793-ban Joachim Sternberg társaságában a Cseh Tudós Társaság megbízásából svéd és orosz területeken vizsgálódó kutatóútra indult, amelynek célja a harmincéves háború során elrabolt és Svédországba hurcolt értékes történelmi dokumentumok fellelése volt. Az útítársak azonban idővel különváltak egymástól, s mindketten egyéni érdeklődésük mentén kutattak tovább. Élményeiket később egy-egy könyvben publikálták (DOBROWSKY 1796; STERNBERG 1794).

Dobrovský a finnugor nyelvrokonság kérdései iránt már jóval utazása előtt érdeklődött, ismerte Sajnovics János vonatkozó munkáit is. 1792. augusztus 3-án érkezett Turkuba, ahol tizennégy napot töltött. Ez idő alatt ismerkedett meg Henrik Gabriel

Porthannal, akitől sok értékes információt és szakkönyveket kapott. Turkuból Szentpétervárra utazott, ahol felkereste Peter Simon Pallast (1741–1811) is, aki a zoológia és botanika mellett a finnugor népek vizsgálatával is foglalkozott, s akitől egy permi grammatikához jutott. Útja során szerzett ismeretei birtokában saját koncepciót alakított ki a finnugor népekről, amelyet úti élményeit megörökítő kötetében publikált. Azt vallotta, hogy a finnugor népek egy speciális nyelvcsoporthoz tartoznak. Elismerte Sajnovics érdemeit, de úgy látta, hogy a magyar jelentősebb mértékben különbözik a lapp nyelvtől, mint ahogy azt Sajnovics gondolta. Dobrovský szerint sokkal közelebb áll a votják, a permi, s különösképpen a vogul nyelvhez. Útleírásának röviddel megjelenése után Magyarországon is jelentős visszhangja volt. Ez talán nem független attól, hogy voltak magyar kötődései. A Győr melletti Gyarmaton született, s bár Csehországban nevelkedett, később kiterjedt tudományos levelezést folytatott több magyarországi tudóssal és műkedvelővel is: Jankovich Miklóssal és Széchényi Ferencsel, vagy Ribay Györggyel (1754–?), akire a bécsi Magyar Hírmondó fent idézett tudósítása is utal, s akinek közreműködésével Dobrovský üzenete a magyar lapba került (Dobrovskýról bővebben: PRAŽÁK 1962; PRAŽÁK 1967; PRAŽÁK 1968; PRAŽÁK 1995; PRAŽÁK 2003; GLÜCKSELIG 1837).

A szöveg alapján úgy tűnik, hogy a tudósítás írói alapvetően elismerik Sajnovics érdemeit és eredményeit, de azok továbbgondolására ösztönöznek, s javasolják, hogy elemezzék a magyarnak egy másik északi nép, a finnek nyelvével való kapcsolatát. A vizsgálat módjára is utalnak: az alapszókincs összehasonlítását szorgalmazzák. A kérdés iránt érdeklődő tudósokat a felhívás Henrik Gabriel Porthanhoz, a turkui egyetem professzorához igazítja. Ő alapozta meg a 19. században lendületet vevő finn népköltészeti kutatásokat. A magyar nyelvtan felépítéséről is voltak ismeretei: az egykor göttingeni diák, utóbb evangélikus lelkész, Perlaki Dávid (1754–1802) tájékoztatása alapján (SETÄLÄ 1891: 138–140). Sőt, a magyar nyelvről maga is írt ismertetést (GYARMATHI 1999: 374; CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR 2005: 25, 121, 137). Érdeklődött a finnugor nyelvrokonság kérdéseiről is, 1771-ben ismertetést írt Sajnovics Demonstratiójáról, amelyben már akkor felvetette, hogy hasonlónak találja a finn és a magyar nyelvet: „Alkalmasint nincs olyan finn olvasó, ki ne figyelne föl arra, hogy e szavak nagy része ugyanígy megtalálható a finnben is, s ejtése szerint gyakorta inkább egybehangzik a magyar megfelelővel, mint lappul” (PORTHAN 1770[1771]/1994: 151).

3. Verseghy Ferenc Henrik Gabriel Porthanhoz írt levele. Verseghy a Magyar Hírmondóban megjelent felhívásra roppant gyorsan reagált: a lap 1794. április 25-én hagyta el a sajtót, Porthanhoz írt hosszú, melléklettel ellátott levele pedig május 13-án kelt. (A latinul íródott szöveg terjedelme begépelve több mint huszonnyolcezer leütés.) Arra, hogy mi magyarázhatja e gyorsaságot később visszatérünk, előbb lássuk a levél tartalmát.

A bevezetőben Verseghy arról ír, mi indította a kapcsolatfelvételre. Ismerteti a Magyar Hírmondóban közzétett felhívást, valamint Dobrovský megfigyeléseit és javaslatát. Megosztja Porthannal, hogy maga egy etimológiai szótár összeállításán fáradozik, s ebben a vonatkozásban érdeklődik a szavak eredete iránt. Elmondja, hogy az újságközleményből tudja, hogy Porthan épp finn szótárt ír, ezért is látja kézenfekvőnek, hogy összekapcsolják munkálataikat. Fontosnak tartja, hogy a nyelvrokonság kérdését két képzett nyelvész tisztázza, ahogy ő fogalmaz: „azok az írók, akik néhány évvel ezelőtt

a finn nyelvet a magyarral kezdték egybevetni, nem voltak mindkét nyelvben egyszerre olyan jártassak, hogy tanúságtételük minden kifogást kiálljon; (...) a nyelvek hasonlóságáról vagy azonosságáról való pontos ítéletalkotáshoz nem elegendő az, hogy valaki beszéljen és írjon ezeken a nyelveken, hanem ezenfelül az is szükséges, hogy azok szerkezetébe – a filozófia és a filológia együttes útmutatása alapján – mélyen behatoljon” (VERSEGHY 2019: 76, 603).

A szöveg további szakaszaiban röviden ismerteti a magyar nyelvet: ír annak hangkészletéről, arról, hogy e hangokat milyen betűkkel jelölik, szól emellett a todalékolásról, a névszó- és igeragozásról. Írásához mellékletet is csatol, egy elenchust, azaz szójegyzéket, amely magyar tőszavakat tartalmaz, azok latin, vagy német megfelelőivel. Ezzel megfelel az aktuális trendeknek, Verseghy korában ugyanis a tőszó lett a szóhasonlítás alapfogalma. A tő fogalma a latinizált héber grammatikai hagyományból érkezett a 16. században, az európai gyakorlatban korábban nem volt jellemző a tőre és todalékra osztás (VERSEGHY 2019: 615). Verseghy e csatolmányban az „a” betűvel kezdődő tőszavakat sorolja fel, ezt a konzultáció első lépésének tartja, s úgy véli, a majdani levélváltás során folytatják majd az eszmeeserét, s tisztázzák a két nyelv rokonságának kérdéseit.

A levélnek két olyan részlete is van, amelyből világosan kiderül, hogy Verseghyt nem elsősorban nyelvtörténeti érdeklődés motiválta, amikor felvette a kapcsolatot Porthannal.

Először is: feltűnő, hogy nem fejt ki véleményét Sajnovics elméletéről, sem Dobrovský felvetéséről. Egyszerűen szó szerint lefordítja latinra a Magyar Hírmondó közleményét:

I. táblázat

A Magyar Hírmondóban megjelent tudósítás eredeti nyelven és Verseghy fordításában, latinul

A Magyar Hírmondóban megjelent tudósítás (Magyar Hírmondó 1794. április 25., 598–599)	A Magyar Hírmondóban megjelent tudósítás ismertetése Verseghy levelében (VERSEGHY 2019: 76)
Gróf Sternberg, és Tisztelendő Dobrovsky József két tudós Tagjait, utazni küldötte a' Tseh Országi tudós Társaság, mintegy 3 esztendőkkel ez előtt. Dobrovsky Úr Hamburg Várossának vévén utját, Svéd, Finn, és Orosz Országokat el járván, tíz hónap múlva visszatért Prágába, s közlőtte tapasztalásait a' Társasággal. Egy tudós Hazánkfiához utasított levelében, ezeket írja a' többek között a' Magyar Nyelvről »Sok hasznát vettem volna, ha Magyarúl értettem volna.	Bohemica Eruditorum Societas Comitem Sternberg et Reverendum Dominum Josephum Dobrovsky ad visitandas exteras provincias ante tres circiter annos e gremio suo dimiserat. Dominus Dobrovsky, octepto per Hamburgum itinere ac peragratis Sveci', Finni' et Russi' regnis, Pragm rediit, suaque experimenta Societati tandem communicavit. In epistola sua, ad quemdam ex Eruditis Patriæ nostræ directa, hæc inter reliqua de lingua hungarica scribit: „Nimis utile mihi fuisset, si hungaricam calluissem.

<p>A' született Magyarok tsudálkozva halgatnák beszélenni, a' Petersburgban szolgáló Finn Országi (Finnlandiai) leányokat. Nem lehet kételkedni ezen két nyelvnek atyafiságáról, mellyet bizonyít az is, hogy a' Finniai Nyelvnek szintúgy, mint a' Magyaroknak nintsenek nemei (genera). Sajnovics egybe vetette a' Lappiai Nyelvet a' Magyarokkal, 's ugyan azon Nyelvnek találta azt; úgy látszik még is, hogy a' Lappiai Nyelv sokkal inkább különbözik a' Magyartól, mint a' Tseh az Orosz Nyelvtől. Magok a' tudós Finnok (Finnusok) azt vallják, hogy a' Lappiai Nyelv még Dialectusok se-lehet az ő nyelveknek. Kivánnám hogy valamely tudós Magyar erről bővebben értekezne Porthan Professor Urral, ki Finniának fő Várossában Aboban egy tökéletes Finniai Szótárnak ki-adásában fáradozik. A' Finniaiak a' halat <i>cala</i>, a' kezét <i>käsi</i>, a' követ <i>kiwi</i>, a' vizet <i>wesi</i>, a' nyelvet <i>kie-li</i>-nek nevezik 's a' t. «</p>	<p>Nati hungari cum admiratione audirent loquentes Finlandiæ puellas, quæ Petropoli serviunt. De affinitate harum linguarum nullum amplius dubium superest; quod vel ex eo confirmatur: cum lingua finnica æque, quemadmodum hungarica, <i>generibus</i> careat. Sajnovics lapponicam cum hungarica contulit, eandemque esse reperit; lapponica nihilominus ab hungarica magis differre videtur, quam bohémica a russica. Ipsi Eruditi Finni fatentur, lapponicam suæ linguæ nec quidem dialectum esse posse. Cuperem, ut quispiam ex eruditibus hungaris cum Domino Professore Porthan uberius circa hæc consultet, qui Aboæ, Finniæ metropoli, edendo universali finnicæ linguæ lexico operam navat. Finnis: piscis, <i>cala</i>, hungaris <i>hal</i>; manus illis <i>käzi</i>, his <i>kéz</i>; lapis prioribus <i>kivi</i>, posterioribus <i>kő</i>, – cuius derivata litteram v potissimum etiam assumunt: <i>köve</i>, <i>köved</i>, <i>köve</i>, lapis meus, tuus, ejus; cui observationi illud adhuc superaddo, quod derivatum <i>hala</i> hungaris: <i>piscis eius</i>; <i>keze</i> vero et in quibusdam partibus <i>kezi</i> idem ac <i>manus eius</i> significet; – „Finnis denique aqua <i>wësi</i>, hungaris <i>víz</i> vocatur.”</p>
---	---

Sajnovicsról és munkájáról csak annyit mond, ami e közleményből megtudható. Jól lehet a Demonstratiót egészen bizonyosan olvasta már ekkor, hiszen egy évvel korábban, *Mi a' Poézis?* című kötetének Egynéhány előjegyzések című előszavában hivatkozik rá (VERSEGHY 1793: számozatlan oldal). A Demonstratióban foglaltak kapcsán azonban nem foglal állást, mindössze annyit jegyez meg, hogy „a magyarok eredetét mindmáig különféle bizonytalan vélekedések homályosítják el” (VERSEGHY 2019: 76, 603). Úgy tűnik, nem tudja azt sem, hogy amit Dobrovský felvet, jelesül, hogy a lapp helyett a finnt kellene összehasonlítani a magyarral, az a gondolat Porthantól származik, mégpedig annak a Demonstratióról írt recenziójából. Mindez, s maga a tény, hogy milyen gyorsan reagált a Magyar Hírmondó felhívására, arra utal, hogy inkább a kínálkozó alkalmat megragadva érdeklődött, semmint előre megfontolt szándékkal. Szövege azt a benyomást kelti, mint ha nem is lenne alaposan tájékozott a kérdés irodalmában.

Másodsor: sokkal nagyobb figyelmet szentel annak, hogy bemutassa saját, készülőképben lévő vállalkozását. Elmondja, hogy már négy éve dolgozik egy etimológiai-filológiai

szótár előkészületein, s mostanra jutott el oda, hogy lássa a nyelvnek azon sajátosságait, amelyeket ismernie kell annak, aki azt egy másik nyelvvel össze akarja hasonlítani. Nem mondja ki, de adódik a következtetés: ahhoz, hogy el tudja készíteni etimológiai szótárát, pontosan ismernie kell az abba felvenni szándékozott szavak eredetét.

Amit ebben a levélben a magyar nyelvről, és saját, nyelvészként megvalósítandó terveiről röviden leírt, nem először foglalta írásba: azt néhány hónappal korábban terjedelmesebben is megfogalmazta önálló kötetében, a *Proludiumban* (Versegi 1793; Verseghy 1793/1999). A mű teljes címe *Proludium in institutiones linguae hungaricae: Ad Systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanum et transylvanum exactas*, magyarul: Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönben a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült. Érdemes szemügyre venni, mit ír ebben azokról a témákról, amelyeket levelének imént tárgyalt két pontja érintett: a nyelvrokonságáról, illetve az etimológiai szótárról.

4. A *Proludium*. Rögtön szembeötlik a kötet címe, amelyben „a keleti nyelvek szelleme” szerepel. S valóban, Verseghy úgy látja, hogy a magyar egyik úgynevezett nyugati nyelvhez sem hasonlít, ezért azt a héber nyelvvel veti össze. Kiválóan képzett hebraista volt, rendje már pálos növendék korában őt bízta meg, hogy a fiatalabb hallgatókat héberre tanítsa (Császár 1903: 12–13, 370–371; Krausz 1899). A héber–magyar nyelvrokonság tézise nem előzmények nélküli. A 16–17. században kezdtek felerősödni azok a hangok, amelyek abból kiindulva, hogy a magyar nyelv sem nyugat-európai, sem Kárpát-medencei népek nyelvére nem hasonlít, a két nyelv szerkezeti hasonlóságára alapozva a héber és a magyar nyelv rokonságát hirdették. Az elmélet Sylvester Jánosnál is felvetődik, de megvan Geleji Katona Istvánnál, Otrokoci Főrís Ferencnél, és még a 19. században is fel-felüti a fejét (HEGEDŰS 2003: 48–66). Verseghy erre a hagyományra reflektál a *Proludiumban* kifejtett koncepciójával. Ahogy a címben is utal rá, Johann Christoph Adelung (1732–1806) elveiből kiindulva teszi ezt.

Adelung felfogása szerint minden nyelv önmagában vizsgálandó, és saját jellegének megfelelően rendszerezendő. Verseghy ezt alapul véve úgy véli, hogy a magyar nyelv saját jellege keleti mivoltában gyökerezik, hiszen nagyban különbözik a nyugati nyelvektől. Bírálja azokat a nyelvészeket, akik a magyart a latin nyelv alapján próbálják rendszerezni, s kitér arra, hogy ez milyen hibákhoz vezet. Ugyanilyen kritikusan viszonyul a hébert a magyarral összevető grammatikusokhoz. Sok megállapításukat túlzónak tartja, s azon a véleményen van, hogy a két nyelv között nincs genetikai rokonság, csupán tipológiai hasonlóság (ÉDER 1999b). A témát nem érinti életműve más darabjaiban: nem részletezi, nem ismétli meg, de nem is bírálja felül itt kifejtett álláspontját, teljesen mellőzi a kérdéskört.

A *Proludiumban* a Porthannak írt levélben emlegetett etimológiai szótár kontextusáról is tájékozódhatunk. Verseghy kötetének végén kitér arra, milyen reményekkel állította össze művét: egyebek mellett azért igyekezett összefoglalni a magyar nyelv alaptörvényeit, hogy azok alapján majd kidolgozhatóvá váljon egy részletes magyar grammatika. Ahogy ő fogalmaz: „Nagyjából ezekben állnak azok az alaptörvények, amelyeknek az iránymutatására kell bízni magát a grammatikusnak, aki a magyar nyelvet igyekszik rendszerbe foglalni, ha nem akar mellékutakra tévedni. (...)”

Továbbá, ha nyelvünk javát akarjuk szolgálni, a rendszeresen kidolgozott nyelvtant szótárnak kell követnie” (VERSEGHY 1793/1999: 73; VERSEGI 1793: 83–84).

Verseghy szerint tehát a részletes magyar grammatika mellett szótárak készítésére is szükség van. Ezek három típusát tartja fontosnak. (1.) Legelőször egy etimológiai és filológiai szótár összeállítása lenne célszerű. Voltaképpen egy általános értelmező szótárra gondol, amely csak a köznyelv szavait tartalmazná. (2.) Ezt követné a szakszótárak elkészítése, amelyek legalább tizenkét tudományterületet fognának át: általában a természettudomány, a fizika, a gazdaság, a mesterségek, a mechanika, a szabad mesterségek, a földrajz, a kereskedelem, a jog, a politika, a hadászat, és a matematika témakörét. (3.) Ezek elkészülte után íródhatna meg a magyar nyelv univerzális, egyetemes szótára, amely mind a köznyelvi, mind a szaknyelvi szókészletre kiterjedne (VERSEGHY 1793/1999: 74–76; VERSEGI 1793: 85–87). Nagyszabású tervét nem egyedül kívánta valóra váltani, hanem annak teljesítését egy kimondottan e feladatra szervezendő tudós társaságra bízta volna. Tulajdonképpen tehát e terv megvalósításának első lépéséhez kér segítséget Porthantól (VERSEGHY 2019: 614–615).

A Porthannak írt levél, valamint elméleti előzményeinek vizsgálata alapján úgy tűnik, Verseghyt elsősorban a jelen érdekli, nem a múlt. Leíró nyelvész: olyan kézikönyvek összeállításán fáradozik, amelyek az egykorú nyelvhasználót segítik. Ez egyébként általában is összhangban van Verseghy attitűdjével: életművének bármely szeletét is vegyük górcső alá, azt találni, hogy saját kora közönségének igényeire reflektál, lett légyen szó dráma vagy regényfordításairól, de akár későbbi tankönyveiről vagy tanári kézikönyveiről (VERSEGHY 2014; VERSEGHY 2018). A nyelvrokonság kérdése úgy tűnik, csupán közvetve érdekli, és elsősorban tudósként: a héber–magyar nyelvrokonsághoz, és a finn–magyar nyelvrokonsághoz is összehasonlító módszerrel közelít. Szövegeiből úgy tűnik, hogy sok kortársával ellentétben ő pontosan látja, hogy bizonyos nyelvek rokonsága, és egy bizonyos nép eredete két külön kezelendő kérdés. Tudományos módszerekkel szeretne e homályos területen eligazodni. Amint a Proludiumban kifejti, grandiózus terveit nem egyedül kívánja megvalósítani, hanem munkatársakkal, egy tudós közösséggel. A Porthannak írt levél ebben a kontextusban is értelmezhető. Tervéhez épp kapóra jött a Magyar Hírmondó felhívása, s ez is magyarázhatja reakciójának gyorsaságát.

5. Verseghy Ferenc és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. A szerencse pedig később sem kerülte el: néhány hónappal a Porthanhoz címzett írásának kelte után, 1794 augusztusa táján újabb felhívás jutott el hozzá, ezúttal az Aranka György kezdeményezésére szerveződő Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságé, amely éppen ekkor toborzott tagokat. Az akadémiai jellegű társulás fő célja az ismeretterjesztés mellett az egységes magyar nyelv meghatározása volt, amelyhez egy grammatika és egy szótár összeállítását vélte szükségesnek (VERSEGHY 2019: 85–87, 617–620).

Mindez teljes összhangban volt azzal, amit Verseghy a Proludiumban maga is tervezett és szorgalmazott. Verseghy 1794. szeptember 18-án kelt levelével válaszolt a megkeresésre, s saját készülőfélben lévő munkáját, az *Analysis Linguae Hungaricae*-t ajánlotta Arankáék figyelmébe, mintegy hozzájárulni szándékozván a társaság által tervezett grammatika munkálataihoz. Ez Verseghy szavaival szólván: „magába foglalandgya nem csak

a' grammaticabéli regulákat, hanem ezeknek okait is, a' nyelvnek általlyában való és különös tulajdonságaival együtt" (VERSEGHY 2019: 85–86).

Az e szövegben megfogalmazottak szorosan kapcsolódnak a Porthannak szóló levélben leírtakhoz. A levélíró ugyan itt nem egyetlen személy, hanem egy tudós közösség figyelmébe ajánlja nyelvészet terén végzett munkálatait, korábbi kutatásaira azonban szinte szó szerint megegyező fordulatokkal utal. A Porthannak és az Aranka Györgynek és körének címzett leveleket egymás mellett szemlélve úgy tűnik, hogy Verseghy 1794 tavaszán-nyarán lényegében levelezés útján szeretett volna egy tudós hálózatot kiépíteni, illetve támogatókat szerezni Proludiumban megfogalmazott terve megvalósításához. Míg Porthantól a tervezett etimológiai szótárhoz várt segítséget, addig az Arankáék tervezte Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság annak az akadémiai jellegű társulásnak a víziójának látszott megfelelni, amellyel együttműködve elkészülhetett volna mind a magyar nyelvet leíró grammatika, mind az emellé elgondolt szótárak sora.

E tervek azonban csupán tervek maradtak: a Verseghynek írt válaszlevelek – ha ugyan íródtak ilyenek – nem maradtak fenn. Hogy Verseghy elképzelései nem váltak valóra, annak egyik legfőbb oka vélhetően az, hogy őt magát 1794. december 11-én a Martino-vics-összeesküvésben való részvétel vádjával letartóztatták (VERSEGHY 2019: 621). Az összeesküvés leleplezésének hírére egyébiránt az érintettek szisztematikus iratmegsemmisítéshez fogtak: ha kapott választ Porthantól és Arankától, azok a levelek feltehetően ekkor pusztulhattak el. A vizsgálatot követően Verseghyt bizonytalan idejű fogságra ítélték, amelyből kilenc év múltán szabadult. Mikorra visszatért Magyarországra, Porthan már nem élt, s Arankáék társasága sem működött többé.

6. **Eredet és rokonság kérdései Verseghy fogság után keletkezett írásaiban.** Jóllehet Verseghy szabadulása után is foglalkozott nyelvészettel, számos kötetet publikált a témában, de a nyelvrokonság kérdését ezekben már nem érintette. A fogság alatt, illetve fogság után keletkezett költeményeiben azonban szórványosan felbukkannak olyan utalások, amelyek kapcsolódnak az eredet kérdéséhez. Álljon itt néhány jellemző példa:

„Hun vérből eredett hajdani Nemzetem,
mellynek törzsökiből zsenigeni fő dücsöm!”

(A' Magyar Nemzethez. Jelzete: OSZK Kézirattár Oct. Hung. 1896. 91r. Kiemelés tőlem: D. E.)

„Tartson Isten nagy Nemednek,
tartson meg Hun Nemzetednek!
Ezt ohajtyák szíveink,
még pihegnek mellyeink.”

(Háladatos örömdal, mellyet ő excellentiájoknak, puchói Marczibány Istvány úrnak, (...) És kegyelmes hitvessének, kesseleökeői Majthényi Mária asszonynak tiszteletére a' budai klastromban énekeltek Szent Ersébetnek Szerzetes Leányai [...], Pest, Patzkó Ferentz, 1806. Kiemelés tőlem: D. E.)

„Eddig e’ Szigetre gondot én viseltem,
mert már akkorában méltó helynek leltem
az emlegetésre a’ Történetekben,
mikor a’ mellette fekvő vidékekben
ama’ híres Scythák gyilkoltak, égettek,
kikbűl a’ mostani Magyarok születtek.”

(A’ Budamelléki Nyúlsziget, mely Szent Margit’ Szigetének is neveztetik, 1805 k. Jelzete: OSZK Kézirattár, Analekta 6557. Kiemelés tőlem: D. E.)

A felsorolt esetekben mindenütt hangsúlyozottan eredetről van szó, s az idézett szöveghelyek inkább toposzoknak, a rendi beszédmód rögzült paneleinek tekinthetők. A finnugor népekről és Sajnovicsról még kevesebbet szól a fogság után. Az emberi nemzetnek történetei című műve első kötetében a lappokról olvashatunk terjedelmes leírást:

„A’ Laponok ezekhez képest (ti. az eszkimókhöz képest) kegyesebb tartományban lakván, szelidebb népek is. Testeiknek magossága már nevededik; az orcának gömbölyű lapossága fogy rajtok; a’ pofák lenyúlnak, a’ szemek homályos hamuszínbe öltözködnek, a’ fekete haj megbarnúl. b) A’ külső termethez alkalmaztattya magát a’ belső organizáció is. A’ hegyek közt lakó Lapon legelteti már taránda nevű, és a’ szarvashoz hasonló állattyaikat, mellyekbűl magának táplálékot, ruhát, hajlékot, takarót, és külömbféle egyéb hasznokot szerez. Itt tehát már az ember egy oktan állatban jó barátot és szolgát talál, mellynek társaságában mesterségeket és házi gazdaságot tanul. Lábait már a’ szaladáshoz, karjait a’ mesterséges szekerezésnek vagy inkább szánkázásnak igazgatásához szoktattya; szívét pedig a’ birtoknak és a’ sajátságának szeretetében gyakorollya, melly őtet a’ szabadsághoz való hajlandóságban fenntartván, a’ szorgalmatos figyelmetességre készíti. Félénk lévén tudni illik a’ Lapon, valamint kedves barma is, még a’ legkisebb zuhogástúl is megijed, ’s életének módgyát szeretvén, valahányszor a’ nap felkel, mindannyiszor szemeit a’ hegyekre emeli, hol a’ veszélynek üdejénn legbátorságosabb menedékhelyet talál” (VERSEGHY 1810: 22–23).

E szövegrész Az éjszaki földszarknál lakó népeknek organizációja című fejezetben kapott helyet. Verseghy lábjegyzetben az alábbi forrásokra hivatkozik: „b) Höchström, Leem, Klingstedt, Georgi Beschreibung der Nationen des russischen Reichs. Sajnovics Demonstratio, idioma Ungarorum et Laponum idem esse” (VERSEGHY 1810: 22).

Nem utal arra, hogy egyes nézetek szerint e népek nyelve rokonságban állhat a magyarral, Sajnovicsról sem ír többet. Még különösebb, hogy a Demonstratio mellett említett másik kötetnek nem egészen az a címe, ami a hivatkozásban olvasható. Félrevezető az is, ahogy a szerző nevét említi: az avatatlan olvasó azt hihetné, hogy négy szerző közös munkájáról van szó. Pedig nem. A hivatkozott (többkötetes) mű pontos címe és könyvészeti leírása: Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten, St. Petersburg, C. W. Müller, 1776–1780. Szerzője: Johann Gottlieb Georgi (1729–1802) geográfus, vegyész és botanikus. A másik három személy kutatásai szintén érintették a lappokat. Pehr Högström (1714–1784) svéd pap az alábbi művében: Beskrifning öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker (1747).

Knud Leem (1697–1774) grammatikát és szótárt állított össze a lappok nyelvéről. Timotheus Merzahn von Klingstädt (1710–1786) pedig a szamojédekről is szóló kötetében szolt a lappokról: *Mémoire sur les Samojedes et les Lapons* (1762).

A hivatkozás e különös és pontatlan módja arra enged következtetni, hogy Verseghy talán nem ismerte pontosan a munkát, amit a lábjegyzetben említ. Hogy mégis idézi, ráadásul ilyen módon, arra egy magyarázat kínálkozik: a jegyzetet máshonnan emelte szövegébe. Köztudott, hogy Verseghy életművének java része fordítás, magyarázás. Otthonosan tájékozódott korának idegen nyelvű szép- és szakirodalmában egyaránt. Forrásaival – a kor szokásainak megfelelően – meglehetősen szabad kézzel bánt. *Analytica* című többkötetes latin nyelvű esztétikai összefoglalóját például Sulzer *Allgemeine Theorie der schönen Künste* című munkája egyes szócikkeiből kompilálta (VERSEGHY 2014: 355–358). Úgy tűnik, hasonlóan járt el Az emberi nemzetnek történetei esetében is. Már eddig is ismert volt a kutatás számára, hogy egyik fő forrása Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című műve (HÁRS 2007). Az azonban nem, hogy Verseghy feltehetően ebben az esetben is az *Analytica*hoz hasonló kompilációs eljárást követett. Herder kötetéből a lappokról szóló szakaszt az utolsó mondatok kivételével szinte szó szerint lefordította, és magyarul saját kötetébe illesztette:

„Die Lappen bewohnen vergleichungsweise schon einen mildern Erdstrich, wie sie auch ein milderes Volk sind. b) Die Größe der menschlichen Gestalt nimmt zu, die runde Plattigkeit des Gesichts nimmt ab, die Backen senken sich: das Auge wird dunkelgrau: die schwarzen, stracken Haare färben sich gelbbraun; mit seiner äussern Bildung thut sich auch die innere Organisation des Menschen von einander, wie die Knospe, die sich dem Stral der mildern Sonne entfaltet. c) Der Berglappe weidet schon sein Rennthier, welches weder der Grönländer noch Eskimoh thun konnten; er gewinnet an ihm Speise und Kleid, Haus und Decke, Bequemlichkeit und Vergnügen, da der Grönländer am Rande der Erde dies alles meistens im Meere suchen mußte. Der Mensch bekommt also schon ein Landthier zu seinem Freunde und Diener, bei dem er Künste und eine häuslichere Lebensweise lernet. Es gewöhnet seine Füße zum Lauf, seine Arme zur künstlichen Fahrt, sein Gemüthe zur Liebe des Besitzes und eines vestern Eigenthums, so wie es ihn auch bei der Liebe zur Freiheit erhält und sein Ohr zu der scheuen Sorgsamkeit gewöhnet, die wir bey mehrern Völkern dieses Zustandes bemerken werden. Schüchtern wie sein Thier horcht der Lappländer und fährt beim kleinsten Geräusch auf: er liebt seine Lebensart und blickt, wenn die Sonne wiederkehret, zu den Bergen hinauf, wie sein Rennthier dahin blickt: er spricht mit ihm und es versteht ihn: er sorgt für dasselbe, wie für seinen Reichthum und sein Hausgesinde. Mit dem ersten zähmbaren Landthier also, das die Natur diesen Gegenden geben konnte, gab sie dem Menschen auch einen Handleiter zur menschlichern Lebensweise” (HERDER 1790: II–13).

A lábjegyzeteket is áttemelte, de nem szó szerint. Herder eredetileg két különálló jegyzetét összevonta:

„b) Bekanntermassen fand Sainovic (sic!) die Lappländische der Ungrischen Sprache ähnlich. S. Sainovic (sic!) demonstratio, (sic!) idioma Ungaror. et Lapon. idem esse, Havn. 1770.),

c) S. von den Lappen Höchström, Leem, Klingstedt, Georgi Beschreibung der Nationen des rußischen Reichs u. f.” (HERDER 1790: II).

Amint látható, Georgi munkájának címét Herder is rosszul idézi, s ugyancsak félreérthető, ahogy a többi, lappokkal foglalkozó szerzőre utal. Úgy tűnik, Verseghy a fordítás, magyarítás során csapdába sétált: nem járt utána a forrásul választott mű hivatkozásainak. Az általa magyarra ültetett leírás a lappokról egyébiránt nem mondható negatívnak. Vele szemben számos kortársa kifejezetten rossz színben tünteti fel ezt a népcsoportot, egészen elutasítván a rokonság lehetőségét is. Bessenyei például csúf külsejű, a hadakozástól irtózó, „föld alatt lakó vakondok Nemzet”-ként szól róluk (BÍRÓ 2003: 177). Mindebből azonban nem lehet messzemenő következtetéseket megfogalmazni Verseghy attitűdjeire, hiszen szoros fordítást készített, s tulajdonképpen Herder véleményét adta tovább. Annyi azonban bizonyos, hogy forrását maga választotta, s e szakaszt akár el is hagyhatta volna, avagy helyettesíthette volna más szerző művének részletével is.

7. **Összegzés.** Verseghy Porthanhoz írt levelének vizsgálata számos tanulsággal járhat. Fényt vethet arra, miféle elképzelések éltek együtt, egyszerre, egymás mellett a 18. század végén a magyar nép, illetve nyelv eredetéről, s hogy a kérdéshez hozzászólók megnyilvánulásait milyen motivációk és hatások befolyásolhatták. Megerősödni látszik a feltevés, hogy bár a témát illetően ezekben az években még domináns a rendi szempontú gondolkodás, a vizsgálódás egyre inkább tudományos alapra helyeződik. A kérdés körüli bizonytalanságot, a közgondolkodásban élő toposzok virulenciáját mindazonáltal jól mutatja, hogy akár egyetlen tudós, nyelvész életművén belül is többféle álláspontra utaló nyomok találhatók.

Kulcsszók: Verseghy Ferenc, nemzet, nyelvrokonság, Josef Dobrowský, Henrik Gabriel Porthan.

Hivatkozott irodalom

BÍRÓ FERENC 2003. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi Kiadó, Budapest.

BÍRÓ FERENC 2005. Nyelv, „tudományok”, nemzet. Vázlat a felvilágosodás egyik sajátosságáról. *Holmi* 17: 580–594.

CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Philosophiae Doctores 42. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CSÁSZÁR ELEMÉR 1903. *Verseghy Ferencz élete és művei*. MTA, Budapest.

DOBROWSKY, JOSEPH 1796. *Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Rußland. Nebst einer Vergleichung der Russischen und Böhmisches Sprache nach dem Petersburger Vergleichungs-Wörterbuche aller Sprachen*. Calve, Prag.

DOMOKOS PÉTER 1990. *Szkitiától Lappóniáig: A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ÉDER ZOLTÁN 1999a. Újabb szempontok a Demonstratio hazai fogadtatásának kérdéséhez. In: Éder Zoltán, *Túl a Duna-tájon: Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*. Mundus Magyar Egyetem Kiadó, Budapest. 47–61.

- ÉDER ZOLTÁN 1999b. Verseghy Ferenc első nyelvészeti munkája. In: Éder Zoltán, *Túl a Duna-tájon: Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*. Munkácsy Magyar Egyetem Kiadó, Budapest. 137–144.
- FRENYÓ ZOLTÁN 2005. Sajnovics János műve és hatása. *Valóság* 48: 50–69.
- GLÜCKSELIG, ANTON THORMOND 1837. *Biographie des Abbé J. Dobrowsky*, Leitmeritz und Teplitz, Prag.
- GYARMATHI SÁMUEL 1799/1999. *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, KOSZORÚS ISTVÁN. A fordítást az eredetivel egybevetette ÉDER ZOLTÁN. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HÁRS, ENDRE 2007. Von Menschengeschlecht zur „Menschlichen Nation”. Ferenc Verseghys vorromantischer Nationsbegriff. In: Hrsg. Jean-Marie Valentin, Jean-François Candoni. *Akten des XI. Internationalen Germanisten-kongress Paris 2005. „Germanistik im Konflikt der Kulturen.” Europadiskurse in der deutschen Literatur und Litteaturwissenschaft. Deutsch-jüdische Kulturdialoge/-konflikte*. Jahrbuch für Internationale Germanistik. Reihe A. Kongressberichte Band 88. Peter Lang, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien.
- HEGEDŰS JÓZSEF 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HERDER, JOHANN GOTTFRIED 1790. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Zweiter Theil*. Christian Gottlieb Schmieder, Carlsruhe.
- KRAUSZ SÁMUEL 1899. Verseghy Ferenc mint héber nyelv tudós. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 23: 214–226.
- LAKÓ GYÖRGY 1973. *Sajnovics János. A múlt nagy tudósai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PORTHAN, HENRIK GABRIEL 1770[1771]/1994: *Ismertetés a Demonstratio koppenhágai kiadásáról*. Ford. KUBINYI KATA. In: SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 150–157.
- PRAŽÁK, RICHARD 1962. Josef Dobrovský kapcsolatai Jankovics Miklóssal és Széchényi Ferencsel. *Filológiai Közlöny* 10: 315–326.
- PRAŽÁK, RICHARD 1967. *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-ugrist*. Opera Universitatis Purkinianae Brunensis Facultas Philosophica 122. Universita J. E. Purkyně, Brno.
- PRAŽÁK, RICHARD 1968. Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól. *Filológiai Közlöny* 14: 195–207.
- PRAŽÁK, RICHARD 1995. Cseh–magyar kulturális kapcsolatok a felvilágosodástól 1848-ig. *Hungarológia* 7: 36–41.
- PRAŽÁK, RICHARD 2003. *Széchényi Ferenc és Csehország. Levelestár*. Vál., bev. RICHARD PRAŽÁK, s. a. r., jegyz. DEÁK ESZTER, ERDÉLYI LUJZA. Nemzeti Téka. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770[1771]/1994. *Demonstratio*. Bibliotheca Regulyana 2. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- SETÄLÄ, EMIL NESTOR 1891. *Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. Suomalaisen kirjallisuuden seuran kirjapainossa*, Helsingissä.
- STERNBERG, IOACHIM GRAF VON 1794. *Bemerkungen über Rußland. Auf einer Reise gemacht im Jahre 1792 u. 93 mit statistischen und meteorologischen Tabellen*. K. n., h. n.

- VÁSÁRY ISTVÁN 2008. *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Balassi Kiadó, Budapest.
- VERSEGHY FERENC 1793. *Mi a' Poézis? és ki az igaz poéta? Egy rövid elmélkedés, Mellyben a' Költésnek mivolta, eszközei, tzéllya és tárgya, a' Magyar Rythmisták' hangeggyeztetésének helytelenségével' együtt előállítatnak. Megtöldva: Horátziusnak Pízóhoz és ennek Fiaihoz írt Levelével melly Költőmesterségnek is neveztetik, és egynéhány Kőlteményes Enyelgésekkel*. Landerer, Buda.
- VERSEGHY FERENC 1793/1999. *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönbén a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült*. Ford. HEGYI BALÁZS. A latint az eredetivel egybevetette VLADÁR ZSUSZA. Ell., szerk., utószó ÉDER ZOLTÁN. Bev. SZURMAY ERNŐ. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Verseghy Könyvtár, Szolnok.
- VERSEGHY FERENC 1810. *Az Emberi Nemzetnek Történetei, mellyeket a' Magyar Nemességnek hasznos multságára öszveszedett egy Emberszerető Hazafi. I. kötet, melly bevezetés gyanánt szolgál, 's az embernek tulajdonságirúl, és külömbféle organizatióirúl; 's az úgy nevezett természetnek és vadságnak állapotirúl értekezik*. Magyar Királyi Universitas, Buda.
- VERSEGHY FERENC 2014. *Verseghy Ferenc drámái*. Csokonai Könyvtár. Források. Régi kortársaink 17. S. a. r. DONCSICZ ETELKA. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- VERSEGHY FERENC 2018. *Verseghy Ferenc szépprózai művei*. Csokonai Könyvtár. Források: Régi kortársaink 20. S. a. r. BÉRES NORBERT. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- VERSEGHY FERENC 2019. *Verseghy Ferenc levelezése*. Magyar Írók Levelezés. S. a. r. DONCSICZ ETELKA. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- VERSEGI, FRANCISCUS 1793. *Proludium in institutiones linguae hungaricae. Ad Systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanam et transylvaniam exactas*. Trattner, Pest.

Following the footsteps of Sajnovics: Ferenc Verseghy's letter to Henrik Gabriel Porthan

In 1794 the newspaper Magyar Hírmondó in Vienna published a message about the Northern researching travels of Josef Dobrovský who has also been interested in the Finno-Ugric language affinity. The author of the article has encouraged Hungarian readers to affiliate with Henrik Gabriel Porthan, a professor of the University of Turku to do a thorough comparative research between the Finnish and Hungarian languages. Verseghy has turned to Porthan in a letter in May 1794 to tell him that he was working on an etymological dictionary. He was asking for help in the work with this dictionary. In his writing he briefly introduced the system of the Hungarian language and he also wrote about the antecedents of the research about the Finno-Ugric language affinity referring to Sajnovics's Demonstratio. In my presentation I am analysing this affiliation examining partly the reception of Demonstratio and partly the role of letters as mediums in the flow of knowledge of this period.

Keywords: Verseghy Ferenc, nation, affinity of languages, Josef Dobrovský, Henrik Gabriel Porthan.

Kelemen Ivett
Debreceni Egyetem

Sajnovics János szerepe a számi helyesírás történetében

1. Bevezetés. Finnugor berkekben köztudott, hogy Hell Miksa és Sajnovics János csillagászati expedíciója során az akkori nemzetközi szakirodalomban már a magyarral rokonként említett számi¹ nyelvet is vizsgálta. A vardøi expedíció másodlagos célja tehát ezeknek a rokonítási elméleteknek a bizonyítása volt. A számi nyelv vizsgálatához kapott anyagok tanulmányozása során Sajnovics hamar szembe találta magát a számi helyesírás(ok) problematikájával. A számi beszélt nyelvet hallva úgy gondolta – már csak a rokonság révén is –, hogy a magyar helyesírás volna a legalkalmasabb a számi nyelv leírására. A javaslat pozitív elbírálása és támogatottsága odáig vezetett, hogy Sajnovics a maga mellé kirendelt számi segítőjével – Anders Porsangerrel – átírta (az akkori) magyar helyesírással a kor ismert norvég nyelvprofesszorának, Knud Leemnek háromnyelvű szótárát, a *Lexicon Lapponicum Bipartitumot*. E közös munka eredményeképpen az (északi) számi ortográfia történetének és a számi lexikográfiának született egy igen rövid, de annál érdekesebb magyar ága is.

Jóllehet Sajnovics a *Demonstratio IV.* paragrafusában² egyértelműen leírja a szótár átírásának módját – ismerteti a Porsangerrel végzett munka körülményeit, részletesen beszámol a magyarul írt számi szótár felépítéséről stb. –, a magyar Sajnovics-diskurzusban erről szinte egyáltalán nem találunk információt.³ E hiányt szeretném pótolni tanulmányommal, melyben részletesen körbejáróm a fent említett témát. Kitérek a számi helyesírási „vitára”,⁴ melybe Sajnovics ortográfiai javaslatával harmadik félként maga is bekapcsolódott.

¹ A magyar köztudatban inkább a *lapp* megnevezés ismeretes a népcsoport és annak nyelvének jelölésére. Írásomban – csatlakozva az újabb nemzetközi irányvonalhoz – a számi megnevezést használom. Kivétel ez alól, ha korabeli, szó szerinti idézést közlök, akkor megtartom az eredeti *lapp* megnevezést.

² A Leem-féle szótár átírásának körülményeit bemutató leírás csak a második, nagyszombati kiadásban jelent meg, a *IV.* paragrafus zárásaként.

³ Itt csak a Leem-szótár átírási munkálataira vonatkozó írásokra gondolok, nem sorolom ide például a *Demonstratiót*, Sajnovics életét, munkásságát bemutató tanulmányokat, amelyekben természetesen szó esik a koppenhágai eseményekről.

⁴ Ez nem szemtől-szembeni vitát jelent. A meglévő adatok alapján elmondható, hogy a résztvevő felek személyesen nem folytattak eszmecserét a helyesírási kérdésekről (kivéve Sajnovics és Porsanger közös munkáját), egy-egy véleményt, reflexiót levélben írtak meg feljebbvalóiknak.

2. A számi helyesírás problematikája. Mint ahogyan nem beszélhetünk egységes számi nyelvről, úgy nem létezik egységes számi helyesírás sem.⁵ Az évszázadok során számos helyesírást próbáltak meg kidolgozni az egyes számi nyelvváltozatokra, amelyek többnyire más nyelvek (elsősorban az anyaországok nyelvei, a norvég, a dán, a finn és a svéd) hangjelöléseiből indultak ki. Sajnovics nagyon hamar felismerte, hogy a számi nyelvek között kisebb-nagyobb szintű eltérések lehetnek. Nemcsak a területileg egymástól távolabb élő számik nem értik egymást, de a finnmarkeni,⁶ tengeri⁷ és hegyi⁸ számik sem. A személyes tapasztalatok és a rendelkezésre álló számi nyelvi anyag tanulmányozását követően joggal fakad ki Sajnovics: „...soha Vertumnus⁹ nem alkotott annyi alakot, ahány különböző helyesírása létezik annak a nyelvnek, amelyről szólok” (SAJNOVICUS 1770[1771]/1994: 33). A helyzetet tovább bonyolította annak felismerése, hogy a számi helyesírás nemcsak a nyelvváltozatok szerint differenciálható, hanem egy nyelven belül is több megoldással kell számolni, ugyanis „...minden könyvecske szerzője önnön jogának érezte, hogy saját elképzelése szerint alkosson helyesírást” (SAJNOVICUS 1770[1771]/1994: 33).

A nyelvrokonság igazolásához Sajnovics elsősorban a számi nyelv tudós professzorának, Knud Leemnek két munkáját – a grammatikáját és dán–lapp szójegyzékét – tanulmányozta.

Az ezekben a munkákban használt – a dán betűkészlet alapján kidolgozott – helyesírás nehézségeit látva világossá vált a két jezsuita számára, hogy a magyar helyesírás sokkal inkább megfelelne a számi nyelvhez. Az ötlet értékeléséhez és megvalósításához Sajnovics a számi tudós teológust, Anders Porsangert kapta segítőjéül. Anders Porsanger ekkor Leem munkatársa is volt, de már komoly konfliktus feszült közöttük, melyet a Sajnoviccsal közös munka csak tovább erősített.

3. A helyesírási vita szereplői. A számi helyesírási vita két norvég képviselője kevésbé vagy csak szűk réteg számára ismert a magyar szakirodalomban, ezért szükségesnek tartom röviden ismertetni életüket, munkásságukat.

⁵ Jóllehet a számik egységes népként definiálják magukat, a földrajzilag egymástól távol élő számik nyelvei/nyelvjárásai olyan szinten különböznek, hogy azok beszélői nem értik meg egymást. Így nyelvészeti szempontból inkább számi nyelvekről (újabbban nyelvváltozatokról) szokás beszélni. A négy ország (Svédország, Norvégia, Finnország, Oroszország) területén beszélt kilenc számi nyelv(változat) a következő: déli, umei, pitei, lulei, északi, inari, kolta, kildini, és teri számi. Tanulmányom szempontjából az északi számi játszik főszerepet, ezzel ismerkedett meg ugyanis Sajnovics János. Így, ha számi helyesírásról írok, az minden esetben az északi számi helyesírást jelenti.

⁶ Norvégia északkeleti és egyben legnagyobb (74 293 km²) kiterjedésű tartománya. Lappföld részét képezi, az itt élők egynegyedét teszik ki a számik.

⁷ A tengeri számik Norvégia északi tengerparti szakaszán él (a Halász-félszigettől [norvégul *Fiskerhalvøya*] egészen Tromsøig, a Porsanger-fjord területét kivéve), halászzal foglalkozó, letelepedett számik.

⁸ Norvégia Finnmarken megyéjének belső területein, illetve a Porsanger-fjord partvidékén élő számik, akik réntartással foglalkoznak, és ezzel együtt vándorló életformát folytatnak.

⁹ Etruszk eredetű római istenség, aki az évek és az évszakok változásának, később a kereskedelem, majd minden változás istene lett. Alakváltó isten (erre utal leírásában Sajnovics), aki Ovidius leírása szerint például öreganyó alakjában férkőzött Pomona bizalmába, s nyerte meg őt feleségül (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/v-F8D5E/vertumnus-F8D61>).

3.1. Knud Leem az észak-norvégiai Tromsøtől délre eső Haram szigetén, Ålesund közelében született. Pontos születési dátuma nem ismert. Keresztelésének (1697. január 12.) bejegyzése alapján – miszerint nem sokkal születése után történt a keresztelő – feltételezett születési dátuma 1696 decemberének vége vagy 1697. január eleje (HAGLAND 2003: 11–12). 1715-ben, 18 évesen szerzett teológiai diplomát a Koppenhágai Egyetemen. Frissen végzett hallgatóként érdeklődött Finnmarken és az ott élő számik iránt. 1723-ban kérvényezte a Missziós Kollégiumnál,¹⁰ hogy finnmarkeni számik közé kerülhessen misszionáriusnak. Mivel fontosnak tartotta, hogy a számikat saját nyelvükön szólíthassa meg, megkezdte számi nyelvtanulmányait is. Trondheimbe utazott, ahol 1723–1725 között a Seminarium Scholasticumban¹¹ tanult számiul. Leem 1725-ben megkapta az engedélyt, hogy Porsangerben¹² és Laksefjordban (a mai Lebesby¹³ helyhatósági területen) végezhesen misszionáriusi munkát, így még közelebről tanulmányozhatta a számik nyelvét és kultúráját. 1752-ben a missziós iskola újra megnyitotta kapuit (a Seminarium Scholasticum jogutódjaként, de már Seminarium Lapponicum néven). Az intézmény irányításával Leemet bízták meg.

Leem 1752-től 1774-es haláláig a Seminarium Lapponicumban oktatott számi nyelvet, s közben folyamatosan publikált: 400 oldalas grammatikáját¹⁴ követően professorként¹⁵ kiadott első alkotása az *En Lappisk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden* (Lapp szójegyzék a Porsanger-fjord területén beszélt hegyi lapp dialektus alapján) című dán–számi szószedet, amely 1756-ban, Trondheimben jelent meg. 1753-tól nagy opuszának, a háromnyelvű (számi–dán–latin) szótárának, a *Lexicon Lapponicum*-nak a kéziratán dolgozott. 1768-ban kezdődött el az első kötet (*Pars prima sive Lapponico-danico-latina*) nyomtatása¹⁶ Trondheimben. E szótár munkálatai során került kapcsolatban Leem a számi Anders Porsangerrel.

3.2. Anders Porsanger élete és munkássága. Anders (Biret-Ånde) Andersen¹⁷ 1735 szeptemberében született a Finnmarken tartomány Porsanger helyhatósági területéhez tartozó Olderfjordban. Apja Anders Henriksen (Heandaraga-Ånde 1701–1768), anyja Berit Mortensdatter (Mortte-Biret, kb. 1695–1768). A helyi plébános, a dán Ole Hierild (1708–1788) volt az első, aki igen korán felfedezte Porsanger tehetségét, és tanítani kezdte.

¹⁰ 1714-ben IV. Frigyes király alapította meg Koppenhágában az ún. Missziós Kollégiumot (Missionskollegiet), amely királyi védnökség alatt finanszírozta és irányította a protestáns missziókat. 1716-tól kezdve a számik lakta területek misszionáriusi tevékenységeinek irányítása is hozzá tartozott.

¹¹ Az intézmény 1717–1727 között a leendő papok, misszionáriusok számára biztosított számi nyelvi képzést, mielőtt megkezdték volna teológiai tanulmányaikat Koppenhágában.

¹² Porsanger (északi számiul *Porsángu*) Finnmarken tartomány egyik helyhatósági körzete. Közigazgatási központja Lakselv. Közel 4000 fős lakosságának nagy része számi, illetve kvén gyökerekkel rendelkezik.

¹³ Porsangertől keletre fekvő helyhatósági körzet, melynek közigazgatási központja Kjøllefjord, lakosainak száma 1346. Északi számi megnevezése: *Davesiida*.

¹⁴ *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden: samt et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold, hvorhos er føyet et Blad af den berømmelige Historie-Skriveres Hr. Baron Ludvig Holbergs Kirke-Historie oversat i det Lappiske Tungemaal med en Analyse over hvert Ord.*

¹⁵ 1752-ben Leem megkapta a „professor lingvæ Lapponiæ” címet (részletesen vö. SUPHELLEN 2003).

¹⁶ Erre Sajnovics is utalást tesz: „Leem úr igen csinos lapp szótárt szerkesztett, dán és latin nyelvvel gazdagítva, melyet az elmúlt évben a trondheimi nyomdában a negyedik kiadásban kezdett igen gondosan megjelentetni” (Sajnovics 1770[1771]/1994: 44).

¹⁷ Andersen a szülőhelye iránt érzett tisztelete jeléül vette fel később a *Porsanger* nevet.

1752-ben a Missziós Kollégium Knud Leem professzornak anyagi támogatást ígért finnmarkeni fiatal „nyelv mesterek” foglalkoztatásának finanszírozására. A választás az akkor 17 éves Porsangerre esett, aki nyelv mesterként anyanyelvi adatközlő és asszisztensi munkákat látott el (KRISTIANSEN 2016: 1060). Munkája mellett beiratkozott a Trondheimi Katedrális (Latin) Iskola második osztályába is.

Porsanger rendkívül jól tanult, számos ösztöndíjban részesült.¹⁸ 1758-ban – trondheimi tanulmányai végeztével – a Koppenhágai Egyetemre ment teológiát tanulni, ahol 1761-ben – első számiként – diplomát szerzett. Koppenhágai tanulmányait is a Missziós Kollégium finanszírozta, s itt tartózkodása alatt – Michael Baadéval¹⁹ együtt – a Kollégium kérésére lefordította az Újszövetség egyes részeit (a három jánosi levelet) dánról számira, 1760-ban²⁰ (HANSEN–OLSEN 2006: 143). A végzés után Johan Ernst Gunnerus püspöktől²¹ Porsanger Varangerbe²² kapott misszionáriusi megbízást. 1761 karácsonyán Kelet-Finnmarkenbe tartva, a kedvezőtlen időjárás miatt meg kellett szakítania útját Trondheimben, és több mint fél évig itt is maradt. 1762 áprilisában a trondheimi katedrálisban avatták pappá, s még ugyanebben az évben folytatta útját Varangerbe (MARTINUSSEN 1992: 18). Gunnerus püspök szándéka az volt, hogy Trondheimben tartsa Porsangert, elsősorban azért, hogy segítse a korosodó Leemet háromnyelvű szótárának írásában. A Szemináriumban ugyancsak számítottak volna rá adjunktusként, csak hogy ezért a pozícióért akkor nem járt fizetés, így Gunnerus kénytelen volt továbbengedni útjára Porsangert észak felé. 1762 szeptemberében aztán Porsanger megérkezett Varangerbe, és Nessebyben telepedett le (MARTINUSSEN 1992: 19). 1764-ben a Trondheimi Kórház papjává²³ és a Seminarium Lapponicum adjunktusává nevezték ki. Tehát Porsanger teljes állásban dolgozott kórházi papként, miközben adjunktusi fizetését a Missziós Kollégium állta.

A Sajnoviccsal közös koppenhágai munkát követően azonban nem várt fordulat következett be az életében: az egyházi és tudományos elit nem tudta elfogadni az „alulról” érkező számi szárnyalását és – kerébe törve karrierjét – újra misszióba küldték Kelet-Finnmarkenbe. Élete tragikusan korán ért véget: 1780-ban, egy jobb élet reményében, Koppenhágába tartva az ekkor még mindig csak 45 éves Porsanger családjával hajótörést szenvedett és életét veszítette.

4. A helyesírási vita. Jóllehet kezdetben a közös munkáról Leem elismerően nyilatkozott, a későbbiekben egyre feszültebbé vált a két tudós kapcsolata. Porsangernek anyagi

¹⁸ Kivételes tehetségét bizonyítja az is, hogy rajta kívül az ösztöndíjasok nagyrészt ismert papok fiai voltak.

¹⁹ Michael Baade (1739–1799) dán misszionárius Knud Leem egyik tanítványa volt. Számira fordította Máté evangéliumának első hat fejezetét is.

²⁰ Porsanger lefordította továbbá Mózes első könyvét és az Apostolok cselekedeteit, ám mindegyik fordítása megsemmisült az 1795-ös koppenhágai tűzben.

²¹ Johann Ernst Gunnerus (1718–1773) norvég püspök, elismert botanikus is volt. A 18. század utolsó felében (Dán)-Norvégiában indult tudományos mozgalom központi alakja. Bár közelebb állt hozzá a számik integrációjának gondolata, mégis (anyagilag) támogatta a Seminarium Lapponicum működését, és igen nagy figyelmet szentelt Leem számi kutatásainak. Ehhez a munkához kapcsolódva karolta fel a számi Anders Porsangert is (részletesen ld. HANSEN–OLSEN 2006: 324–358).

²² Finnmarken megye legkeletebbi részén lévő közigazgatási egység.

²³ A kórházi papság a papi ranglétra egyik legalsó fokát jelentette, hiszen hívei a szegény, beteg rétegből kerültek ki. Fizetése igen kevés volt, olykor meg sem kapta.

gondjai miatt többletmunkákat kellett vállalnia. Egyre több feladatot kapott adjunktusként is, így a szótár szerkesztési munkálatai akadoztak, s ez dühítette az öreg professzort. A konfliktus erősödött, amikor a számi helyesírással kapcsolatos kérdésben a Missziós Kollégium Porsangert kereste meg.

4.1. **Előzmények: Porsanger első jelentése.** A Missziós Kollégium 1767. július 11-én kelt levelében kérte fel Porsangert, hogy vesse össze a Svédországban használatos számi helyesírást a Leem által kidolgozott ortográfiával. A Kollégium ugyanis számi nyelvű könyveket²⁴ kapott Svédországból, s úgy találták,²⁵ hogy azok jóval egyszerűbb helyesírással íródtak, mint Leem munkái. Jóllehet e levélben Porsanger továbbra is Leem helyesírását javasolta a finnmarkeni számik számára, néhány udvarias kritikai jellegű megjegyzést és javítási javaslatot is megfogalmazott. A „speciális” számi hangok, illetve egyes diftongusok „kiváltására” a görög betűk bevezetését javasolta: szerinte például az *oaa-bba* ’lánytestvér’ helyett az *ω-bba* alakot kellene használni (vö. KELEMEN 2019). Jóllehet Leem tisztában volt számi helyesírásának tökéletlenségével,²⁶ mégis érzékenyen érintette az őt ért kritika. A fenti levélre három évvel később, Porsanger távollétében reagált. Ez a reakció azonban sokkal inkább a személyes sértettség megnyilvánulása, semmint szakmailag megalapozott válasz: ő már akkor számi nyelven prédikált – írja –, amikor Porsanger még meg sem született (MARTINUSSEN 1992: 30). A professzorban – talán – joggal merült fel a kérdés, hogy miért nem őt, kora szaktekintélyét kérték fel e helyesírási kérdés megválaszolására. Ekkor még nem is sejtette, hogy a helyzet tovább bonyolódik, és Porsanger (Sajnovicssal együtt) nemcsak helyesírását, de szótárát is meg akarja „reformálni”.

4.2. **Sajnovics és Porsanger találkozása, a közös munka.** Már Vardø szigetén, a számi nyelv tanulmányozása során (1768–1769), a nyelvrokonság leírását követően felmerült az ötlet a magyar helyesírás bevezetéséről. Hell ekkor (mivel ő volt az „ötletgazda”) már konkrét lépéseket határozott meg a számi helyesírás megújításának érdekében:

„T. HELL atyának az volt a legfőbb óhaja, hogy a szilárd magyar helyesírási gyakorlatot vezessék be a lapp könyvekbe és írásokba...”

„T. HELL atya még két dolgot tartott szükségesnek. Egyrészt: hogy LEEM újbóli megjelenés alatt álló szótára, valamint a Grammatika öltön magyar külsőt. Másrészt: hogy legyen egy lapp ember, aki elsajátítván tőlem a magyar helyesírást, felügyel majd a szótár nyomtatására és a Lapponiába küldendő misszionáriusok és tanítók lapp nyelvi képzésére. Ezenkívül szükséges, hogy hívassanak Koppenhágába ...egy lapp nyelvben jártas embert, akit személyesen tanítanék meg a magyar helyesírásra, és akivel átdolgozhatnám a magyar helyesírás szerint a LEEM-féle szótárát” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 42–43).

²⁴ Vélhetően az ún. dél-számi könyvnyelven (sv. *sydlapska bokspråket*) íródott munkákról lehet szó (ld. pl. a PEHR FJELLSTRÖM-féle 1758-as nyelvtant és svéd-számi szótárát, valamint az 1759-ben megjelent Újtestamentum-fordítását). A déli könyvnyelvet 1744-ben fogadták el, mint a Svédország határain belül, minden számi nyelvet beszélő számára érthető, egységes írott nyelvet. Ennek a nyelvnek a nyelvtani alapját az umei és részben a pitei számi adta, a szókincs pedig a pitei, umei és lulei számiból tevődött össze. Ez egy tipikus írott nyelv volt, melyet senki nem beszélt, de lényegesen nagyobb számú számi tudta olvasni/érteni, mint a korábban született számi nyelvű munkákat (FORSGREN 1988: 40–41).

²⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy a Kollégium tagjai nem tudtak számiul.

²⁶ „A legjobb mester sem képes – úgymond – a lappok beszédét úgy lejegyezni, hogy betűi minden tekintetben és olyan pontosan tükrözzék a lapp kiejtést, hogy az olvasó ezek alapján helyesen tudja kiejteni a lapp szavakat és úgy, ahogy a lappok ejtik” (LEEM 1748: 378).

Ezt az elképzelést meg is osztották támogatójukkal, Otto Thott-tal,²⁷ a Királyi Tudós Társaság akkori elnökével, aki lelkesen fogadta az ötletet.²⁸ Thott kérésére Gunnerus püspök Anders Porsangert, a Hell által megadott kritériumoknak tökéletesen megfelelő személyt jelölte ki Sajnovics segítőjévé (SOLBAKK 1998: 13–14).

Maga Sajnovics is tisztában volt vele, hogy „kollégája” igen különleges számi, aki a „hazai szokástól eltérően nevelkedve” vált tudós emberré, egy olyan korban, amikor a számiak igen nagy része aluliskolázott vagy teljesen analfabéta volt.²⁹

Porsanger maga is olvasta a Demonstratiót és ezáltal a két nyelv rokonságát is bizonyítottnak tekintette. Sajnovics leírásából tudni, hogy igen gyorsan sikerült elsajátítania a magyar írásrendszert. Ezt követően együtt határozták meg a transzkripció elveket, majd megkezdték Leem szótárának átírását. Sajnovics beszámolója alapján egész napokat töltöttek el a közös munkával, hogy az új szótár mielőbb nyomdába kerülhessen. Porsanger felolvasta számiul a szavakat, Sajnovics pedig magyarul lejegyezte azokat. Ezt követően betűrendbe szedte a gyűjteményt, illetve – Hell javaslatára és Thott jóváhagyásával – a számi szavak mellé az azonos jelentésű magyar szavakat is feljegyezték (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 44). Sajnovicstól azt is megtudjuk, hogyan épült fel az átírt számi szótár egy-egy szócikke: a számi címszó után az azonos jelentésű magyar szó állt, ha volt ilyen,³⁰ ezt a dán, majd a latin jelentés követte. A szócikk végére, kurzívval szedve olyan magyar szavak kerülhettek (latin jelentésükkel együtt), melyek a címszóhoz hasonló alakúak, de eltérő jelentésűek voltak.³¹ Konkrét példával illusztrálva, egy-egy szócikk a következőképpen nézhetett ki:

ABOM forrok,³² Syder Ower, efferveo. *hab* (*spuma, unda*), *habzom* (*spumo, undo*).

A munka végül az előszó elkészítésével zárult, melyben Sajnovics leírta a) a Leem-féle helyesírás megváltoztatásának okait, b) a változtatásokat magukat, c) a magyar helyesírás állapotát és szabályait, d) a magánhangzók és mássalhangzók kiejtésének módját, e) végül az egész munka általános hasznát (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 44).

Néhány kérdés felmerül a közös munkával kapcsolatban. Leem szótára 1632 oldalas. Hihetetlennek tűnik, hogy kb. két hónap³³ alatt sikerült volna átírniuk a teljes szótárt az új forma szerint. Egyszerűbb azt feltételezni, hogy egyfajta kivonat, mutatóanyag készülhetett el e rövid idő alatt. Ennek ellentmondani látszik viszont, hogy Sajnovicsnak a szótárra tett utalásai komplett munkáról adnak képet, például:

²⁷ Dán gróf, államférfi. Sajnovicsék idejében számos pozíciót töltött be, pl. a Titkos Tanács tagja, a Dán Kancellária főkancellárja, a Dán Királyi Tudós Társaság elnöke.

²⁸ „...elhatározta, a lapp könyvekben a LEEM-féle helyesírás helyett, amely ingatag, erőtlen és mint afféle gye-rekciópőben járó dolog, bizonytalanokodó, vezessék be a szilárd, erős és több évszázad alatt ragyogóan kiművelt magyar helyesírást” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 43).

²⁹ „Ez a férfiú porsangeri lapp nemzetiségű volt, és ifjú korában Nidrosiába, azaz Trondheimbe került, és kiváló humán képzést kapott, a koppenhágai egyetemen filozófiát és teológiát tanult, három éven át misszionárius volt lapp népénél, majd a trondheimi kórháztemplom papjává nevezték ki. (...) Ez a tudós férfiú, aki a tehetséges lappok fényes dicsőségére anyanyelvén kívül dánul, németül, latinul, görögül és héberül is tudott” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 43).

³⁰ Sajnovics Szenczi Molnár Albert 1604-ben megjelent magyar–latin szótárából vett adatokkal dolgozott.

³¹ Sajnovics célja ezzel az volt, hogy adott szavakat a jövőben tüzetesebb vizsgálat alá vehessék.

³² A Szenczi Molnár szótárából ismert módszert követi az igék alakjainak megadása során is: kijelentő módú, jelen idejű, egyes szám első személyű igealakokat közöl (vö. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR 1994: 120–121).

³³ Sajnovics naplójából tudni, hogy Porsanger 1770 márciusában érkezett Koppenhágába, a kész szótárt pedig május 15-én adta át Sajnovics Otto Thottnak (vö. SZÍJ 1990: 135, 139).

„De igen sok ilyet találnak majd a magyarok, ha átolvassák az új LEEM-féle lapp szó-tárt.” „...mindenképpen azután, hogy a magyar helyesírás szerint átdolgozott nagy LEEM-féle lapp szótár megjelent...” (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 67, 79).

Mindezekből tehát egy kész munka körvonalazódik, melynek nyomtatására – s néhány példány Magyarországra küldésére – ígéretet is kaptak Otto Thott-tól.

4.3. A vita lezárása, a magyarul írt számi szótár utóélete. A szótár (és vele együtt a helyesírási kérdések) utóéletéről Gunnerus püspök levelezésének kivonatolt gyűjteményéből kaphatunk némi információt.

Sajnovicsék 1770. május 22-én indultak haza Koppenhágából, maguk mögött hagyva a helyesírási javaslatuk és az átírt szótár miatt felbolydult dán–norvég tudós világot.

1770 júliusában Porsanger a számi helyesírásra vonatkozó második jelentést³⁴ is benyújtotta a Misszionárius Kollégiumnak: ezúttal Sajnovics magyar helyesírásáról kellett állást foglalnia.

A 17 oldalas³⁵ munka végső kicsengése, hogy ugyan nem mindenben értett egyet Sajnovicssal, de a Leem-féle helyesírás újításra, változtatásra szorul, és arra a legalkalmasabb a magyar helyesírás szerinti megvalósítás.

Gunnerus püspök 1770. december 13-án kelt levelében kérte fel Leemet, hogy mielőbb véleményezze Sajnovics helyesírási javaslatát. Gunnerus gyors választ kért Leemtől a „mellékelt javaslatokról és a mintáról”.³⁶ Két nappal később a Missziós Kollégiumot is értesítette, hogy átadta Leemnek az „anyagot”, aki jelenleg is olvassa a kapott munkákat. Ő maga még egyeztetni kíván más „fontos finnmarkeni férfiakal” is ez ügyben (DAHL 1906: 49–50).

Gunnerus 1771. április 22-én elküldte a lexikon két kéziratát – a Leem-féle régi és a Sajnovics-féle új helyesírással lejegyzett változatot – Christian Weldinghnek.³⁷ Mellékelte hozzá Leem véleményét a Sajnovics-féle helyesírásról. Arra is megkérte a misszionáriust, hogy egy harmadik lehetséges írásmódot is értékeljen: Porsanger saját számi helyesírási rendszerét.³⁸ A feladat az lett volna, hogy Weldingh és Gerhard Sandberg (1741–1805) misszionáriusok nézzék át, és külön-külön adjanak pártatlan véleményt arról, hogy melyik írásmód volna megfelelő a varangeri számik részére. Sandberg pedig utazzon el Porsangerbe, és ott vizsgálja meg, hogy a porsangeri nyelvjárásra a három írásmód közül melyik volna a legalkalmasabb. Még ugyan-ezen a napon a püspök írt Hagerup kerületi tiszttviselőnek is Sandberg érkezéséről és úti céljáról.³⁹

³⁴ Betænkning om den lappiske Orthographies Forandring efter den Ungarske [Jelentés a lapp nyelv ortográfiájának változtatásáról a magyar alapján].

³⁵ A dán nyelvű jelentés 7 oldalas másolatban fennmaradt kéziratát az Oslói Egyetemi Könyvtárban őrzik, de digitálisan is elérhető a Norvég Nemzeti Könyvtár oldalán: [//www.nb.no/nbsok/nb/0557ac2cb70a-4a917c192co48d848c8e.nbdigital?lang=no#26](http://www.nb.no/nbsok/nb/0557ac2cb70a-4a917c192co48d848c8e.nbdigital?lang=no#26)

³⁶ Lehetséges, hogy Porsanger eredetileg 17 oldalas jelentésének hiányzó 10 oldala tulajdonképpen az átírt szótár egy része volna, amit mintaként (*Prøve*) csatoltak a jelentés végére.

³⁷ Christian Weldingh (1728–1801) dán származású misszionárius, aki 1773-tól Leem új segítője lett, miután végleg megromlott a kapcsolat Porsanger és a professzor között. Leem halálát követően részt vett a háromnyelvű szótár kéziratának rendezésében, korrektúrázásában.

³⁸ Porsanger 1770-es jelentésében beszámol arról, hogy varangeri misszionáriusi tevékenysége során maga is kénytelen volt saját ortográfiát kidolgozni, hogy le tudja jegyezni prédikációit. Vélhetően erről a rendszerről van szó.

³⁹ „...for at undersøge, hvilken af de 3de forskjellige Skrivemaader i det lappiske Sprog, som Hr. Leem, Hr. Porsanger og Sainovitz bruger, kommer meest overeens med den der brugelige Dialectes Udtale,...[hogy meg-

A kérdés nyitott maradt. Innentől kezdve Gunnerus egyetlen levele sem tesz említést a számi helyesírásról, illetve a szótárral kapcsolatos kérdésről. A következő, e témát érintő levél arról informál, hogy az M betűtől folytatódott a szótár nyomtatása, a kézirat pedig addigra már teljesen elkészült (DAHL 1906: 64).

A magyar helyesírással írt számi szótár esetén csak egyvalami tudható biztosan: a magyar helyesírás elutasításra került. Ennek okai a következőkben keresendők:

1) A helyesírási vitában résztvevő fontosabb szereplők eltávolodtak a kérdéses témától. Sajnovicsék hazautaztak, és Porsanger karrierje sem úgy alakult, mint ahogyan azt várta a Sajnovicssal közös munkát követően. Leem mellett Gunnerus püspök is szembefordult korábbi pártfogoltjával,⁴⁰ olyannyira, hogy (újra misszionáriusi munkára küldve) eltávolíttatta Trondheimből, ezzel véglegesen elvágva tudományos karrierjét.

2) Az 1770-es években olyan események történtek Dán-Norvégiában, melyek szorosan kapcsolódtak a helyesírás kérdéséhez. Az 1770 decemberében VII. Keresztély személyi orvosa, Johann Friedrich Struensee (1737–1772) által elkövetett puccs⁴¹ következményeként Sajnovicsék legfőbb támogatóját, Otto Thottot (és Bernstoff külügyminisztert is) leváltották minden hivatali tisztségéről. Tehát az átírás ötlete helyi támogatók nélkül maradt.

3) A Missziós Kollégium igen gyorsan és költséghatékonyan szerette volna megjeleníteni Leem szótárát. A magyar diakritikus jelek viszont nyomdatechnikai szempontból újak, így költségesebbek lettek volna. Ráadásul idegenül hatottak volna a skandináv nyelvi közegben, és az akkor divatos gót írásképhez sem illettek.

Összegzés. A Sajnovicsék által javasolt magyar helyesírási rendszer bevezetésének gondolata, illetve a magyar helyesírás szerint átírt számi szótár számos kérdést hagyott maga mögött. Ki és mikor hozta meg a végső döntést, miszerint marad Leem helyesírása a számi lexikonban?⁴² Hová tűnt, mi lett a sorsa Sajnovics kéziratának? Miért nem találunk semmilyen adatot a témát érintő további kommunikációról? Hell már az expedícióra való felkéréskor ismert és nemzetközi szinten elismert szaktekintélynek számított, kiváló tudományos kapcsolatokkal. Sajnovics a Demonstratiója révén

vizsgálja, a három különböző írásmód közül – amelyet Leem Úr, Porsanger Úr, és Sajnovics használ – melyik felel meg leginkább a használatban lévő nyelvjárás kiejtésének]” (DAHL 1906: 54).

⁴⁰ Porsanger koppenhágai tartózkodása alatt ígéretet kapott egy magasabb pozíció, a Trondheimi Székesegyház állandó lelkési pozíciójának betöltésére. 1771-ben meg is üresedett a hely, melyet Porsanger hivatalosan is megpályázott. Trondheimben viszont hatalmas „zúgolódás” támadt; Porsangert ekkor már egyértelműen negatív megítélés jellemezte. Önző, dacos embernek tartották, akit durva megnyilvánulások és tiszteletlen viselkedés jellemez. Elterjedt róla, hogy éjszakákon át ivott és kártyázott egyszerű emberek társaságában. Gunnerus ebben az időben Koppenhágában tartózkodott, és csak hazatérte után szembesült a Porsangert körülvevő hangulattal. 1771. október 25-én írt levelében – vélhetően a trondheimi állapotok hatására – megtörtént Gunnerus püspök pálfordulása is: az addig támogató püspök szembefordult mentoráltjával, s arra kérte a királyt, hogy ne írja alá Porsanger kinevezését, hivatkozva Porsanger nem megfelelő munkamoráljára, illetve a fent említett kritikái megjegyzésekre.

⁴¹ A német származású Struenseet 1769-ben nevezték ki VII. Keresztély személyes orvosává. Olyannyira sikerült a mentálisan instabil király (majd az egész udvar) bizalmába férköznie, hogy 1770-ben az államtanácsosi tiszteletbeli címmel együtt korlátlan hatalmat kapott az államügyek intézésében.

⁴² Kevésbé tűnik merő véletlennek, hogy a felkért bírálók – Weldingh és Sandberg – azok, akik végül Leem halálát követően megjelentetik a *Lexicon Lapponicum Bipartitumot*.

vált ismertté és elismertté Dán-Norvégiában. Királyi, illetve az udvari körök legmagasabb rétegeihez tartozó támogatókkal a hátuk mögött hogy tűnhetett el nyom nélkül egy ekkora jelentőségű munka? Sem Sajnovics vagy Hell részéről, sem pedig Gunnerus püspök vagy Otto Thott részéről nem találjuk semmi nyomát annak, hogy később felvették volna egymással a kapcsolatot a számi–magyar szótár megjelentetésének kérdésével, problematikájával kapcsolatban. E kérdések jelölik ki jövőbeli munkám főbb irányvonalát.

Kulcsszók: számi, helyesírás, Sajnovics, Porsanger, Leem, szótár.

Hivatkozott irodalom

- CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA 1994: A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In: SZÍJ ENIKŐ (szerk.) 1994: *Sajnovics János: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. ELTE, Budapest. 117–126.
- DAHL, OVE 1906: *Biskop Gunnerus' virksomhed*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter. No. 4. Trondhjem.
- FORSGREN, TUULI 1988: *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. (Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet 36.) Pedagogiska institutionen, Umeå.
- HAGLAND, JAN RAGNAR 2003: Knud Leem – ei kort biografisk skisse. In: RAGLAND, JAN RAGNAR – SUPHELLEN, STEINAR (red.), *Knud Leem og det samiske*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2. Universitetsforlaget, Trondheim. 11–15.
- HAMMOND, HANS 1787: *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlande Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727 ...* Gyldendalske Forlag, København.
- HANSEN, LARS IVAR – OLSEN, BJØRNAR 2006: *Samernas historia fram till 1750*. Liber AB, Stockholm.
- HANSSON, EINAR RICHTER 1986: *Anders Porsanger*. Porsanger bygdebok, Porsanger kommune. 121–126.
- KELEMEN IVETT 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.
- KELEMEN IVETT 2019: Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 123–136.
- KRISTIANSEN, ROALD E. 2016: Den norske kirken og det samiske. In: LINDMARK, DANIEL – SUNDSTRÖM, OLLE (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*. Band 2. 1053–1083.
- LEEM, KNUD 1748: *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden: samt et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold, hvorhos er føyet et Blad af den berømmelige Historie-Skriveres Hr. Baron Ludvig Holbergs Kirke-Historie oversat i det Lappiske Tungemaal med en Analyse over hvert Ord*. Gottman Friedrich Kisel, København.
<https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb105891009.html>

- LEEM, KNUD 1756: *En Lappisk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden*. Jens Christensen Winding, Tronhiem.
<https://saamilinguistics.files.wordpress.com/2016/05/leem1756.pdf>
- LEEM, KNUD 1768: *Lexicon Lapponicum bipartitum pars prima sive Lapponico-danico-latina*, <https://www.nb.no/nbsok/nb/f7147c85118952098ba3af3b2b513745?lang=no#5>
- MARTINUSSEN, BENITE 1992: Anders Porsanger – teolog og språkforsker fra 1770-tallets Finnmark. *Nordlyd* 18. 15–59.
- PETTERSON, ARVID 2012: Anders Porsanger – og samarbeidet med ungarenen Johannes Sajnovics. In: *Porsangerfolket 20 år*. Årbok for Porsanger 2012. 30–31.
- RUSTAD, JOHN 1996: Anders Porsanger. In: *Porsangerfolket*. Årbok for Porsanger 1996. Lakselv. 3–4.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Davvi Girji, Kárášjohka.
- SANDBERG, GERHARD 1781: *Lexicon Lapponicum Bipartitum pars secunda danico-latino-lapponica*. <http://fennougrica.kansalliskirjasto.fi/handle/10024/88927>
- SOLBAKK, AAGE 1998: Anders Porsanger – Biret-Ánde (1735–1780). In: GASKI, H.–SOLBAKK, J. T. (red.): *Cafe Boddu: essay-čoakkáldat 3*. Davvi Girji, Kárášjohka. 7–19.
- STEEN, ADOLF 1954: *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888*. Egede Istituttet 5. Oslo.
- SUPHELLEN, STEINAR 2003: Knud Leem og hans språkprofessorat i lærdomshistorisk perspektiv. In: HAGLAND, JAN RAGNAR – SUPHELLEN, STEINAR (red.), *Knud Leem og det samiske*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2. Universitetsforlaget, Trondheim. 17–27.
- SZÍJ ENIKŐ (szerk.) 1990: *Sajnovics naplója 1768–1769–1770*. ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ (szerk.) 1994: *Sajnovics János: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. ELTE, Budapest. = (Sajnovics 1770 [1771]/1994)
- THRAP, DANIEL 1896: Finne-Præsten Anders Porsanger. In: *Norsk Folkekalender. Separat af Barmanns Folkekalender*. Kristiania.

The role of János Sajnovics in the history of Saami orthography

The abundant literature on Sajnovics' work says very little about the fact that the diverse history of Saami orthography had also a Hungarian thread: Sajnovics suggested the Hungarian spelling for the North Saami language.

Sajnovics also studied the grammar (*En lappisk Grammatica*) and the Danish-Saami vocabulary (*En Lappisk Nomenclator*) of the Norwegian scholar Knud Leem and had great difficulty with the Danish-based spelling used by Leem. After hearing the spoken Saami language, he thought Hungarian orthography would make it easier to describe the North Saami language and prove the kinship. The then president of the Royal Danish Academy of Sciences, Otto Thott (1703–1785), enthusiastically welcomed the idea. At his request, Bishop J. E. Gunnerus (1758–1773) appointed the Saami theologian Anders Porsanger (1735–1780), as an assistant to Sajnovics.

The introduction of Hungarian spelling was taken so seriously by the Danish scientific elite that the printing of Leem's trilingual (Saami–Danish–Latin) dictionary

Lexicon Lapponicum Bipartitum was stopped so that Porsanger together with Sajnovics could transcribe the dictionary with Hungarian orthography. This work was completed in May 1770 and the manuscript was handed over to Otto Thott.

However, the entire history of the manuscript of the single Saami dictionary in Hungarian spelling is unknown, surprisingly abruptly obscured by Norwegian history, leaving behind many questions.

One thing is for sure: the Hungarian spelling was rejected. Decisions of political and ecclesiastical powers, personal conflicts, professional rivalry, Sajnovics' return, Leem's death, etc. presumably together led to the rejection of Hungarian orthography.

Keywords: Saami, orthography, Sajnovics, Porsanger, Leem, lexicon.

Korompay Klára
ELTE

Nyelvhasználat és nyelvtörténet: a Halotti beszéd a Demonstratióban

1. Bevezetés. Amilyen közismert tény, hogy a Halotti beszéd szövegét a Demonstratio második kiadásából ismerte meg a tudományos világ, olyan ritkán kerülnek előtérbe ennek a szövegközlésnek a kérdései. Velük kapcsolatban – úgy gondolom – legalább három fő irányt feltétlenül érdemes feltérképezni. Először: milyen változatban jelenik meg e műben a Halotti beszéd, készült-e róla többféle átirat, ki készítette ezeket? Másodszor: a szövegértelmezés szempontjából milyen megoldásokat találunk itt az Árpád-kori emlék legproblematikusabb pontjaira? Harmadszor: Sajnovics, a nyelvhasználat nagy úttörője hogyan hasznosítja munkájában azokat a nyelvtörténeti tapasztalatokat, amelyek az első magyar szöveg felfedezéséből adódnak? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre kívánok választ keresni, néhány szót ejtve előljáróban arról a kontextusról is, amelyben ezek felmerültek.

2. Fordulópontok, korszakhatárok 1770 körül. A Demonstratio megjelenési éve egy olyan kor küszöbén történik, amely nagy változások sorát hozza.

Az irodalomtudomány számára Bessenyei Ágis tragédiája (1772) jelenti annak a korszaknak a kezdetét, amelyet a felvilágosodás korának magyar irodalmaként tartunk számon.

Az irodalmi megújulás mozgalmában a magyar nyelv ügye központi kérdéssé válik. Ennek összetevői – hogy csak a legnevezetesebb mozzanatokra emlékeztessünk – a nyelvújítás, továbbá azok a törekvések, melyek a helyesírás, a nyelvtan- és szótárirodalom kimunkálására irányulnak, s a magyar írott standard megszilárdulásához vezetnek. E törekvések megvalósításában központi szerepet játszik a Magyar Tudós Társaság, mely a hazai nyelv művelését tartja elsőrendű feladatának. Ugyancsak e korszak folyamán indul meg a magyar nyelvnek államnyelvvé válásáért folytatott küzdelem is.

A fentiek alapján 1772 a magyar nyelvtörténeti korszakolásban is fordulópont: innen számítjuk az újmagyar kort.

Közelebbről a nyelvtudomány történetét tekintve az 1770-es év két tudományterület szempontjából is kivételes fontosságú. Ekkor adja ki Sajnovics annak bizonyítását, hogy a magyar és a lapp nyelv (az ő szavával) azonos, s ugyanebben az évben fedezi fel Pray György jezsuita tudós a pozsonyi káptalanban azt a latin nyelvű kódexet, amely megőrizte a Halotti beszédet és a temetési szertartás egyik elemeként megjelenő Halotti könyörgést.¹

Az említett két esemény külön-külön is nagy figyelmet érdemel, találkozásuk pedig egészen rendkívüli. A kettőt Sajnovics kapcsolja össze azért, hogy művének nagyszombati kiadásába beiktassa a frissen felfedezett Halotti beszéd szövegét is annak

¹ Az elnevezések ilyen szétválasztása SZENTGYÖRGYI RUDOLFTÓL (2019) származik, aki erős érveket sorakoztat fel amellett, hogy célszerű két külön nyelvemlékről beszélni.

bizonyítására, hogy minden nyelv változik, mégpedig évszázadok alatt sokat változik – ez a tény pedig nyomós érvet szolgáltat számára a magyar és a lapp nyelv közös eredetének kimondásához.

Fontos kiemelni, hogy a nyelvhasonlításnak és a nyelvtörténeti gondolkodásnak erre a találkozására egy olyan korban került sor, amikor egyik tudományterületnek sem volt még kidolgozott módszertana. A nyelvi változások, közelebről a hangváltozások megközelítésére egy évszázaddal később az újgrammatikus iskola vállalkozik, a magyar nyelv eredetének kérdése pedig ugyancsak mintegy száz évvel később tisztázódik annak a vitának az eredményeképpen, amelyet „ugor–török háború”-ként ismerünk. Sajnovics jelentősége mindkét terület felől nézve kimagasló: ő, a csillagász és a matematikus, korát messze megelőzve vetett fel alapvető nyelvtudományi kérdéseket.

A nyelvtörténet szempontjából a korszaknak külön jelentőséget ad az, hogy a nyelvemlékkutatás, nyelvemlékfeltárás terén is sok újat hoz. Középkori emlékeink közül Anonymus műve ekkor már ismert (Hell Miksa szerepére nézve vö. Oláh, jelen kötet), az Árpád-kori magyar szövegek felfedezése viszont ekkor kezdődik. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés csaknem száz évig magányosan képviseli ezt a nyelvemléktípust, amint ezt világosan jelzi a többi szövegemlék felfedezési dátuma: 1863: Königsbergi töredék, 1894: Königsbergi töredék szalagjai, 1898: Gyulafehérvári sorok, 1922: Ómagyar Mária-siralom.

Ami a kódexirodalmat illeti: az a tény, hogy II. József feloszlatja a legtöbb szerzetesrendet, a fennmaradt és jórészt a pozsonyi klarisszák rendházában megőrzött kódexek szétszóródásához vezet az 1770-es évektől kezdve. E korban a történeti érdeklődés egyre erősödik a nyelvi régiségek iránt; ennek köszönhető, hogy a magyar kódexirodalom legtöbb darabja az 1840-es évekre megtalálja helyét a három nagy pesti könyvtár valamelyikében. Ha az eddig mondottak fényében visszatekintünk a Halotti beszéd felfedezésének évére, még jobban kiviláglik, hogy abban egy mozgalmas időszak nyitányát láthatjuk.

3. A Halotti beszéd három változata a Demonstratióban. Mai szóhasználattal élve ezeket így mutathatjuk be elöljáróban: betűhű átirat, modernizált változat, latin fordítás. Mielőtt ezek sajátosságaira térnénk, szükséges néhány szót szólni magáról a Pray-kódexben megőrzött k é z i r a t ról is.

A szöveg tisztán olvasható, gyönyörű könyvrípással készült. Nagyméretű, vörös iniciáléval kezdődik; az első szót vörös vonallal való áthúzás is kiemeli. A benne megjelenő szövegtagolásnak sajátos logikája van, melyet külön elemzés világított meg (PÁSZTÓ 1966, BENKŐ 1980: 362–364). Ennek eredménye szerint a tagolás fő eszköze a pontnak (mint egyetlen írásjelnek) és a kis-, illetve nagy kezdőbetűknek a kombinációja, melyből az alábbi kettősség adódik: a pont + kisbetű tagmondathatárt jelez, a pont + nagybetű pedig (az utóbbi vörössel is megerősítve) mondathatárt. Figyelmet érdemel ennek kapcsán egy új és igen árnyalt tanulmány (LLAMAS-POMBO 2019), mely az első magyar szöveg központosását a középkori Európa általános gyakorlatába illeszti bele, számos új szemponttal gazdagítva a kérdés vizsgálatát (kitérve az és kötőszó különféle funkcióinak elemzésére és a pont hiányával jellemezhető helyekre is).

Hogyan közli a Demonstratio a Halotti beszédet? Ennek megvilágítására lássunk először egy kiemelt mondatot a fenti három változatban:

„Wimagguc uromc iften kegilmct ez lelic ert. hug iorgoffun w neki. es kegiggen. es bulcaffa mend w bunet” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 23).

„Imádgyc Urunk Iften kegylmct ez lélekért , hogy irgalmazzon ö néki , és kegylmezzen , és botsáffa mind ö bünét” (uo. 25).

„Oremus DEI clementiam pro hac anima , ut mifereatur ejus , & gratiam faciat , & dimittat omnia peccata ipfius” (uo. 26).

Az első változat megfelel annak, amit ma betűhű átiratnak nevezünk.² Igen nagy gondal készült; a régi írás sajátosságait nagy pontossággal igyekszik visszaadni (megőrizve olyan betűváltozatokat is, mint a pont nélküli *i*). Jellemző az *f* („hosszú *s*”) megtartása is, ennek használata azonban nem szorítkozik a betűhű változatra: a kor szokásai szerint jelen van mindháromban. A hasonló jellegű mai átiratokhoz képest a legfeltűnőbb különbség a szövegtagolás szintjén jelentkezik: a mondatok és a tagmondatok határainak (mint láttuk, korántsem egyszerű) kijelölése során a Demonstratio szövegkiadása igen gyakran a hosszú, többszörösen összetett mondatok mellett dönt. Jellegzetes példa erre a fenti „Wimagguc”-kal kezdődő mintegy tíz soros rész, mely a betűhű átiratban egyetlen hosszú mondatként jelenik meg. Ehhez hasonló képet mutat (csak egy ponton térve el tőle) ennek modernizált változata is.

A második szövegváltozat előtti bevezető mondatban ez áll: „olvasat”. (A latin eredetiben a „clavim” ’kulcsot’ szerepel; a nyelvtörténeti irodalom a 19. századtól kezdve ezt Faludi olvasataként tartja számon.) Az utóbbi műszó ma meghatározott jelentésben használatos: a hajdani ejtett változat rekonstruálását jelenti. A Demonstratióban részint ezzel találkozunk, részint ennél többel is: az akkor már érthetlenné vált ómagyar jelenségeket e változat készítője (legalábbis részben) saját korának nyelvén adja vissza, azaz – újabb műszóval élve – értelmezi. (Így látja ezt A. MOLNÁR 1987: 159 és C. VLADÁR 2019: 131–132 is.) A szöveg egészére nézve érdekes lesz megvizsgálni, hogy a 18. századi olvasó számára mi bizonyult homályosnak, érthetlennak. Az olvasat és az értelmezés kialakítása természetesen mindig együtt jár; ezek egymásra utaltságát nem lehet eléggé hangsúlyozni (KOROMPAY 2019). Szemléletesen mutatja ezt a *choltat* példája (lásd alább). Léteznek a kettőt egymáshoz közelítő elnevezések is (vö. „értelmező olvasat”, MADAS 2002: 96–100; ez Faludi szövegére is ráillik). Célszerűnek látszik ilyenkor egy átfogóbb és rugalmasabb terminust alkalmazni: ilyen lehet a *modernizált változat* (C. VLADÁR, 2019: 131) vagy a *modernizált átirat*. Ma, amikor a régi szövegek olvasóbarát kiadása iránt erős az igény (vö. KOROMPAY 2019), ez elég tág keretet nyújt arra, hogy a közreadó a szövegközlés módját a kiadás céljához és olvasóközönségéhez igazítsa (módszeresen megvilágítva saját közlési elveit is).

A latin fordítás (Sajnovicsot idézve) „nem is mondat, hanem szó szerint” adja vissza a magyar szöveget, kifogástalan klasszikus latinsággal (C. VLADÁR 2019: 133).

Kitől származik e három változat? A Demonstratio szövege erre pontos választ ad: a betűhű átiratot Pray György, a modernizált változatot Faludi Ferenc, a latin fordítást pedig maga Sajnovics készítette.

² A Halotti beszéd legújabb betűhű átiratát közli (finomabb és durvább változatban): KIS 2018.

Három jezsuita tudós együttműködésének köszönhető tehát a Halotti beszéd háromféle bemutatása. Megjegyzendő, hogy e rend tagjainak életútja rendszeres helyváltoztatással, sok állomáshellyel járt; ezek között Nagyszombat, Pozsony és Bécs különösen fontos találkozóhely volt a fentiek számára. Vö. Sajnovics egy röpké megjegyzését: „A minap, amikor Pozsonyban jártam T. FALUDI atyánál, csak úgy, mellékesen odaadom a kéziratomat is, hogy pillantson bele” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 79).

Rendtársai szerepét Sajnovics mindig jelzi az egyes változatokat bevezető sorokban. A szövegközlés kapcsán a következőket írja: „Ezt Tisztelendő PRAY György atya, az *Annales Hungariae* neves szerzője írta ki és közölte velem avégett, hogy a maga részéről is gazdagítsa Demonstratómnak ezt a második kiadását, amelyet sokan és hevesen óhajtottak” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 23).

Mikor kerülhetett erre sor? Annyit pontosan tudunk, hogy az első kiadás egy bekötött példányát a szerző Koppenhágában, 1770. április 10-én kapta kézhez (SAJNOVICS 1990: 140). A továbbiakhoz bizonyos támpontot jelent az a levél, amelyet Praynak 1770. június 12-én írt Kollár Ádám Ferenc, Mária Terézia könyvtárosa, aki előzőleg már kapott tőle mutatványt a 12. századi magyar szövegből: „örizd, kérlek a könyvszekrényedben száz lakat alatt, míg Sajnovics, a ti Kolumbuszotok, Vespuccitok vissza nem tér hozzátok: biztos vagyok benne, hogy ő fél lábon állva is tüstént kiolvassa és megérti” (idézi: C. VLADÁR 2019: 130). SAJNOVICS naplója (1990: 162) arról tudósít, hogy ő 1770. augusztus 12-én érkezett vissza Bécsbe. Onnan Tordasra ment néhány napra az öccséhez, majd irányt vett Nagyszombat felé: „Hanem mikor visszatértem Nagyszombatba, az első dolgom volt a Koppenhágában kinyomtatott értekezést ismét sajto alá rendezni, különböző kiegészítésekkel a megfelelő helyeken némileg kibővítve (...). Úgy véltem, be kell iktatnom ezt a régi kéziratból származó magyar szöveget is” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 23). – A második kiadás megjelenési dátumáról később külön szólnunk.

A modernizált átírat előtti bevezető sorokban ez áll: „alább közlöm T. FALUDI Ferenc jezsuita atya olvasatát” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 24). Faludi Ferenc költő (1704–1779) római éveit után Nagyszombatban volt professzor és az egyetemi nyomda igazgatója, majd Pozsonyban 1753 és 1773 között a jezsuita kollégium könyvtárosa, gimnáziumigazgató (TARNAI 1964: 537, SZELESTEI N. 2005: 7). Tudjuk róla, hogy Pázmányt vallotta mesterének, szenvedélyesen tanulmányozta a „nyelvrégiség”-et, s kivívta ezzel Révai Miklós csodálatát (HORVÁTH 2005: 222–226).

A latin fordítás kapcsán megjegyzendő, hogy ez első helyen a Demonstratio nemzetközi olvasóközönségének szól: a nem magyar anyanyelvűek ezáltal kaptak betekintést a magyar szöveg értelmébe. Hasonló jellegű fordítások később is készültek, különféle megfontolásokból (vö. C. VLADÁR 2019). Az a változat („retroversio”), melyet MADAS EDIT készített (2002: 91–95), összevetést tesz lehetővé a Halotti beszéd és a forrásául szolgáló hosszabb latin sermo között, melyet ugyancsak a Pray-kódex őrzött meg. Arra nézve, hogy a latin szöveg a literátusok, a magyar pedig az illiterátusok számára készült, vö. TARNAI 1989.

Egy feltűnő jelenséget külön jelezni kell: a szövegközlés (s így a másik két változat is) csak magára a Halotti beszédre terjed ki, a Halotti könyörgésre nem. Nem történik említés a fenti latin sermóról sem, amely közvetlenül a két magyar szöveg után

következik a kéziratban. Mi lehet ennek az oka? Konkrét adatok híján találgatásokra vagyunk utalva. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy mivel a szöveget Pray György másolta ki a kódexből és juttatta el Sajnovicsnak, az ő mérlegelésén múlhatott, hogy a közlés erre korlátozódott. (Ő maga egyébként egy 7 soros részletet már közölt belőle a magyar szentekről írt munkájában, PRAY 1770: 249.) A Halotti beszédet a Halotti könyörgéssel együtt először Koller József adta ki Pozsonyban (KOLLER 1782: 414, vö. A. MOLNÁR 1987: 159).

Itt térünk ki néhány szó erejéig a második kiadás dátumára. A címlapon szereplő 1770 valójában a koppenhágai kiadványra utal vissza („Hafniae anno MDCCLXX”, vö. VÉRTES O. 1971). A nagyszombati 1771-ben látott napvilágot, amint ezt a tudóstársak (Pray, Hell, Sajnovics és mások) levelezése mutatja: 1771 első hónapjaiban szó esik a kötettel kapcsolatos várakozásról, illetve a szerző még zajló munkálatairól. Sajnovics 1771. március 29-én Bécsbe megy – talán már a mű terjesztésének céljával. Bécsből és Pozsonyból Nagyszombatba visszatéve 1771. május 12-i levelében arról számol be, hogy értekezése a bécsi főurak körében is kedvező fogadtatásra talált (HOLOVICS 1972: 495, AASPAS-KONTLER 2019: 252–256). Mindezek alapján a megjelenés 1771 tavaszához köthető.

4. Az értelmezés néhány kiemelt kérdése a modernizált átíratban. Célszerű lesz külön szólni először a szókészlet-tani-jelentéstani, majd a nyelvtani természetű problémákról.

A szókészlet-tani jelenségek körében az átírónak van egy ritka, különleges megoldása, mely határozott eltérést mutat saját szokásos gyakorlatához képest: néhány esetben nem olvasatot, illetve értelmező formát ad, hanem dőlt szedéssel magát az eredeti betűhű alakot, melyhez csillaggal bevezetett lapalji jegyzetben kapcsolódik valamilyen értelmezés. Összesen hatszor találkozunk ezzel a kivételes eljárással. Az alábbiakban egyenként megvizsgáljuk őket, melléjük állítva a szöveg latin fordításában nekik megfelelő elemeket is (vö. SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 24–26).

„Láttyátuk *feleym*” (24) – „videtis fratres mei” (25). E szó magyarázatát a könyv egy későbbi fejezetében kell keresni (VIII. § vége). Itt utalás történik a lapp *feel* ’frater’ szóra s ennek ’dimidium’ jelentésű magyar megfelelőjére, mely a *feleség* szóban is megvan. „Ebből kitűnik, hogy a régi magyarok a frater-t fel-nek nevezték, éppúgy, mint a mai lappok; vajon nem lehetne-e a frater-t a jövőben fel-nek neveznünk?” (79) – Ez a fejtegetés jól mutatja, hogy a szó jelentése tökéletesen világos Sajnovics számára. A meglepő az, hogy nem saját korának valamely szavával adja ezt vissza, hanem az Árpád-kori szóhasználat követésére tesz javaslatot.

„yfa por, és hamú vagyunk” (24) – „certe pulvis, & cinis fumus” (25). Az ehhez kapcsolódó jegyzet: „Az ysa valószínűleg megfelel a bizony (certe, indubianter) szónak.” A latin fordítás pontosan ezt tükrözi.

„Mennyi malafztban teremté *eleve* mi *ifemucut* Adámot,” (24) – „in quanta gratia creavit DEUS noftrum Progenitorem Adamum!” (25).

Az *eleve* szót a jegyzet szerint „mások” ’initio’-nak értelmezik; a jegyzetíró szerint „esetleg elképzelhető olvasat az ÉLŐ, azaz Vivens, ehelyett: DEUS, ekkor a mondatnak lenne Nominativusa”. – Ezt a magyarázatot nyilvánvalóan a hiányzó alany ihlette. A latin fordítás is az utóbbi irány mellett foglal állást.

Az *ifemucut* esetében a jelentés egyértelmű: „biztosan ugyanazt jelenti, mint: szülönköt, azaz Patrem nostrum, prègnitorem³ nostrum”. Ezt adja vissza a szöveg latin fordítása is. A fő azonosítása ilyen irányt vesz: „az isem-et a magyar nyelv legősibb dialektusában kell keresnünk”. A kifejtés itt is egy későbbi fejezetben található (VI. §), ahol azt olvassuk, hogy bizonyos szótárak és szójegyzékek alapján a fenti *Isem* egy kínai tőből ered (54–55). – Ez az elgondolás jól tükrözi a nyelvek és nyelvcsaládok kapcsolatáról akkor élő képet (C. VLADÁR 1994: 119–120).

„*Heon* tiltotta ötöt egy fa gyümöltfétül” (24) – „*Tantum ab unius arboris fructu prohibuit eum*” (25). A jegyzet ennyit mond: „A heon értelem szerint ugyanaz, mint a csak (tantum).”

„és lön halálnak, és pokolnak *feze*” (25) – „& factus eft mortis; atque inferni origo” (26). A jegyzet mindössze erre szorítkozik: „Némelyek így olvassák: Feje, azaz caput, fons, origo.” – A *feze* kétségtelenül a Halotti beszéd legrejtélyesebb szava, melyről máig viták zajlanak. Érdemes ezért felidézni a vele kapcsolatos fő értelmezési kísérleteket: ’fészke’ (PAIS 1942: 162), ’fizetsége’ (MÉSZÖLY 1956: 210–214), ’martaléka’ (BENKŐ 1980: 56, 299–303), ’feje, kezdete’ (A. MOLNÁR 1986; 2005: 24, 46–56), ’vésze’ (HAADER 2015). Figyelmet érdemel, hogy a Demonstratióban megjelenő értelmezés A. Molnár Ferenc által megerősítést kap, főként jelentéstani oldalról és a középmagyar szövegek párhuzamai révén. A legújabb, Haader Lea által javasolt ’vésze’ megfejtést (mely a sriptorok gyakori *v* – *ft* vétesztésén alapul) az teszi rendkívül meggyőzővé – s amennyire a tudományban ez lehetséges, megnyugtatóvá –, hogy az alaki és jelentéstani problémákra adott válaszokon túl tökéletesen beleilleszkedik egy újonnan kialakított vizsgálati mód, a hibatipológia rendszerébe (HAADER 2014).

Ha egy átfogó pillantást vetünk a Demonstratio fenti megoldási javaslataira, feltűnhet az, hogy egy-egy esetben „némelyek” vagy „mások” elgondolásaira is utalás történik. Bizonyára élénk viták kísérték a közreműködők körében a szöveg megfejtését, ennek részleteiről azonban semmit nem tudunk. Az a kérdés is felmerül, hogy a jegyzeteket ki készítette: az értelmező szöveget előállító Faludi, vagy inkább a saját művének fejezeteire hivatkozó Sajnovics? (Az utóbbi szerepét A. MOLNÁR is kiemeli: 1987: 161.) Elgondolkodtató továbbá, hogy miközben a jegyzetek és a latin fordítás végül is állást foglalnak egy-egy értelmezés mellett, ez mégsem kerül be magába a főszövegbe. Talán azért, mert az ómagyar szó elavult, ismeretlen (*ysa, Heon*), vagy a jelentése szokatlan, illetve bizonytalan (*feleym, eleve*), vagy maga a szótő mutat ellenállást (*ifemucut, feze*). Az bizonyosra vehető, hogy ha mindezek ellenére lehetséges volt ezek értelmezése, az feltétlenül a szövegkörnyezetnek köszönhető.

A modernizált átírat néhány esetben a maitól eltérő megfelelőt ad meg. Vannak közöttük nem túl meglepőek (*odutta vola = odaadta, foianec = fainak*), de van egy, amelynek tanulságai igen érdekesek.

„Had lava *choltat* teremteve Iftentul” (23) – „Hallotta *parantsolatot* teremte Iftentül” (24) – „*audivit mandatum a Creatore DEO*” (25). – Már RÉVAI MIKLÓS (1803/2014: 155) felfigyelt erre a különös értelmezésre, s meg is világította ennek hátterét: a *choltat* szóalakban az átiró a *parancsolat* töredékét vélte felismerni. Ugyanő azt is jelzi, hogy

³ Az eredeti kiadás alapján e szó így korrigálendő: *progenitorem* (vö. SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 5).

ez esetben viszont a szó első felének hiánya valamilyen módon (törlés vagy üres hely formájában) nyomot hagyott volna a kéziratban. Erről azonban szó sincs; így az olvasatnak más irányt kell adni, s őt ezt ki is következteti: *holtát* (RÉVAI 1803/2014: 156). – C. VLADÁR ZSUZSA (2019: 132) a kérdést tovább elemzi a helyesírás-történet felől: az a tény, hogy a *ch* betűkapcsolatnak Faludi (cs) hangértéket tulajdonít, összefügghet azal, hogy PERESZLÉNYI PÁL grammatikájában (1682/2006: 45), mely a katolikus helyesírás összefoglalója, az utóbbi hang jeleként a *cs* és a *ts* mellett a *ch* is fel van tüntetve. Jelzi ugyanakkor, hogy Sajnovics nem követte ezt a rendszert, ő a protestáns helyesírás szerint írt. – Ehhez azt tenném hozzá, hogy a modernizált változat is ez utóbbi szerint készült; (cs) hangértékben következetesen a *tf* jelenik meg. Másrészt a Halotti beszéd szövegében a *ch* betűkapcsolat több esetben is (h) hangot jelöl (*chomuv, uromchuz, charmul*), s e szavak olvasata és értelmezése nem okozott gondot az átíróknak. Ha az előző esetben igen, annak az lehet az oka, hogy a *choltat* szóalaknak nem ismerete fel az értelmét – talán a korai ómagyar szerkesztésmód (*hallá holtát*) szokatlansága miatt. Hadd osszam meg ezzel kapcsolatban egy régen kialakult meggyőződésemet: elolvasni csak azt tudjuk, amit meg is értünk.

A nyelvtani jelenségek köréből első helyen az érdekelni fogja, hogy a modernizált változat hogyan adja vissza a Halotti beszéd *-á/-é* múltidő-jeles „hosszú” alakjainak a rövidebb alakokkal való szembenállását, ami az egész nyelvtörténetben egyedülálló megoldás, valóságos nyelvtani hapax. Nos, a funkcionális kettősség érzékeltetése a következőképpen valósul meg: a *terumteve, feledeve* alakok megfelelője a modern átíratban a *teremté, elfelejté* (határozott vagy tárgyas ragozás), míg a *munda, engede* formáké a *monda, engede* (általános vagy alanyi ragozás). A funkciók érzékelése és érzékeltetése tehát tökéletesen szabályos. Ugyanakkor néhány hosszú alak esetében előfordul az, hogy az *-á/-é* jeles múlt helyébe *-t* jeles múlt lép: a *tilutoa, Had lava, veteve* a modernizált változatban *tiltotta, Hallotta, vetette* lesz. Vajon az átíró számára a kettő egyenértékű volt, s közülük az utóbbi volt a természetesebb? Egy különleges esetben a *mundoa* fordításaként a *mondván* jelenik meg. Ez meglepő, de a mondat szerkezetbe beleillik: „Heon tiltotta ötet egy fa gyümölcsetül, mondván néki miért nem ennék” (24). (Az átalakítás révén az eredeti *de* kötőszó itt elmarad.)

A fenti igék felvetik azt a kérdést is, hogy ahol a korai ómagyar szövegben nincs igekötő, de a későbbi évszázadokban ez megjelenik és rendszeressé válik, milyen eljárást követ az átírat készítője. Általánosságban az jellemző rá, hogy érintetlenül hagyja az igekötő nélküli formákat (*tiltotta, Haraguvék, vetette*).

A Halotti beszédben az igei paradigmának szinte minden alrendszerére találunk példát. Megjelenik benne az *emdul* is, amely az *eszik* ige régi *-and/-end* jeles jövő idejének E/2. alakja. A modernizált átíratban ez így szerepel: *ézfend*, a latin fordításban pedig: *manducaveris*. Az utóbbi pontosan visszaadja az igealak funkcióját, az előbbi azonban aligha lehetett valóságos E/2. forma.

A főnevekhez kapcsolódó *belé* háromszor fordul elő a szövegben: *vilagbele, migulmabeli* (ϝ: *nnugulmabeli*), *uruzakbele* (ϝ: *uruzagbele*). A modernizált átíratban ezek így jelentkeznek: *világba belé, nyugolmába belé, menyorfzág belé*. Ez arra vall, hogy a korai ómagyar *belé* névutót (a későbbi *-ba/-be* rag előzményét) az átíró lényegében a *belé* határozószóval azonosította.

Figyelmet érdemel azoknak a szóalakoknak az értelmezése, amelyekben az abszolút tőnek olyan származékai vannak jelen, amelyeket csak a középkori nyelv ismert: *iorgoffun, kegiggen, ildetutul*. A modernizált átírat így adja vissza ezeket: *irgalmazzon, kegyelmezzen, üldözetitül*. Ez jól mutatja a passzív (fiktív) igetövet tartalmazó származékok pontos elemzését a képzőszembenállások alapján; ez az Árpád-kori **jorgat, *kegyed, *ild* igetövek kikövetkeztetését is jelenti.

Végül – teljességre nem törekedve – kiemelném még a deverbális *-at/-et* képzős főnevek körét. A szövegben három ilyen van: *mtetvmece, ildetutul, kinzotviatwl*. A modernizált átíratban ezek így szerepelnek: *intésének, üldözetitül, kinzattyátul*, azaz két esetben megmarad a korai ómagyara jellemző képzőhasználat, egyszer viszont *-ás/-és* képzős származék jelenik meg helyette. Az utóbbi megoldás felel meg annak a folyamatnak, hogy az évszázadok során az *-ás/-és* vált produktívá, az *-at/-et* képző helyébe lépve az adott funkcióban.

5. A Halotti beszéd tanúsága a nyelvhasonlítás számára. A következőkben a Demonstratio első fejezetének bevezető gondolatait vázoljuk fel a nagyszombati kiadás magyar fordítása alapján (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 21–23): azokat a gondolatokat, amelyek a frissen felfedezett nyelvemlék bemutatását megelőzik. E rövid fejtegetés megszívlelendő szempontok sokaságát veti fel, s fogalmazásmódja is olyan frappáns, hogy célszerű lesz a gondolatmenetet fő elemeire tagolni, s néhány idézet kiemelésével ismertetni. Ezeket egy-egy (általunk kialakított) szemponttal vezetjük be.

Az alaptételt már a fejezet címe kimondja: „I. §. A magyar és a lapp nyelv azonos lehet anélkül is, hogy a beszélők kölcsönösen megértenék egymást” (21).

A hétköznapi gondolkodás mint kiindulópont: „Sokaknak az az első kérdése, mikor e nyelvek egyezéséről hallanak: vajon a magyar ember megérti-e a lappal beszélőket?” (21). Ha erre igenlő választ lehetne adni, az bizonyítéknak számítana – ilyen válasz azonban nem lehetséges.

Egy feltevés megfogalmazása: „ha feltesszük, hogy mindkét nemzet, tudniillik a magyar és a lapp ugyanahhoz a néphez tartozott egykor, ugyanazt a nyelvet, ugyanazt a nyelvjárást beszélte, ...” (21).

Utalás a történeti körülményekre: „mégis, mivel már Krisztus után 400-tól, az azóta eltelt tizenhárom évszázadon át hatalmas földrajzi távolság választotta el őket, és sem nyelvileg, sem kereskedelmileg nem érintkeztek” (21). – Figyelemreméltók a szempontok: az időbeli és térbeli távolság, valamint a kapcsolatok hiánya.

Két ellentétes folyamat feltevése és kizárása: Ahhoz, hogy egy magyar ma megértsen egy lappal beszélőt, vagy mindkét nyelvnek változatlanak kellett volna maradnia, vagy azonos módon változnia (21–22) – márpedig egyik irány sem lehetséges, az alábbi megfontolásokból:

Egy általános tapasztalat: a nyelvek változnak. Változik a hangalak, a jelentés; régi szavak eltűnnek, újak megjelennek, s hat az „eleganciára és a tömörségre törekvés” is. Mindezek még a „virágzó nyelvek”-re is jellemzőek, amelyekben pedig az írásbeliség és más tényezők konzerváló hatásával is számolni kell (22). – A nyelvvel kapcsolatban itt egy olyan igazság fogalmazódik meg, mely valójában a nyelvtörténet központi kérdése. A felsorolásban szereplő szempontok ismét rendkívül árnyaltak.

Visszaérkezés a kezdőponthoz: Ha a fenti két nyelv azonos módon változott volna, akkor a lappok és a magyarok ma is megértenék egymást (22) – erről pedig szó sincs.

Következtetés: mindkét nyelv változott, csak más és más módon; „ezért cseppet sem kell csodálkozni azon, hogy egy mai magyar nem érti meg a mai lapp beszédét, sőt az lenne teljességgel csodálatos és a nyelvek szokott változásától elütő dolog, ha ma is kölcsönösen megértenék egymást” (22). – Ez a ragyogó mondat akár a gondolatmenet végpontját is jelenthetné. Ám itt kapcsolódik hozzá a friss felfedezés.

A Halotti beszéd mint bizonyíték: „vajon lehet-e állításomat, hogy az ősi magyar nyelv megváltozott és átalakult, valami kézzelfogható bizonyítékkal is igazolni? Bizony lehet, méghozzá a napnál világosabban, csak fel kell lapozni a régi magyar kéziratokat. A pozsonyi káptalan levéltárában őriznek egy, a XII. század végén vagy a XIII. század elején írt kódexet, amelyben előfordul egy magyar szöveg is, s bizony kevés magyar mondaná, hogy az magyarul van” (22–23).

Ezzel a bravúros fordulattal mindaz, ami addig elméleti konstrukció volt, a valóság által is igazolást nyer. Röviden: a Demonstratio szövegében a Halotti beszéd maga is demonstrációvá válik.

Felmerül itt egy kérdés. Vajon a mű első, koppenhágai kiadásában benne volt már (természetesen az utolsó pont kivételével) a fenti gondolatmenet? A felfedezés ehhez egy remek csattanót kínált – vagy esetleg befolyásolta az előzményeket is? Mivel az első kiadásnak nincs magyar fordítása, a feleletet az eredeti, latinul írt kötetek összehasonlításával kaphatjuk meg.⁴

Ezek alapján a válasz egyértelmű: a nagyszombati kiadás fenti gondolatai szóról szóra azonos formában benne voltak már a koppenhágai kiadásban is (SAJNOVICS 1770: 1–3 = SAJNOVICS 1770[1771]: 1–3). Mindkettőnek a 3. lapján jelenik meg – egy bekezdés utolsó mondataként – a már idézett következtetés: „az lenne teljességgel csodálatos (...), ha ma is kölcsönösen megértenék egymást” (1770[1771]/1994: 22).

Ezen a ponton válik el egymástól a két kiadás szövege. A nagyszombatiban ide iktatódik be a Halotti beszédnek szentelt néhány lap (1770[1771]/1994: 22–26), majd ezt követi egy újabb bekezdés élén a következő megállapítás: „Mindezeket előre bocsátva, (...) őszintén bevallom: nem érttem meg a finmarchiai lappok beszédét” (1770[1771]/1994: 26). Ez és ennek folytatása már a koppenhágai kiadásban is benne volt, közvetlenül a korábban idézett szövegrész után („az lenne teljességgel csodálatos”). Mindez arra vall, hogy Sajnovics egy tökéletesen kész szöveg gondolatmenetébe tudta beilleszteni – két bekezdés közé – az első magyar szövegmű felfedezéséből adódó tanulságokat.

Kitekintésként fontos felhívni a figyelmet arra, hogy e mű szelleme és terminológiája szerint ez a régi szöveg valójában beleillik a dialektus fogalmába. Sajnovics e szót igen tág értelemben használta, amint ezt a Demonstratio fordítója, C. VLADÁR ZSUZSA (1994: 122–123, 2019: 130, 133) nagyon invenciózusan elemzi. Egy nyelven belül: szinkrón értelemben ráillik ez a horizontális és a vertikális tagoltságra (nyelvjárások; műveltség szerinti változatok), diakrón értelemben pedig a nyelv időbeli változataira (azaz a

⁴ A Demonstratio első, koppenhágai kiadása ma már magyarul is olvasható (SAJNOVICS 1770/2021). Ennek 107. lapján jelenik meg mindaz, amiről az alábbiakban szólunk. Vö. C. VLADÁR ZSUZSA vezető tanulmányát is (67–69, 81, 88).

különböző korokban keletkezett szövegekre). Még tovább menve: különböző nyelvek is egymás dialektusai, ha rokonok, tehát ha azonos nyelvre mennek vissza, vagy ha az egyik a másikból származik. Mindez azt jelenti, hogy az *idem* 'ugyanaz' itt nem a jelenre, hanem a múltra értendő: az egyes változatok azonos eredetűek (C. VLADÁR 1994: 123).

6. **Befejező gondolatok.** Ma, amikor a közvélemény egy része határozottan elutasítja a finnugor rokonságot, más része pedig tanácstalan a tekintetben, hogy mi az igazság nyelvünk eredetére nézve (s nem lévén szakember, többnyire nem rendelkezik módszertani alapokkal e kérdés megközelítéséhez), Sajnovics fenti gondolatainak felidézése a tudományos ismeretterjesztés szintjén is hasznos lehet. Az nem várható, hogy meggyőzi majd a délibábos nyelvrokonítás híveit, hiszen – HORVÁTH JÁNOS (2004: 194) tömör szavaival élve – „hitet cáfolni nem lehet”. Ugyanakkor van esély arra, hogy a maga józan érveivel és világos logikájával, történeti szempontjaival és életszerű, eleven fogalmazásmódjával útjelzést ad azok számára, akiknek fontos az igazság szeretete.

Kulcsszó: Halotti beszéd, betűhű átirat, modernizált változat, magyar–lapp nyelvrokonság, Pray-kódex.

Hivatkozott irodalom:

- ASPAAS, PIPPIN – KONTLER, LÁSZLÓ ed. 2019. *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Jesuit Studies 27. Brill, Leiden – Boston.
- BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES – HORVÁTH BALÁZS szerk. 2019. *Írások a Pray-kódexről*. Műhelytanulmányok 5. Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA és TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 87–103.
- HAADER LEA 2015. Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd feze szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.
- HOLOVICS FLÓRIÁN 1972. Sajnovics János a Demonstratióról. *Magyar Nyelv* 68: 493–501.
- HORVÁTH JÁNOS 2004. A középkori magyar vers ritmusa. In: *Horváth János verstani munkái*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 179–294.
- HORVÁTH JÁNOS 2005. A magyar irodalom fejlődéstörténete. In: *Horváth János irodalomtörténeti munkái I*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 57–452.
- KIS TAMÁS 2018. A Halotti beszéd paleográfiája és betűhű átiratai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 37–56.
- KOLLER JÓZSEF 1782. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I. Pozsony.

- KOROMPAY KLÁRA 2003. Az ómagyar kor. Helyesírás-történet. Olvasat és értelmezés. In: KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 282–283.
- KOROMPAY KLÁRA 2019. Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán. In: HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 251–261.
- LLAMAS-POMBO, ELENA 2019. Pour une étude de la ponctuation du Halotti beszéd és könyörgés dans un contexte européen. In: BARTÓK-HORVÁTH szerk., III–127.
- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Csokonai Könyvtár 25. Debrecen.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. Jegyzetek sorok szerint a Halotti beszédhez. In: *Ómagyar szöveg nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest. 129–232.
- A. MOLNÁR FERENC 1986. *Feze* (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.). *Magyar Nyelv* 82: 169–190.
- A. MOLNÁR FERENC 1987. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. *Magyar Nyelvőr* III: 158–161.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. ΑΓΘΑ XVII. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- PAIS DEZSŐ 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–162.
- PÁSZTÓ ANDRÁS 1966. A Halotti Beszéd interpunkciójáról. *Magyar Nyelv* 62: 188–194.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682/2006. *A magyar nyelv grammatikája*. = *Grammatica linguae Hungaricae*. Hasonmás kiadás fordítással. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZY ÉVA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PRAY GYÖRGY 1770. *Vita Sanctae Elisabethae (...) nec non Beatae Margaritae virginis*. Nagyszombat.
- RÉVAI MIKLÓS 1803/2014. *Magyar irodalmi régiségek*. = *Antiquitates litteraturae Hungaricae*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. STEMLER ÁGNES. ELTE – OSZK.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770/2021. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse*. Dán Királyi Akadémia, Koppenhága. A koppenhágai Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Bibliotheca Regulyana 7. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770[1771]. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse*. Második kiadás. Akadémiai nyomda, Nagyszombat.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770[1771]/1994. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1990. *Sajnovics naplója 1768 – 1769 – 1770*. Ford. DEÁK ANDRÁS, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 1. ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ 2005. Faludi Ferenc. In: KÖSZEGHY PÉTER főszerk., *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 7–9.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2019. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés. In: BARTÓK–HORVÁTH szerk., 97–110.
- TARNAI ANDOR 1964. Faludi Ferenc. In: KLANICZAY TIBOR szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 536–544.
- TARNAI ANDOR 1989. A Halotti Beszéd retorikája. In: SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 39–49.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1971. Mikor jelent meg a Demonstratio nagyszombati kiadása? *Magyar Nyelvőr* 95: 415–416.
- VLADÁR ZSUZSA, CONSTANTINOVITSNÉ 1994. A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In: SAJNOVICS 1770 (1771/1994): 117–126.
- VLADÁR ZSUZSA, CONSTANTINOVITSNÉ 2019. A Halotti beszéd korai közlései és a kortárs nyelvtudomány. In: BARTÓK–HORVÁTH szerk., 129–141.

Language comparison and language history: The Funeral Sermon and Prayer (Hungarian: Halotti beszéd és könyörgés) in the Demonstratio

The year 1770 is exceptionally important for two academic fields. Sajnovics (based on his journey to Lapland) has published his demonstration about the identity (with his own words) of the Lapp and Hungarian languages, and in the same year György Pray Jesuit teacher has discovered a Latin codex in the chapter of Pozsony which contains the first known Hungarian text, The Funeral Sermon along with another Hungarian element of the funeral ceremony the Prayer.

Sajnovics's Demonstratio is the precursor of comparative linguistics, whereas the text from the end of the 12th century provides material for a later academic research field, the history of languages.

Both fields deserve the attention uniquely, but their encounter is extraordinary. The two fields were connected by Sajnovics when in the second edition of his work in Nagyszombat he published The Funeral Sermon in order to prove that all languages go through changes. These changes change differently from each other thus the fact that Hungarians and Lapps do not understand each other cannot deny the common origin of the two languages. By saying this he has demonstrated a basic thesis of the historical-comparative linguistics – a thesis which gets a strong resistance from public thinking until this day.

The presentation lists and analyses the most important elements of Sajnovics's train of thought and gives unique attention to the reading and interpretation questions of The Funeral Sermon in Demonstratio.

Keywords: Funeral Sermon, transcribed version, modern version, Hungarian–Saami linguistic kinship, Pray-codex.

Mihalik Béla

BTK TTI – ELTE BTK

Jézus Társasága és tudós rendtagjai a 18. századi Magyarországon

1. **Bevezetés.** A Jézus Társaságáról alkotott kép egyik legjellemzőbb és visszatérő vonása a tanítórend fogalma. Valóban a Magyar Királyság 17–18. századi katolikus középfokú oktatásának jelentős része, míg felsőoktatásának egésze elválaszthatatlan volt a jezsuitáktól. Az oktatási tevékenység azonban szorosan összefüggött a tudományok művelésével, és ez vonatkozott szinte minden tudományágra, a magától értetődő teológiai munkáktól a csillagászatot át a történettudományig terjedt a rendi érdeklődés széles spektruma. A nagy és széles körű erudíció, amelyre a jezsuita atyák hosszantartó tanulmányaik során szert tettek, hagyományos értelemben vett polihisztorokká is tette a rendtagokat (KÁDÁR 2018: 185–192). A *Demonstratio* kapcsán nyelvészeti és történeti kérdések ugyanúgy felmerültek, amit Hell korai magyar történelem iránti érdeklődése is mutatott (PINZGER 1920: 131). Tanulmányomban tehát azt kívánom megvizsgálni, hogy a jezsuiták hogyan nyertek mind nagyobb szerepet a 17. század végétől a magyar történelemtudomány megalapozásában, és ez milyen szellemi háttérrel és milióttal adott Sajnovics Jánosnak, Hell Miksának, valamint kortársaiknak?

2. **A 17. század végi jezsuita történetírás.** A kérdés persze már számtalan szempontból feltárt, a régebbi szakirodalomból Hóman Bálint neve ismert (HÓMAN 1938), majd az 1980-as években Szelestei Nagy László vizsgálta meg a 17. század végi kezdeményezéseket (SZELESTEI 1987). Legújabbán Szabados György foglalkozott átfogóan a jezsuita történészek munkájával, aki az 1644–1811 közötti időszakot, Inchoffer Menyhért fellépésétől Katona István haláláig a magyar történettudomány megteremtésének és a jezsuita sikertörténet másfél évszázadaként tárgyalta (SZABADOS 2014). A kőszegi születésű Inchoffer Menyhért 1644-ben jelentette meg Rómában az 1059-ig terjedő *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* című munkáját, amelynek folytatási igénye motiváló erőként hatott a 17. század végi jezsuitákra. Ez az igény ösztönözte Hevenes Gábort és körét egy program megfogalmazására, ennek köszönhetően az 1690-es években több tervezet is napvilágot látott. Az egyik legismertebb a Modusként ismert program,¹ amely már címében is jelezte, hogy Inchoffer *Annales*-ét kívánja folytatni. Ezzel egyidőben került ki Kollonich Lipót bíboros támogatásával Rómába Hevenes rendtársa, Cseles Márton gyóntatónak, ám emellett feladata lett anyagokat gyűjteni a Vatikáni Levéltárban. Ennek köszönhetően került elő például Julianus barát jelentése a magyar őshazáról (SZELESTEI 1987: 161–164; VÁSÁRY 1974: 261–262). A meginduló forrásgyűjtést szokás Hevenes hatásaként látni – ami természetesen nem elhanyagolható.

Ezzel szemben Szelestei Nagy László hívta rá fel a figyelmet, hogy az 1690-es években az oszmán hódoltság alóli felszabadulás tisztázatlan birtokügyek ezreit hozta magával.

¹ *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae.*

Nemcsak az egyházi birtokok hollétét kellett feltárni, hanem a világi birtokok helyzetére is rendezésre szorult, elég csak megemlíteni az 1688-ban létrehozott Neoacquistica Commissiót. Az egyházi és világi hivatali levéltárak jelentősége óriásit nőtt, ezt ismerte fel Kollonich bíboros is, aki győri püspökként megkezdett levéltárrendezési munkáját folytatta az esztergomi érsekségben is, miután az ország primása lett 1695-ben (SZELESTEI 1987: 163–164; SOÓS 2009: 801–811).

Szabados György vetette fel azt a megfontolandó szempontot, amely erős motivációt jelenthetett a meginduló történeti kutatásokhoz, hogy a magyar jezsuitáknak ez belső igénye is volt. A Magyar Királyságban működő jezsuiták ugyanis az osztrák rendtartomány tagjai voltak, a magyarországi rendházak is Béctől függtek. Már a 17. század első felében is akadt olyan magyar jezsuita, aki az osztrák rendtartomány vezetője lett, majd a 18. században a magyar történettudomány megalapozásában elvülhetetlen érdemeket szerző Hevenesi Gábor is provinciális lett. Ez azonban nem feledtetheti azt a tényt, hogy bizonyos szembenállás a magyar és az osztrák rendtagok között számtalanszor érezhető volt. A 20. század egyik legjelentősebb magyar jezsuita rendtörténésének, Lukács László atyának köszönhetően ismert, hogy a magyar rendtagok igyekeztek volna a 17. század közepétől kezdve önállósodni, ez a szándék század végére fokozott mértékben megerősödött (LUKÁCS 1989). Bár törekvésük eredménytelen maradt, az 1690-es években meginduló forrásfeltáró és történetírói munka akár értelmezhető úgy is, hogy a magyar jezsuiták az ország és a magyar nemzet történetének feltárásával saját identitásukat is erősíteni akarták az osztrák rendtartományon belül (SZABADOS 2014: 206–207).

3. A meginduló forrásgyűjtés. A vatikáni forrásfeltárást illetően még egy szempontot említenék meg, amelyre római, alapvetően diplomáciatörténeti kutatásaim kapcsán figyeltem fel, és amely motiválhatta a meginduló forrásgyűjtést. Ez lényegében összefüggésben áll Szelestei Nagy László megállapításával is. A hódoltság alóli felszabadulással ugyanis számos olyan püspöki szék betöltése is realitássá vált, amelyek a megelőző másfél évszázadban szinte csak címzetes püspökségként léteztek. Ez azonban komoly vitát hozott a királyi főkegyúri joggyakorlatról Bécs és a Szentszék között. 1696-ban, amikor I. Lipót mint magyar király akart új erdélyi püspököt megerősíttetni a pápával, a császári diplomácia képviselői komoly történeti indoklást készítettek elő Rómában ennek alátámasztására. A Rómában élő Johannes von Goëss osztrák bíboros naplójából tudjuk, hogy ebben nagyban támaszkodtak az ekkor már kint tartózkodó Cseles Márton segítségére is. A vatikáni forrásfeltárás tehát akár a magyar király főkegyúri jogának és más sajátos, magyar egyházi jogoknak a védelmére is irányulhatott (MIHALIK 2018).

A Hevenesi Gábor nevével fémjelzett forrásgyűjtés eredményei jól ismertek. Az ELTE Egyetemi Könyvtárában őrzött 133 kötete, illetve rendtársa és követője, Kaprinai István 102 kötetnyi gyűjteménye mind a mai napig elsőszámú forrásbázisa a magyar történettudománynak. Hevenesi kortársaként Szentiványi Márton is foglalkozott kronológiai adatgyűjtéssel, jóllehet nem vallotta magát történetírónak, hanem inkább volt matematikus és csillagász, e tekintetben mindenképpen Hell Miksa előfutárának is tekinthetjük. Kalendáriumaihoz bővebb történelmi synopsisokat csatolt, és az egész országra kiterjedő adatkeresést végzett – ám olyan átfogó programra, mint Hevenesi, nem gondolt (SERFŐZŐ 1942: 53–70).

Kettejük hatása leginkább Timon Sámuel munkásságán érződött, aki nemcsak tárgymutatót készített Hevenesi gyűjteményéhez, de azt újabb kötetekkel egészítette ki, továbbá *Epitome chronologica* című művében összefoglalta Magyarország történetét 1662-ig. Timon munkájának kéziratban maradt befejező részét később Kazy Ferenc használta fel háromkötetes *Historia regni Hungariae* című művében, amelynek első két kötete abban az időszakban jelent meg, amikor Hell Miksa a trencsényi noviciátusban belépett a jezsuita rendbe. A trencsényi ház vezetője pedig épp a tudós szerző Kazy Ferenc volt (ASPAAS–KONTLER 2019: 63–64). Az ő fivére, Kazy János egyértelműen Timon Sámuel tanítványa volt, az ő biztatására készítette el *Brevis Commentarius* című művét, amely Timon Epitoméjét folytatta. Borián Elréd azonban feltételezi, hogy a Nagyszombathoz kötődő Kazy fivérekkal szemben Timon valószínűleg Kaprinait és annak kassai környezetét favorizálta. Ez később a két kör közötti konfliktushoz vezetett, és Kaprinaiék *damnatio memoriae*-vel sújtották a Kazy testvéreket (BORIÁN 2006: 300–303).

Kéri Borgia Ferenc jezsuita páter világitott rá elsőként a bizánci források jelentőségére a bizánci történelem magyar vonatkozásait feldolgozó kilenckötetes vállalkozásával, az *Epitome Historiae Byzantinae* című munkával. Kéri az akkoriban már második kiadásban Velencében megjelent bizánci forrásgyűjteményt használta fel, és gyűjtötte ki belőle a korai magyar történelemre vonatkozó adatokat. Kéri ezzel lényegében a magyar bizantinológiai kutatások megalapítója lett (SZABADOS 1998: 54–55). Kéri Bécsben éppen azokban az években lett a teológia professzora, amikor Hell a teológiai fakultáson folytatta tanulmányait, majd annak utolsó két évében a bécsi Pázmáneumban a teológus hallgatók prefektusa is lett. Ráadásul Kéri csillagászként is jelentős életművet hagyott maga után, részletes leírást készített az 1729–1730. évi üstökösről, tevékeny szerepe volt a nagyszombati csillagvizsgáló létrehozásában, ráadásul érdekelt a mechanika és optika is, műszerei egy jelentős részét is maga készítette (JNTár: Kéri; ASPAAS–KONTLER 2019: 62–63). Hatása mindkét téren tetten érhető Hell Miksa későbbi tevékenységében is. Hell a skandináviai útja követően, amikor foglalkozni kezdett a magyar őstörténet kérdéseivel, Kéri hatására maga is használta és hangsúlyozta a bizánci források jelentőségét (PINZGER 1920: 131).

A 16–17. századi magyar történelemmel kapcsolatos kutatásokra és az oszmán-török történelem iránti érdeklődésre jelentős hatással volt az újabb, 1737–1739 közötti oszmán–Habsburg háború. Kéri kortársa volt Schmitth Miklós, aki részt is vett Kérinek az *Epitome Historiae Byzantinae* sajtó alá rendezésében is, sőt később javította és bővítette is. Kérral lényegében egyidőben, a bizánci történelem folytatásaként kilenckötetes munkájában tárgyalta az oszmán-török szultánok történetét. Jelentős hatást ért el azonban a magyar nádorokról, az esztergomi érsekekről és az egri püspökökről írt műveivel is. Schmitth ráadásul a Hevenesi-féle forrásgyűjtési hagyományt is folytatta, számos 17. századi forrást másolt le, például olyan, a 18. században még érzékenyek számító iratokat, mint például Thököly Imre diplomáciai leveleit, vagy II. Rákóczi Ferenc szabadságharcával kapcsolatos dokumentumokat is. Lényegében Schmitth volt a három nagy 18. század végi jezsuita történész, Kaprinai István, Pray György és Katona István tanára, mentora is. Velük ért a jezsuita történettudomány a csúcspontjára, egyben végére is, hiszen a rend feloszlását követően nem alakult ki körülöttük jelentős

iskola (BORIÁN 2004: 220–221, 226–228). Szerepük a vardøi expedíciót követően olyan szempontból is fontossá vált, hogy mindhárman, de különösen Pray, együttműködtek Hell Miksával a korai magyar történelemmel kapcsolatos kérdések megválaszolásában (ASPAAS–KONTLER 2019: 64).

Azt a fentebb említett szempontot sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar jezsuiták a Régi Társaság időszakában, 1773-ig az osztrák rendtartomány keretei között működtek, és természetesen az osztrák jezsuiták között is voltak kiváló történészek. Hell Miksa bécsi filozófiai, majd teológiai tanulmányai idején előbb Sigmund Calles, majd Joseph Pohl tanított történelmet, utóbbi egyben az osztrák provincia hivatalos történésze, *historicus provinciae* is volt (LUKÁCS 1994: 43). Callesnek két művét emelném ki, az egyik az *Annales Austriae* a kezdetektől a Habsburgok uralomra jutásáig tárgyalta az osztrák tartományok történetét, míg az *Annales ecclesiastici Germaniae* egyháztörténeti vonatkozású kutatásait összegezte (DHC I. 2001: 604–605). Mindkét mű szoros rokonságot mutat a korabeli magyar történettudomány kedvelt módszereivel és felfogásával egyaránt. Pohlnek egy II. Ferdinánd császárról szóló, kéziratban maradt munkája ismert, valamint kiadott egy hatkötetes egyháztörténeti kézikönyvet (DHC IV. 2001: 3164–3165).

Jóllehet nem történetírói tevékenységük miatt ismertek, mindenképpen érdemes röviden megemlíteni Hell Miksa két bécsi osztrák mentorát is. Joseph Franz mint a bécsi csillagvizsgáló felállítója szerzett hírnevet, és Mária Terézia udvarában a későbbi II. József tanára is volt. Talán valamivel kevésbé ismert viszont, hogy 1740-től Uhlfeld gróf, konstantinápolyi császári követ kíséretében a szultáni városban tartózkodott hosszabb ideig, melynek során megtanult törökül. 1753-ban kezdeményezésére állították fel Bécsben az Orientalische Akademiát, amelynek első igazgatója lett, és ahol török, arab és perzsa nyelvtanulásra nyílt lehetőség (DUHR 1928: 131). Ez éppen az a korszak, amikor a magyar jezsuiták közül Kéri, majd Schmitth érdeklődése a bizánci, illetve az oszmán-török történelem felé fordult.

Hell másik bécsi mentora, Erasmus Fröhlich a már fentebb is ábrázolt jezsuita polihisztorok sorába tartozott. Bár elsősorban mint matematikus tett hatást Hell Miksára, emellett komoly történeti munkássága is volt, és kiterjedt kutatásokat folytatott a történeti segédtudományok, a numizmatika, a heraldika és genealógia terén is. Numizmatikai munkái mellett Stájerország történetéről is írt. 1746-ban a bécsi Theresianum könyvtárosa lett. 1756–1757-ben Pray is a Theresianumban tanított, ekkor alakult ki neki is kapcsolata Fröhlichel, akinek történeti munkássága nagy hatással volt rá, és Fröhlich is biztathatta a magyar történeti kutatások folytatására. Pray végül *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* című munkájával egycsapásra nagy hírnévre tett szert 1761-ben. Maga Hell Miksa írta 1770-ben Koppenhágából Praynak, hogy még a messzi északon is ismerik munkáját. Pray ráadásul Sajnoviccsal is közeli kapcsolatban állt, hiszen tanára volt Nagyszombatban. A személyes kapcsolatok is magyarazzák tudományos együttműködésüket a vardøi expedíciót követően (LISCHERONG 1937). Így például a *Demonstratio* 1771-es kiadásában a magyarok és finnek őshazájának Kína közelében való lokalizálása meglehetősen összhangban volt Pray *Annales*-ének megállapításával. Pray György ugyanis a hun–magyar rokonság alapján, a francia Joseph Guignes *Histoire générale des Huns, des Turcs,*

des Mongols et des autres peuples Tartares occidentaux című művére támaszkodva a hunokat és így a magyarokat a kínai forrásokban szereplő hsziungnukkal azonosította (ASPAAS–KONTLER 2019: 240).

A 18. századi jezsuita történettudományi fejlődést általában három korszakra szokás bontani: adatgyűjtés – rendszerezés – forráskritika. Ezek természetesen egymástól nem élesen elkülönülő korszakok, hanem párhuzamosan, egymásba fonódva jelentkeztek, amelynek során fokozatosan jelent meg a forráskritika. Hevenesi alapvetően még – levéltárosi szakszóval élve – iratértékelés mentén kívánta folytatni az adatgyűjtést, különbséget téve fontos és kevésbé fontos iratok közé. A felgyülemlett források közötti rendszerező munka emelte ki Timon Sámuel kortársai közül, ezt a hagyományt folytatta például Kéri Borgia Ferenc vagy éppen Schmitth Miklós is. Praynál már megjelent az oklevelek forráskritikai vizsgálata, igyekezett belső ellentmondásokat feltárni. Ezt végül Katona István fejlesztette tovább, aki 1779–1817 között 42 kötetben adott közre az állam- és egyházfejlődésre vonatkozó okleveleket *Historia critica rerum Hungariae*. A főleg szövegközi jegyzetekkel kísért kiadványban Katona azonban már kísérletet tett az oklevelek hitelességének a vizsgálatára is (HÓMAN 1938).

4. Összegzés. A felvilágosult abszolutizmus korában a szerzetesrendek hasznosságának egyik legfőbb érve az oktatási tevékenység volt. Ez ráadásul tudományközvetítői szerepet is biztosított. Újabban Balogh Piroska állapította meg piarista és jezsuita tanári és tudósi életutak elemzése kapcsán, hogy a 18. század utolsó harmadára már komoly hátrévonás kezdett kialakulni közép- és felsőfokú oktatás között. Az egyetemi tanári állás az 1770-es évektől már egyre inkább eltávolodást követelt meg a szerzetesi közösségtől. A felvilágosodás egyház- és oktatáspolitikája által megkövetelt eltávolodás szorító problémáját számos jezsuitánál – paradox módon – a rend 1773. évi feloszlása oldotta majd fel (BALOGH 2019: 410).

Kulcsszavak: jezsuita, tudománytörténet, historiográfia, történettudomány, korai magyar történelem.

Hivatkozott irodalom

- ASPAAS, PER PIPPIN – KONTLER, LÁSZLÓ 2019. *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Jesuit Studies, 27. Brill, Leiden–Boston.
- BALOGH PIROSKA 2019. Kényszerpályák nemzedéke? Szerzetespapság és felvilágosodás – három esettanulmány. In: FORGÓ ANDRÁS–GÓZSY ZOLTÁN szerk. *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Pécsi Egyháztörténeti Műhely II. Meta Könyvek, Pécs, 2019. 387–410.
- BORIÁN ELRÉD 2004. *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*. Pannonhalmi Füzetek, 50. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma.
- BORIÁN ELRÉD 2006. A történetíró Kazy testvérek háttérbe szorításának politikai okai. In: SZILÁGYI CSABA szerk. *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 2. PPKÉ BTK, Piliscsaba. 310–311.

- DHCJ 2001. O'NEILL, CHARLES E.–DOMÍNGUEZ, JOAQUÍN M. szerk. *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*. Vol. I–IV. Institutum Historicum – Universidad Pontificia Comillas, Roma–Madrid.
- DUHR, BERNHARD 1928. *Geschichte der Jesuiten in den Landern deutscher Zunge. Bd. IV/2. Geschichte der Jesuiten in den Landern deutscher Zunge im 18. Jahrhundert*. G. J. Manz, München–Regensburg.
- HÓMAN BÁLINT 1938. *Történetírás és forráskritika*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- JNTár: Kéri. SZILAS LÁSZLÓ: Kéri B. Ferenc. *Jezsuita Névtár*. <https://jezsuita.hu/nevtar/keri-b-ferenc/> (2020. 04. 24.)
- KÁDÁR ZSÓFIA 2018. Jezsuiták a 17. századi Magyar Királyságban. Az osztrák rendtartomány tagjai a magyar katolikus egyházi társadalomban. In: VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR szerk., *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Történetészcéh Egyesület – META – Egyesület, Pécs. 183–238.
- LISCHERONG GÁSPÁR 1937. *Pray György élete és munkái*. Pray Rendtörténetírói Munkaközösség, Budapest.
- LUKÁCS LÁSZLÓ 1989. *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus, 1649–1773*. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 25. JATE–Ugo Detti, Szeged–Róma.
- LUKÁCS, LADISLAUS 1994. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. Tomus IX*. Institutum Historicum, Romae.
- MIHALIK BÉLA VILMOS 2018. A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye: Illyés András erdélyi püspök kinevezési ügye (1696). In: MARTON JÓZSEF – DIÓSI DÁVID szerk. *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szent István Társulat – Verbum, Budapest–Kolozsvár. 283–304.
- PINZGER FERENC 1920. *Hell Miksa emlékezete. Születésének 200. évfordulójára*. MTA–Franklin, Budapest–Pécs.
- SERFŐZŐ JÓZSEF 1942. *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*. Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, Budapest.
- SOÓS ISTVÁN 2009. Esterházy Pál nádor és a Neoacquistica Commissio. *Századok* 143: 801–852.
- SZABADOS GYÖRGY 1998. Bizantinológiánk jezsuita kezdetei. *Acta Historica*. Tomus CVII: 53–61.
- SZABADOS GYÖRGY 2014. Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megeremtőiről. In: TÓTH GERGELY szerk., *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. MTA BTK TTI, Budapest. 203–226.
- SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ 1987. A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 103: 161–172.
- The Society of Jesus and Her Scholar Members in Hungary in the Eighteenth Century
VÁSÁRY ISTVÁN 1974. A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. In: HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 261–275.

The Society of Jesus and its academic members in the 18th century Hungary

In my paper I attempt to comprehensively introduce the rich intellectual environment that served as a background for János Sajnovics's work and age. Besides history, the Hungarian Jesuits also published many significant pieces of work in connection with mathematics, astronomy, ethnography and cartography. I analyse the Hungarian members of the 18th century academic order based on the life and work of Márton Szentiványi, the 17th century polyhistor. My presentation focuses mainly on the results of the historical research of the Hungarian Jesuits, exploring their motivations for research, difficulties and effects of their work, highlighting their interactions as well.

Keywords: Jesuit, history of science, historiography, history, early Hungarian history.

Oláh Krisztina
ELTE

Insula Wardoehuus (...) a Maximiliano Hell¹

1. **Bevezetés.** Többszörös évfordulóval kecsgetti a nyelvészet és a csillagászat ismerőit és kedvelőit a 2020-as év. A Demonstratio 250. évfordulójához ért, s érdekes módon a megszületésében oly nagy szerepet betöltő Hell Miksa, selmecebányai születésű csillagász születésének 300. évfordulóját is ebben az évben ünnepelhattük, május 15-én.

Hell Miksa 1720. május 15-én látta meg a napvilágot az igen népes – akkor még – Höll családban. A bányamérnök apától származó Miksa középiskoláját a selmeci gimnáziumban végezte. 1738-ban lépett be a jezsuita rendbe, majd Trencsénben töltött noviciátusi éveit 1741-től Bécsben tanult. Érdeklődése leginkább a filozófia és a természettudományok irányába hajtotta. 1743-tól komolyabban foglalkozott matematikával, 1744-ben pedig már saját csillagászati megfigyeléseket is közölt. 1745-től Lócsén tanár, majd ismét Bécsbe költözött. 1751-ben szentelik pappá, s harmadik próbaévére Besztercebányára küldik. Jelentős szerepet játszik a nagyszombati, a kolozsvári, majd később az egri és a budai csillagvizsgálók építésének irányításában. 1755-ben Mária Terézia – az addigra már tudományos körökben elismert Hellt – a bécsi csillagda élére nevezte ki udvari csillagásznak. A későbbiekben majd részletesen bemutatott vardøi utazás és annak eredménye tette világhírűvé Hell nevét. A jezsuita rend feloszlása után – mint oly sok sorstársa – a világi papság kötelékébe lépett, kutatásait, tanulmányait szünet nélkül folytatta. 1792 áprilisában meghűlt, s lázas betegségéből már nem gyógyult fel, 18-án, Bécsben elhunyt (KISBÁN 1942).

Hell sokoldalúságát, tettekkészségét és igen széles érdeklődési körét kevés számú nyomtatásban megjelent térképének bemutatásán keresztül tárom az olvasó elé.

2. **Hell Miksa, a megfigyelő.** Hell Miksa vitathatatlanul csillagászati tevékenységével vált ismertté, elismertté. Nevét mindenki az 1769. évi Vénusz átvonulás megfigyelésével köti össze, melyet Sajnovics János, kollégája-útitársa segítségével vitt véghez, s melynek apropóján kerül Hell Miksa a Demonstratio évfordulóját témául választó tudományos konferenciára.

Első térképünk is szorosan kapcsolódik ehhez az utazáshoz. VII. Keresztély dán király Vardøbe hívta Hell Miksát az 1769. június 3-i Vénusz-átvonulás megfigyelésére. Vardø egy egészen kicsi, meglehetősen északi sziget Norvégia csücskénél. A helyszín kiválasztásában nem volt sok lehetősége a szervezőknek, lévén a Vénusz átvonulása Európában az éjjeli órákban volt csak látható, ezért olyan megfigyelőpontot kellett választaniuk, ahol a Nap éjszaka is látóhatár felett van, ez pedig

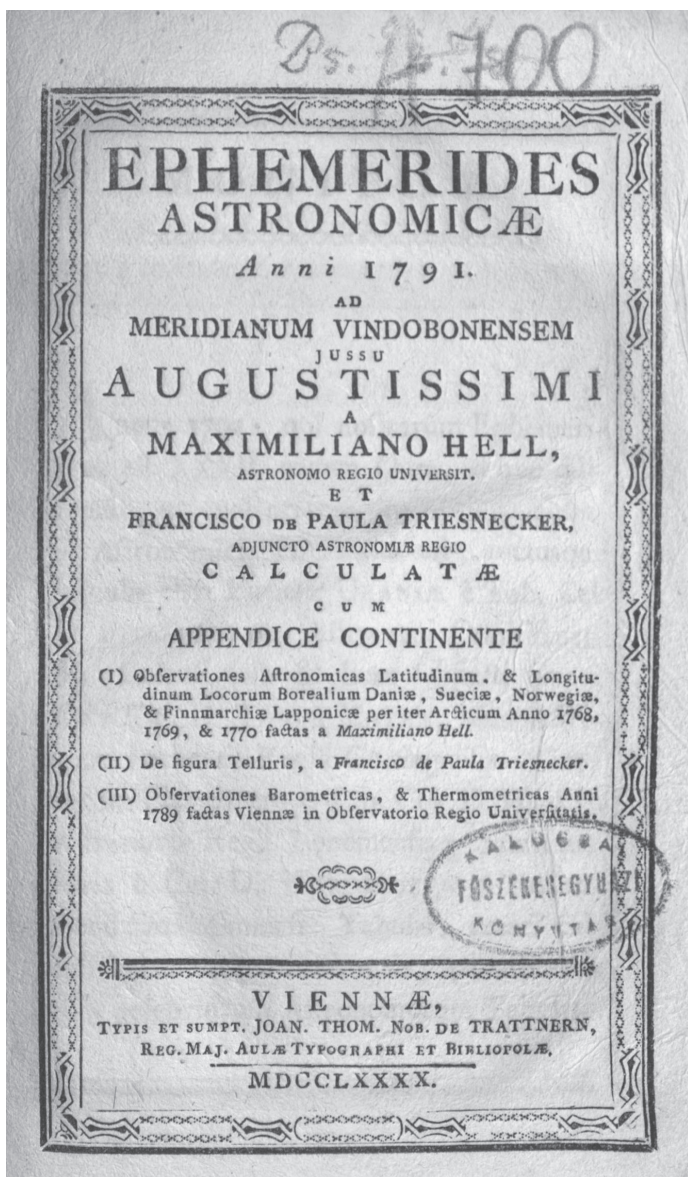
¹ A cikk a 2020. január 27-én, az ELTE BTK szervezésében rendezett A Demonstratio 250 év után című tudományos konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

csak az északi sarkkörön túli területekre volt igaz. A csillagászati eseményt sok csillagász sok helyről követte. Céljuk az egyes megfigyelési pontok eredményeit összevetve az ún. Csillagászati Egység, azaz a Nap és a Föld közepes távolságának meghatározása volt. Mivel a Csillagászati Egység a csillagászati távolságmérés alapegysége, ezért az alapos megfigyelés, a nagyon pontos mérések elvégzése, és abból a csillagászati egység kiszámítása nemzetközi szinten is komoly eredménynek számított. Ehhez az adott földrajzi helyen az éjszakai órákban a napkorong elé belépő Vénuszt kellett megfigyelniük a tudósoknak, s annak kilépéséig méréseket végezni, s azokat pontosan dokumentálni a későbbi összevetések érdekében (BARTHA 1969).

Hell és segítőtársa, Sajnovics János 1768. április 28-án indult útnak Vardø felé. Ottlétük alatt nemcsak a fő célként meghatározott Vénusz-átvonulási méréseket végezték el, hanem sokrétű természettudományos megfigyeléseket is tettek. Hell kipróbálta a földrajzi szélesség (tulajdonképpen a sarkmagasság) mérésére feltalált igen fontos (és nagyon pontos) módszerét, amely ma Horrebow–Talcott-eljárás néven ismeretes és használatos. Közel nyolchónapos ott-tartózkodásuk alatt végeztek földrajzi helymeghatározásokat, barométeres magasságméréseket, illetve az északi fényel és más légköri jelenséggel, valamint a mágneses iránytű elhajlásával kapcsolatos megfigyeléseket is. Tanulmányozták a tenger világító fényeit és a Skandináv-félsziget lassú emelkedését is. A Vénusz-átvonulás kapcsán Hell saját mérési eredményeiket a Cook kapitány vezette tahiti szigetekre expedíció eredményeivel összehasonlítva, annak segítségével számította ki a csillagászati egységet, igen jó eredménnyel (BOTH 1990).

Sajnovics az utazásuk és ottlétük során – mindamelllett, hogy nélkülözhetetlen társa és segítsége volt Hellnek a földrajzi tematikájú megfigyelésekben – számtalan nyelvészeti megfigyelést tett, tanulmányozta az ott élők szokásait, fölfedezte a magyar-lapp nyelvrokonságot, és letette az alapjait az összehasonlító nyelvészetnek. Ezen eredményeit a *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse. Regiae scientiarum societati Danicae praelecta et typis excusa Hafniae* című munkájában foglalta össze.

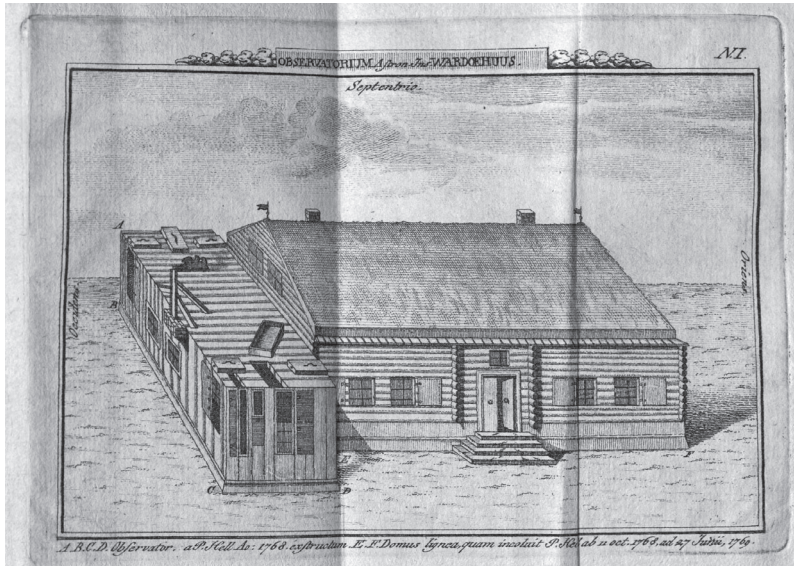
Hell terveiben szerepelt, hogy a teljes utazás eredményeit és leírását egy nagyívű, összefoglaló jellegű műben adja közre, mely sajnos számos teendő miatt nem valósult meg, így csupán néhány tanulmány vagy három tucat rézmetszet – s köztük egy térkép – örökíti meg a vardøi expedíció eredményeit. Ezek az 1790-ben Bécsben megjelent, egyébként Hell által szerkesztett, és sokszor általa is írt *Ephemerides astronomicæ anni ... ad meridianum Vindobonensem* című folyóirat mellékletei (I. ábra).

1. ábra

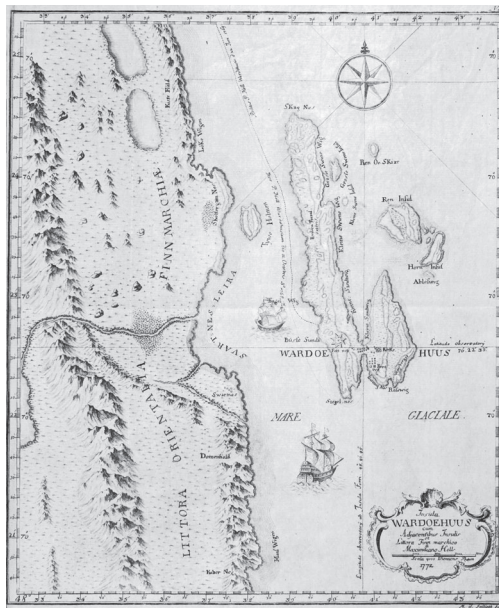
Az Ephemerides astronomicæ Anni 1791 ad meridianum Vindobonensem... címlapja (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, A 700)

Hat közülük Hell Miksa rajzai alapján készült látképmetset (2. ábra), és egy térkép, mely híven ábrázolja Vardø szigetét, az odaérkezési és elutazási útvonalakat, illetve a csillagászati megfigyelések pontos helyét (3. ábra).

2. ábra

A vardøi megfigyelőállomás Hell Miksa rajza alapján
(Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, A 700)

3. ábra

A vardøi utazás térképe az odautazás és elutazás útvonalával, a megfigyelés pontos helyével (szálkeresztben) és koordinátaival (Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, TR 378)

Mivel az Ephemerides egy kisebb gerincméretű kiadvány, ezért a térkép mérete sem túlságosan nagy, mindössze 30,5x25,4 cm, technikáját tekintve rézmetszet. A metsző, bizonyos M. T. Sallioth, Hell rajzai alapján készítette el a térképet. A domborzatot lát-képszerűen, a kor ábrázolási stílusának megfelelő láthatjuk, a települést vázlatos alaprajzban. Az odautazási útvonal megírása szerint Hell és Sajnovics 1768. október 11-én érkezik meg Vardøbe, majd több mint 8 hónap után, 1769. június 22-én hagyja el a szigetet. A térképen pontos koordinátákkal jelzi a megfigyelési pontot, amely a 70. szélességi kör felett, és Ferrótól számítva 48,5 foknyira fekszik, a térkép ábrázolása szerint egy kisebb épületcsoport részeként, a két szigetrészt összekötő földnyúlványon, a templom és az erőd között (4. ábra).

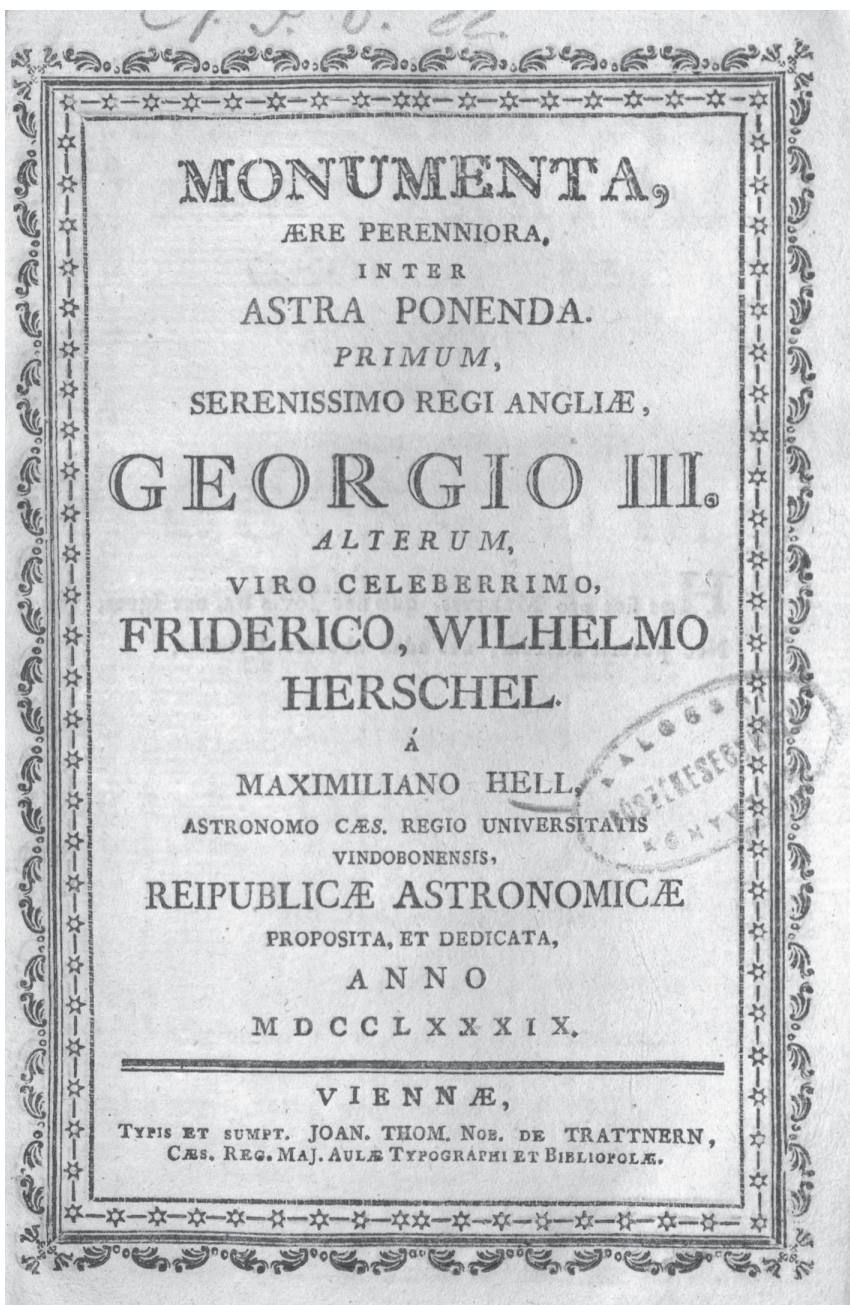

4. ábra

A Vénusz-átvonulás megfigyelésének pontos helye a térképen (nagyítás)

3. Hell Miksa, az alkotó. A csillagászati tevékenységgel összefüggésben még egy nyomtatott térképet tudunk bemutatni, mely egy más oldaláról mutatja be nekünk e tudós férfiút.

1789-ben jelent meg Bécsben a Monumenta, ære perenniora, inter astra ponenda primum, serenissimo regi Angliæ Georgio III. alterum viro celebrimo, Friderico, Wilhelmo Herschel á Maximiliano Hell című, latin nyelvű könyv (5. ábra).

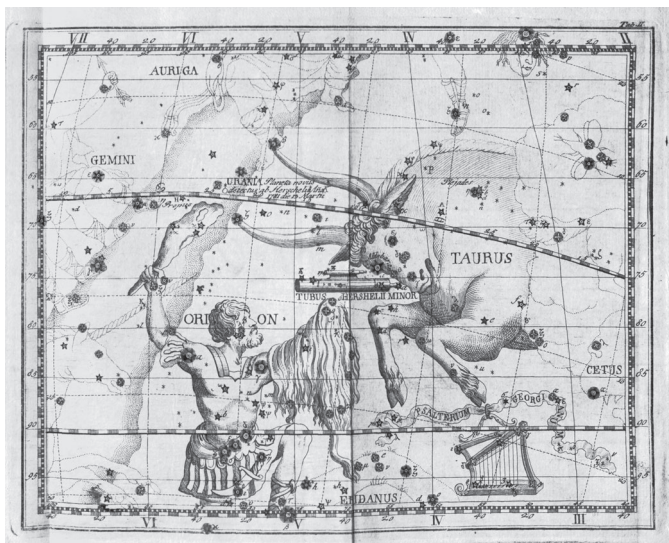
5. ábra

A Monumenta, ære perenniora...
 címlapja (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, C 1434)

A könyvben található négy térképmelléklet, melyek az akkor igen népszerű Jean Nicolas Fortin (1750–1831), francia származású tudományos műszerkészítő és kiadó által 1776-ban megjelentetett Atlas céleste de Flamsteed... című csillagászati atlasz egyes lapjai alapján készültek.

A cél, amelynek elérése Hellt e könyv megírására és a térképek elkészítésére sarkallta az, hogy örök emléket állítson William Herschelnek (1738–1822) és pártfogójának, III. György angol királynak. Az ok, amivel William Herschel a korabeli csillagászok és tudós emberek körében ily nagy elismerést vívott ki, egy korabeli felfedezése volt. 1781. március 13-án Herschel egy szokatlan égitestet látott az éjszakai égbolton. Először azt gondolta, egy üstökös, de pontosabb megfigyelései során kiderült, bolygó. Ez lett a bolygórendszerünk első, modern korban felfedezett új tagja. Herschel először Georgium Sidusnak, azaz György csillagának nevezte az új bolygót támogatója, III. György angol király után, de ez a megoldás nem talált a csillagász körökben pozitív fogadtatásra. A legnagyobb ellenszenvet az amerikai tudósok körében váltotta ki Herschel elnevezése, hiszen ők éppen frissen szabadultak a brit uralom alól, s nem akarták az angol királyt – akárha csak az égen is – így tisztelni. Rövid ideig – és a korai időszakban megjelent munkákban – a bolygót, Joseph Jérôme Lefrançais de Lalande (1732–1807) francia csillagász kezdeményezésére, felfedezője után Herschelnek nevezték. Végül Johann Elert Bode (1747–1826) német csillagász javaslata, az Uránusz név mindenki számára elfogadható volt, már csak azért is, mert így a bolygó illeszkedett a Naprendszer többi, görög istenek után elnevezett tagja közé. Bode ugyanakkor kimutatta, hogy a bolygót legelőször 1690-ben John Flamsteed (1646–1719), angol királyi csillagász azonosította, de mivel nem ismerte fel bolygó voltát, katalógusaiban 34 Tauri névvel csillagként szerepeltette.

Az Uránusz felfedezése korának egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb csillagászati eredménye lett. Hell Miksa, aki akkor a bécsi csillagda vezetője volt, őszinte tisztelettel adózott a felfedező és pártfogója előtt, és készített három csillagképet, amelyekkel szeretett volna örök emléket állítani e nemes férfiakra az égbolton. Akkoriban nem volt szabályozva az égbolt felosztása, így gyakorlatilag bárki szabadon készíthetett csillagképet az égbolt egy üres(ebb) területére. A nemzetközi szabályozás csak 1928-ban vetett véget ennek a hagyománynak, és osztotta fel az égboltot a ma ismert 88 csillagképre, rögzítve azok határait és csillagait. Így születettek meg 1789-ben a Psalterium Georgianum, azaz a György Hárfája, a Tubus Herschelii Minor és a Tubus Herschelii Maior, azaz a Herschel kis és nagy távcsöve csillagképek. Elhelyezésük megválasztásánál több szempont is szerepet játszott. Hell a három csillagkép helyét egymáshoz közel jelölte ki, az Ikrek, az Orion, a Bika és a Nagy Kutya csillagképek által határolt területen. Ez logikus választásnak tűnt, mivel Herschel itt fedezte fel az Uránuszt. Ezt a térképen a Bika szarvai közötti bolygójel és az „URANIA Planeta novus detectus ab Herschelio Anno 1781. die 13. Mar.” felirat jelzi (6. ábra).

6. ábra

A Bika csillagkép szarvai között a felirat, mely jelzi az Uránusz felfedezésének helyét (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, C 1434)

Az módfelett szerencsés helyzet, hogy ezen a területen nem volt még akkor más csillagkép, és maga a terület a derült éjszakán az égbolt közepén látszott, körülveve ragyogó első-, másod-, és harmadrendű csillagokkal. A konstellációk helyzete jól megfigyelhető a negyedik térképen, melyen a három új csillagkép összerajzolva látszik (7. ábra).

7. ábra

Az összerajzolt csillagtérkép Hell három új csillagképével (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, C 1434)

Hell nagyon bízott a csillagászok támogatásában, s abban, hogy átveszik majd műveikben az új alkotásokat Herschel és III. György nevét dicsőítendő. Munkáját követően Fortin és Bode atlaszában meg is jelentek új csillagképei, de néhány 19. századi művet leszámítva nem talált lelkes támogatókra, s így azok – sajnos – a feledés homályába veszttek.

4. Hell Miksa, a történész. Kevésbé ismert Hell történész oldala. Ritkán említik, hogy jelentős eredményeket ért el a magyarság őstörténetének kutatásában és az Anonymus-kérdés több szempontú feldolgozásában.

Hell jezsuita teológusként 1740–45 majd 1748–50 között Bécsben tanult. Itt ismerkedett meg a kor jeles jezsuita történészével, Erasmus Fröhlichhel (1700–1758), és Joseph Franz (1704–1776) csillagásszal. Hell kortársa, a történész Pray György (1723–1801) Franz hatására kezdett bele történetírói-kutatói tevékenységébe, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Hellnek a magyar őstörténet irányába mutatott élénk érdeklődését is e két jeles férfiú ösztönözte, melyre csak ráerősített Anonymus Gesta Hungarorumának első, 1746. évi megjelenése. A Gestát mind az akkori művelt közönség, mind pedig a történészek a magyar honfoglalás történetének fontos forrásaként tartották számon. A téma aktualitását és rendkívüli népszerűségét igazolja, hogy Tomka-Szászky János (1692–1762), a pozsonyi evangélikus líceum tanára 1751-ben készült, de csak 1781-ben megjelent Hungaria seu Turcia in octo Capitaneatus divisa című, kis méretű térképén már felhasználta a Gesta Hungarorum földrajzi adatait (KLINGHAMMER 2002).

Hell 1750-ben kiadott *Adjumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum* című kézikönyve, tulajdonképpen történelmi adattára is arról tanúskodik, hogy Hell hosszan tartó és igen széles merítésű kutatásokat végzett a kronológia-geneológia tárgyában. S bár e mű nem forrás nélküli, Hell érdeme, hogy a XXVIII. fejezetben a honfoglalás után a magyar nép vezetőit és fejedelmeit már Anonymus alapján sorolja fel (BARTHA 1976).

Hell Miksa további, e tárgykörben tett kutatásairól leginkább fennmaradt kéziratának tükrében informálódhatunk. Wenczel Gusztáv, aki a Bécsben őrzött történelmi témájú kéziratokat feldolgozta, azokból, illetve a szintén fennmaradt nagyszámú levelezésből szerencsére számos érdekes és jelentős megállapítást tett az Akadémiának szánt jelentésében.

Mint az Wenczel számára kiderült, Hell az Anonymus- és őstörténet-kutatásai eredményeiről hosszabb, a megszerzett információkat és azok összefüggéseit részletesen bemutató értekezést kívánt kiadni *Dissertatio de ultimo Ungarorum adventu in Pannoniam seu hodiernam Ungariam* címmel, amely terve sajnálatos módon nem valósult meg. A tervezett műről igen sok adat maradt meg kézírataiban, annak tagolásáról s az egyes fejezetek tartalmáról is számos feljegyzés keletkezett, bár egyiknek sem került sor a tartalmi kidolgozására.

Hell Anonymus személyének kilétét és a magyar őstörténet kérdéseit több szempontból vizsgálta, melyeket Wenczel négy téma köré csoportosított, mivel szorosabb logikai kapcsolatot az egyes jegyzetecsoportok között felfedezni nem vélt. Ezek a geográfiai, az etimológiai, illetve az Anonymus személyét és annak hitelességét taglaló kutatások jegyzetei.

Geográfiai értelemben Hell két kutatási területet próbált feltárni: a magyarok őshazáját és a IX. század végi letelepedés pontos körülményeit.

Az őshaza tekintetében Hell „a' húnok' őshazájának Dániát tartotta; s hogy Dentumogeriát (...) Karéliába helyezi”. Ilyetén nézetei már saját korában sem leltek lelkes támogatókra, követőkre, s így a kéziratokat feldolgozó Wenczel sem tekinti ezeket jelentős eredményeknek (WENCZEL 1851–1852).

Ennél fontosabbnak és eredményesebbnek tartja a másik területet, a IX. századi Magyarország földrajzi viszonyairól szóló munkáit. Wenczel számára is egyértelmű, hogy Hell igen nagy energiát fordított e terület feltáró munkálataiba. Hellnek mind a témában született, vagy ahhoz kapcsolódó szakirodalmi ismeretei, mind pedig a kor jeles történészeivel folytatott levelezése erről tanúskodik.

Munkájának gerincét az Anonymus által említett helységnevek azonosítása és térképen történő elhelyezés jelentette. Ilyetén irányú terveiből a IX. századi Magyarország térképe valósult meg.

A honfoglalás korának földrajzi helyneveivel Hellt megelőzően csak Bél Mátyás (1684–1749) és Kollár Ádám (1718–1783) foglalkozott. Hell ebbéli munkásságát követően pedig Cornides Dániel (1732–1787) történész és Endlicher István László (1804–1849) már Hell eredményeit építették bele (részleteiben javítva) saját kutatásaikba.

Csak a véletlennek volt köszönhető, hogy Szirákon előkerült Hellnek az 1772. évi térképe, melyet a bécsi Gabriel Ruderstorffer metszett (ERNYEI 1923–24: 176). Kolofonjának felirata: *Tabula geographica Ungariæ veteris Ex Historia Anonymi Belæ Regis Notarii a P. Maximiliano Hell S. I. A.ô 1772* (8.a és 8.b ábra).

8.a ábra

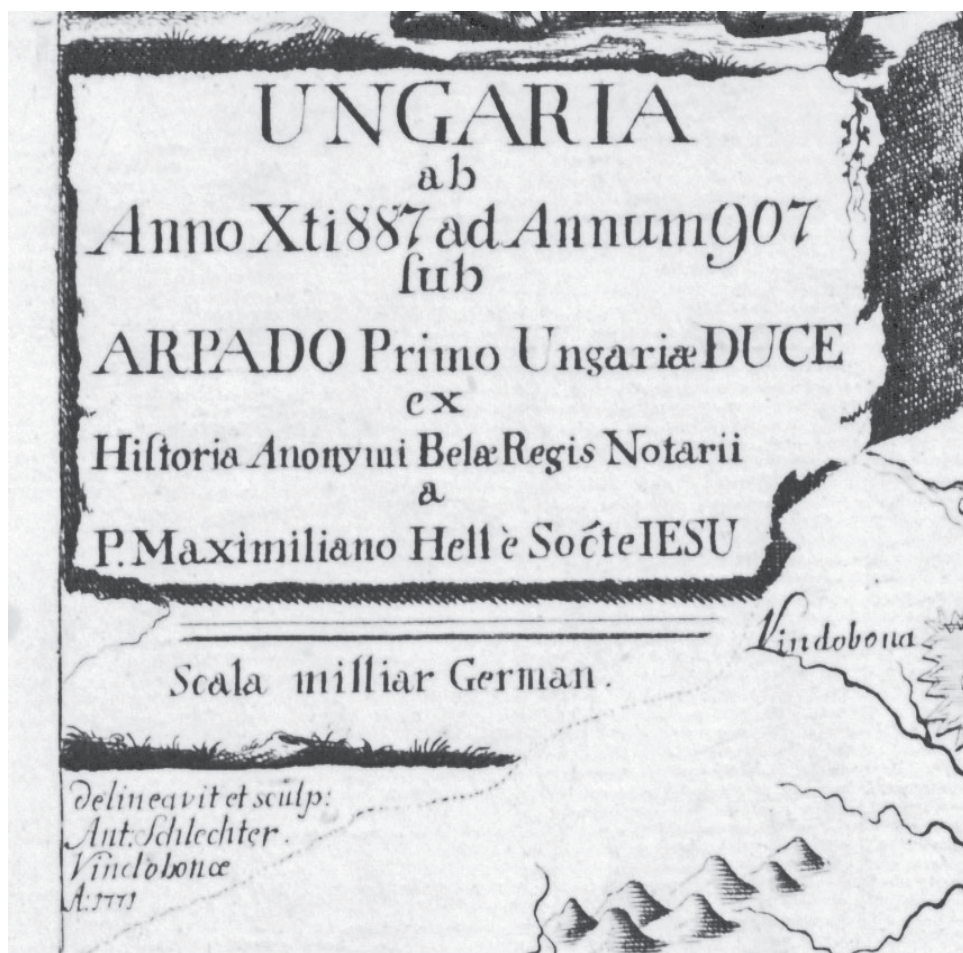
A *Tabula geographica Ungariæ...* 1772-es nyomata
(Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, TR 8116)

8.b ábra

Az 1772-es Tabula geographica Ungariæ... kolofónja
(Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, TR 8116)

Ennek előzményének, vázlatának tekinthető az Ungaria ab Anno Xti 887 ad Annum 907 sub ARPADO Primo Ungariæ DUCE ex Historia Anonymi Belæ Regis Notarii a P. Maximiliano Hell è Socté IESU című térkép, melyet a készítői felirat szerint 1771-ben metszett Anton Schlechter Bécsben (9. ábra).

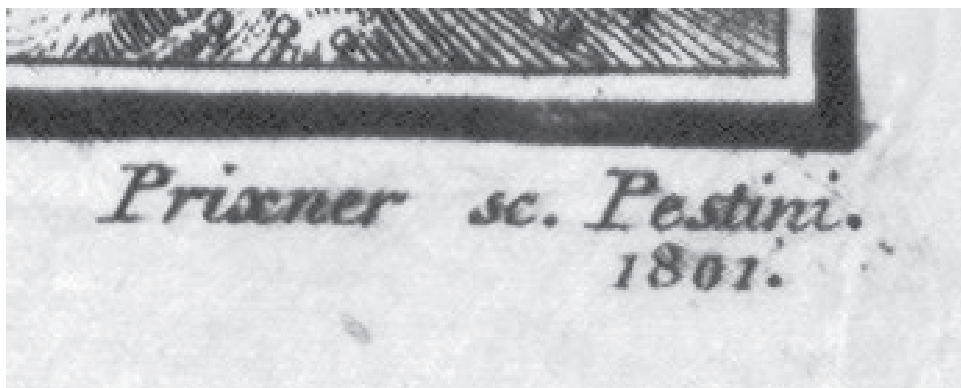

9. ábra

Címfelirat és készítői közlés az 1771-ben metszett előzménytérképről
 (Országos Széchényi Könyvtár Térképtár, TR 7966)

A két térkép között tartalmi kiegészítéseket, pontosításokat fedezhetünk fel. A térképi tartalom az 1772-re datált térképen bővebb, és mélyebb ismereteket feltételez.

A térkép harmadik változata végül 1802-ben jelent meg Cornides neve alatt, annak halála után a Vindicae Anonymi Belae regis notarii című mű mellékleteként. Címe és grafikája ugyanaz, mint az 1772-ben készült példányé, metszője viszont már Gottfried Prixner (1746–1819) volt (10. ábra).

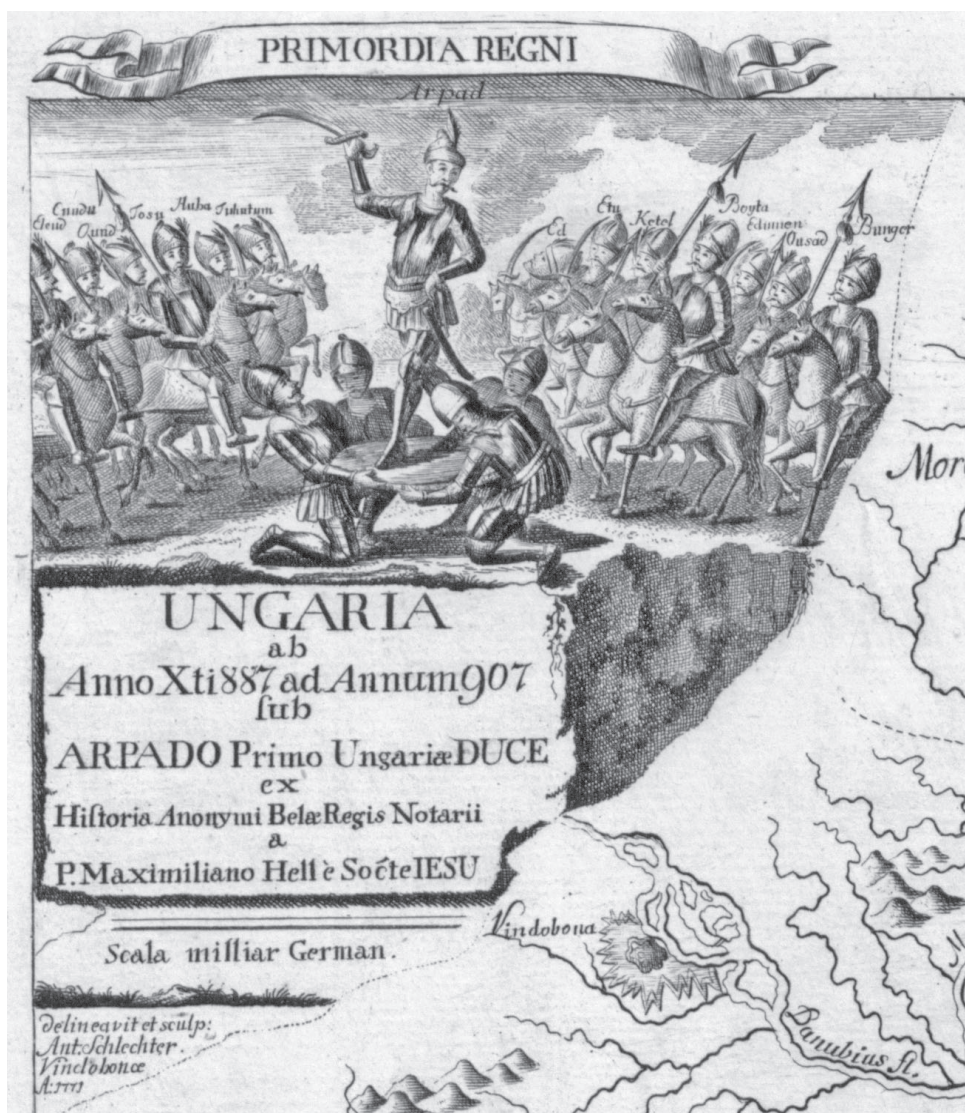

10. ábra

Gottfried Prixner készítői felirata az 1802-es kiadáson
(Országos Széchényi Könyvtár Térképtár, TR 7044)

A térképen (mindhárom kiadásban) Hell a Gesta helynevei mellett a modern településneveket is feltüntette, a címkeretben pedig Árpád vezér pajzsra emelését, azaz vezérré választását és az Anonymus szerinti hét magyar és hét „kun” törzsfőt láthatjuk. A szerző a térképen bemutatja a Gestában található település- és domborzati nevek földrajzi helyzetét. Műve ábrázolja az ismert és azonosított határrészeket, erdőterületeket, domborzati viszonyokat, igen gazdag a víznevek felvonultatása, és azok kategorizálása. Közlekedési tematikában a révhelyeket láthatjuk, illetve megtalálhatók Magyarország várai is.

A kolofónban míg a legkorábbi, 1771-es vázlaton csak az egyes vezérek neveit találjuk a PRIMORDIA REGNI felirat alatt (balról rendre: Eleud, Cundu, Ound, Tosu, Huba, Tuhutum, Arpad, majd a kunoknál Ed, Etu, Ketel, Boyta, Edumen, Ousad és Bunger) (11. ábra), addig a következő, 1772-es verzióban már magyarázó szövegek is megjelennek az egyes vezércsoportok felett (Duces Dentumoger qui et Turcæ qui et Baskirii et Casanii, illetve a kun részen Duces Cumanii qui et Chazari, qui et Karjelii qui et Biarmii). A pajzsra emelés jelenete alatt pedig megjelenik a More Cazarorum felirat.

II. ábra

Az előzménytérkép kolofónja (Országos Széchényi Könyvtár Térképtár, TR 7966)

Hell elhivatottságát a témában igazolja, hogy kiterjedt külföldi kapcsolatainak köszönhetően megpróbált további hasonló tematikájú, ősi magyar krónikákat felkutatni külföldön, levelezés útján, sajnos sikertelenül (VAJDA 1978).

E három bemutatott mű jól érzékelteti, mennyire szerteágazó érdeklődéssel rendelkezett Hell Miksa, és korának mely sok területén volt lelkes és jelentős eredményeket felmutatni képes tudósa.

Kulcsszók: Hell Miksa, Vardø, Herschel, Anonymus, csillagászat, honfoglalás.

Hivatkozott irodalom

- IFJ. BARTHA LAJOS 1969. Magyarok a sarkkörön túl. *Élet és Tudomány* 24: 1202–1206.
- IFJ. BARTHA LAJOS 1976. Kedves Élet és Tudomány! *Élet és Tudomány* 31: 1298 és 1328.
- BOTH ELŐD 1990. A teljes napfogyatkozás. *Élet és Tudomány* 45: 238–239.
- Ernyey József 1923–24. P. Pinzger Ferenc S. J.: Hell Miksa emlékezete. *Századok* 52: 177–178.
- KISBÁN EMIL 1942. *Hell Miksa, a magyar csillagász*. Pray rendtörténetíró munkaközösség, Budapest.
- KLINGHAMMER ISTVÁN 2002. A földrajzi szemléltetés korai története. *Geodézia és Kartográfia* 12: 8–14.
- VAJDA PÁL 1978. Egy elfelejtett Anonymus-kutató. *Magyar Nemzet* 06: 246.
- WENCZEL GUSZTÁV 1851–52. Hell Miksa' historiai kéziratairól. *Uj Magyar Muzeum*: 2/1 47–56.

Insula Wardoehuus (...) a Maximiliano Hell

The year 2020 promises multiple anniversaries for friends and lovers of linguistics and astronomy. We celebrate the 250th anniversary of the Demonstratio, and the 300th anniversary of the birth of Miksa Hell, an astronomer born in Selmecebánya (Banská Štiavnica), who played an important role in its accomplishment.

Hell with Sajnovics travelled to Vardø a small northern island, to observe the transit of Venus before the Sun in 1769. From an astronomical point of view, the route served a single purpose: by accurately observing the entry and exit, and measuring the time passing by, scientists could calculate the distance between the Sun and the Earth.

However, in addition to astronomy and linguistics, at least one more discipline benefited from the results of this journey: the cartography. The map of Hell Miksa with the title *Insula Wardoehuus cum Adjacentibus Insulis et Littore Finn marchico* was made born and published in 1790 in Vienna in the journal *Ephemerides Astronomicae*...

A lesser known fact is that at least two more cartographic works can be associated with Hell's name. One of them is depicting Hungary at the time of the conquest. The other is a four-sheet work showing the constellations he created.

These documents also prove the versatile personality of Miksa Hell.

Keywords: Maximilian Hell, Herschel, Vardø, Anonymus, astronomy, Conquest of Hungary.

Szj Enikő
ELTE

Sajnovics úti naplója ürügyén – népnevek, térképek, címerek

1. Bevezetés. Egy-egy tudománybéli nagyság életének és munkásságának leírása kortörténeti adalékok sajátos, objektívnek nem mindig mondható csoportjaként is fontosak lehetnek. Elmemozdítóak tudnak lenni a látszólag kevésbé fontos „forgácsok”, adalékok, „orvanyagok”, (láb)jegyzetek, név- és tárgymutatók stb. Így válhat „más szemmel nézendő” forrásnak Sajnovics útinaplója és maga a Demonstratio.

2. A népnevekről.

2.1. A **lappok**. A bő 250 évvel ezelőtti állapotokról lévén szó, nem a manapság elvárt népneveket fogom használni: ha nincs külön utalás vagy sajnálatosan körmönfont magyarázat, akkor a továbbiakban a hagyományos szóhasználattal élek, vagyis a *lapp* – *lapp*, a finn – *finn*, az orosz – *orosz*, és majd a maga helyén szót ejtek a *karél/karjalai* és a *kvén* szó értelmezésének, használatának nehézségeiről. Főleg a *kvén* szó okoz problémát, ugyanis nem fordul elő a vizsgálatunk alapanyagának tekintett Sajnovics-féle művekben (lásd alább).

A finnugor (és a nem finnugor) népek ún. külső, illetve belső (tehát legkevesebb kétféle) elnevezéseinek létét tudomásul véve, talán nem is meglepő ez az elsőként tisztázandó kérdés, hogy a múltra vonatkoztatva ma kit „minek nevezek”. Tehát a *lapp* népnevet fogom használni, és ha lenne a teremben élő eleven *lapp*, ő biztosan nem sértődne meg ezen a szó-, illetve névhasználaton, hiszen történetietlen lenne a 250 évvel ezelőtti szóhasználatot a ma „illendőre” változtatni, főleg akkor, ha már 250 évvel ezelőtt is és főleg a későbbiekben (akár máig is) a kérdéses szó és a szó által kiváltott sokféle érzelm valódi gondot okozott (okoz) – kiknek is? Elég csak emlékeztetni arra a bizonyos „Sajnovics jármára”, amelynek köszönhetően a magyar nyelvterületen a finnugor nyelvű népek nevei közül a legkorábban ismertté vált népnév éppen a *lapp*.

Kiegészítésként itt és most még csak annyit, hogy:

– élő-eleven „igazi lappot” a magyarok közül – jelenlegi ismereteink szerint – elsőként csak a két jezsuita páter látott és ismert meg közelebbről – egy árva rossz szót nem szóltak róluk, sőt!

– akik a lappoknak rossz hírt keltették, azok a korábbi (és későbbi, és a még későbbi) szép számú, és valóban nem mindig dicsérő idegen nyelvű leírásokat (és ezek más idegen nyelven továbbadott ismétléseit, idézéseit) ismerték meg róluk, azok olvasó magyarok voltak, akik hittek – miért is ne hittek volna! – a „művelt” Nyugat betűinek, az idegen nyelveken előadott és/vagy magyarul továbbadott ismereteknek. Ezt az olvasottságot kellett volna a tudománytörténetnek a mindenkori „maga idejében” nyilvánosan elismerni. Már a mi jezsuitáink idején is egyértelművé lehetett volna tenni, hogy ők nem, pontosabban nem ők állítottak a lappokról nem

tetsző, nem tetszős dolgokat. Akkor – „az elején” – nem kellett volna évszázados kihalhatatlan téveszmét csinálni belőle, ezt az egész „lapp járom”-ügyet így is lehetett volna kommentálni, és ma is ilyen értelemben lehetne felelőlegesen.

Amikor a mi jezsuitáink csillagnézőbe indultak (1767), akkor már a világ sok mindent – mai szemmel nézve is megdöbbentően sokat – tudott a Földről és az Égről, de messze nem tudott mindent (ezért szervezték például a világ különböző pontjain ezt a bizonyos csillagnézést, hogyan vonul el a Vénusz a Napkorong előtt). A magyar csillagászok az égre „nézés” közben a körülményekhez képest tudósi alappal körülnéztek a földön is, az útjukba eső vagy szóba kerülő népeket az akkori használatos, az adatközlők által említett nevükön nevezték, az út kezdetén leginkább a településnévvel, később a népnévvel jelölték őket (pl. a hamburgiak, az angolok, az oroszok stb). Ennek az expedíciónak mint utazásnak és mint sokoldalú tudományos kutatásnak számos más „nemzeti” tudománytörténetben is helye lett.

Az „átlag magyar” nehezen hinné el (hiszi el), hogy mondhatnám ősidők óta milyen nagy „népforgalom” volt Észak-Európának ebben a legészakibb részében, amelynek természetföldrajza azt sugallta, hogy nem embernek való hely, ennek ellenére valójában különféle népek/emberek különféle járművekkel változatos célokkal jöttek-mentek, jártak-keltek erre. A több évszázados névhasználattal mindenképpen gond van: etnikum nevről, tehát népnévről van-e szó vagy földrajzi névről egy olyan területet illetően, amelyen többféle nyelvű nép él, illetve egyáltalán népről beszéljük? avagy népcsoportról, vagy néhány családnak az életmóddal kapcsolatos alkalmi megjelenéséről egy-egy területen avagy a honnanjött-ségére/hovavalósi-ságára utaló elnevezéséről néhány másnyelvűnek? A nyelvtől, a vallástól/hitvilágáról/világképétől, az életmódjától, szokásaitól függően – mai fejjel gondolkodván – lapp-e a lapp, finn-e a finn, a térkép mely részére rajzolható a lakóhelye attól függően, van-e *-j-* a földrajzi névben: *Carelia/Carjelia*, egyáltalán hol van ez a Car(j)elia? Függ-e a kérdező kilététől/milététől a válasz? mert éppenséggel lehetne a *finn*-ként említett ember lapp, a *kvén* mai értelemben vett finn, a karélnak tartott viszont kolai orosz (a katolikus „csángó” példák említéséről itt most eltekintek).

A lappokról szólván „mindenki” tudja, hogy „már Tacitus” (Kr. után 98-ban) *Fenni* ’finn’ néven emlegette őket, és cseppet sem vonzó, ellenszenves képet rajzolt róluk (vajon mi volt ilyenfajta ismereteinek forrásai?). Hogy a *finn* név/szó – alanyként (?) és jelzőként (?) és elnevezésként (?) – hol, mikor és főleg miért került használatba a mai szuomi-finnekre vonatkoztatva, ez a kérdés fel sem szokott merülni, és „tudományosan részletezve” itt és most sem fog.

Hell Miksa császári-királyi udvari főcsillagász és vele a „beosztott” csillagász, matematikus Sajnovics János ennek a dán király által finanszírozott expedíciónak a során olyan hétköznapi és tudományos élményekben részesült, amilyenekre magyar ember még soha. Az expedíció történetét, természettudományos és egyúttal a *Demonstratio* szó büvköréhez fűzött nyelvtudomány-történeti eredményeit könyvtárnyi irodalom taglalja. Itt és most a Sajnovics János által írt utazási Napló, illetve természetesen a *Demonstratio*-ként emlegetett nyelvtudományi mű kopenhágai és nagyszombati kiadásának némi problémájára figyelünk, már most előre bocsátva, hogy többnyire néhány újabb (?) probléma felvetése, nem pedig a régiek megoldása az itt most felmutatható eredmény.

2.2. **Lappok és finnek a Naplóban.** A Bibliotheca Regulyana sorozat első köteteként 1990-ben magyar fordításban megjelent könyv, a továbbiakban a Napló a kiindulás:

Sajnovics naplója 1768 – 1769 – 1770. ELTE Budapest 1990. A teljes terjedelem 257 oldal. Ford. dr. DEÁK ANDRÁS. Szerkesztette, az előszót írta, a jegyzeteket, a jegyzékeket összeállította SZÍJ ENIKŐ. Függelékek: Sajnovics 11 úti levele – magyarul közzétette: HERMAN OTTÓ 1893; BOTTLIK ZSOLT: Csillagászok nyomában. A Hell–Sajnovics emlékexpedíció – 1989. [A nyíregyházi főiskolások 1989-es biciklis emléktúrája rászolgált a megörökítésre, 2020-ban már „történelem”, különösen, hogy akadnak további, újabb példák is!]

A Naplóban (magyar változatában, nyilván az eredeti nyelvén is) időnként lappok, időnként finnek említődnek. Jogos a kérdés, hogy helyes volt-e a Naplóhoz fűzött jegyzetekben a *finn* szó előfordulása mellé odaírni (pontosabban: odaírnom): *értsd lapp*, vagyis minden finn lapp volt-e. Más oldalról nézve: voltak-e, lehettek-e ott finn néven említett finnek.

A Naplót a megjelenése után az általam hozzáfűzött jegyzetek miatt több apróbb jogos kritikai megjegyzés, tanulságos kritika érte. Ezek közül a lényegbe vágót idézem, a forrás az általam még ismert, Finnországban élt magyar geológus, BENEDEKNÉ SZŐKE AMÁLIA műve. Ebből az idézet:

„Itt most még egy félreértésre szeretném felhívni a figyelmet. Nem érthetek egyet azzal ugyanis, hogy minden alkalommal, amikor a két csillagász finneket emleget, azon a lappokat kell érteni, mint ahogy az a Sajnovics Naplójának legújabb (?), 1990-ben megjelent kiadásának jegyzeteiben olvasható, vagy néha még Pinzger Hellről szóló könyvében is (PINZGER 1920). Lehet, hogy Tacitus Germania című könyvében, az általa sose látott lappokat értette a *Fenni* néven megnevezett népen, a Krisztus utáni első évszázadban, de ekkora tévedést viszont nehéz feltételezni a másfél ezer évvel később élt, precíz természettudósokról [kiemelés Sz. E.], akik több mint két éven át utaztak s éltek Európa legészakibb vidékein és így alkalmuk volt személyesen érintkezni az ott élő népekkel.

A Lappföldön, mint tudjuk, nemcsak lappok élnek, s ez így volt régen is, nemcsak napjainkban. Inkább elhiszem Sajnovicsnak, hogy amikor a naplójában arról ír, például Mau[e]rsundban, 1768. szeptember 28-án, hogy ott sok finn él, s leírja természetüket és viseletüket, s hozzáfűzi, hogy »öltözkük nagyban hasonlít a magyar népviselethez, kivéve a népiesen *Bodcsor*-nak nevezett lábbelijüket, amely elől csúcsos és felfelé kunkorodik, mint a hajó orra. A gyermekeket csodálatos módon fakéregbe takarják«, akkor azok valóban finnek voltak, nem pedig lappok, ahogy azt később a nyelvészek feltételezték” (BENEDEKNÉ SZŐKE 1996: 125).

Erről a Sajnovics-féle szövegrészről futólag, mintegy lábjegyzetként most csak annyit, hogy szerintünk ez éppenséggel a lappok „klasszikus” leírásának tartható. Előre bocsátandó az is, hogy jelenlegi ismereteim szerint a magyar nyelvű Naplóban nem fordul elő a *lappok és finnek* mint felsorolás, a Demonstrációban viszont van ilyen és, és ott a lappok lappok, a finnek finnek ... de erről majd később.

A tisztánlátás érdekében álljon itt a sajátos leltár: hányszor fordul elő a gyanús *finn* szó – 'lapp, fin(n)marki, fin(n)markeni' értelemben (közel 30 sorban vannak évszámok; jelmagyarázat: (év [68=1768, 69=1769] – hónap – nap).

680730 Finnmarken Ambtmannja – a Finnmarken nevű norvég tartomány első embere

680822 a praeses – a finn praeses – értsd Finnmark Ambtmannja

680824 a finn praeses úr – Finnmark Ambtmannja

680928 a finn értsd lapp – a lappok kinézete [a „Sok itt a lapp ...” kezdetű rész]

681006 finn = hegyi lapp („megérdemlik ezek a finnek, hogy többet is mondjunk róluk”) [lásd alább a Baade misszionárius kapcsán írtakat]

681030 rénszarvast vettek egy finntól Vardöben

681127 a hegyi finneknek (értsd lappoknak) faházaik vannak, de nem laknak bennük

690222 egy finn hófajdot adott el Hellnek, a pénzt a nyakában lógó erszénybe tette

690305 a Polck nevű rénszánról [mai finn: pulkka 1. műanyag szánkó, bob; 2. lappföldi szán]

690319 a viharban a tengervízbe esett egy finn és elmerült ...

690526 a finnek – értsd lappok vándorlási szokásairól

690537 a lapp nyelvi jelenségekről társalogtak

690616 a svéd lappoktól vettünk egy fiatal rénszarvast

NB. 690627 visszaindultak Vardöből, tehát alább már délre tartottak

690629 a (még) Vardöben egy finntól vett kis róka szimulál [holtat tettet]

690707 a finnek kis sátrai között a mi kis sátrunk

690713 a Boda finn misszionárius szerinti finn demográfia (Sz. E.: ezek „tipikus lappok”)

690727 a csónakot visszaküldték Talvigba, mert a finneknek nem volt élelmük

690728 a csónakkal a finnek hoztak élelmet, 2-3 finn házacska, birkák, kecskék ...

690730 a 61 éves finn az öt gyermekével

690805 a finnektől fehér nyúlprémeket, tükészletet, rénbőr szíjakat vesznek

690822 finn, értsd lapp játék: skak

690907 [Trondheimben] „meglátogattuk Leem urat, a lapp nyelv professzorát”

691022 [Koppenhága, ebéd Thott úrnál] a lapp nyelvről és a magyarral rokonságáról

691114 Rudbeck a magyar és a finn nyelvrokonságról írt valamit [1717] – finn? lapp?

700208 a királlyal beszélgettek a magyar és a lapp nyelvről

700213 a magyar ortográfiával kell kiadni a Lapp Lexikont

700220 az újsághírt cáfolni kell, Sajnovics nem értette a lapp beszédet

700515 átadtam T. grófnak a magyarul írt [magyar írásmóddal írt] lapp szótárt

700721 Andreas Porsanger a nidrosiai ispotály templomának lapp lelkésze

A Naplóbeli kérdéses napokhoz tartozó szöveg és a szöveghez tartozó jegyzetekben, amelyeket jómagam akkori legjobb tudásom szerint írtam, az esetek csaknem mind-egyikében helyénvaló a „finn értsd lapp” jegyzet: a szövegösszefüggés egyértelműen a széles körű szakirodalomból lappként emlegetett nép kinézetére, életkörülményeire utal. Például itt rövidítve említendő két Napló-beli „bőbeszédű” bejegyzés, az első a már fentebb idézett részlet:

680928 „sok itt a finn értsd lapp” – a külsejük (antropológiai leírásuk), a lábbelijük; a fakéregbe takart csecsemők, a ruházatukban a lecsüngő ez-az (használati eszköz és dísz). Bő félévszázaddal később Reguly Antal látott ugyanilyesmit Lappföldön, sőt írt is róluk.

681006 – a Naplóban említett Baade misszionáriussal „felfele menet”, vagyis pár nappal megelőzően a Vardöbe érkezést (681011), Kjellvig kikötőjében találkoztak (Napló 681004, 681006). Sajnovics órá hivatkozva ezt írta: „Szánalmas finn házakat látunk, valamint egy nyomorúságos parasztházat is. Megérdemlik azonban ezek a finnek [értsd lappok], hogy többet is mondjunk róluk. A misszionárius jelentése alapján a hozzá tartozó területen kb. 20 finn család él. A hegyi finn családok 5, 10, sőt 12 főből is állnak. A sátorlap anyaga szövet. Fent mindig van egy nyílás. Tisztasági okokból az állatokat nem a rendes, hanem az oldalt kialakított kapun hajtják ki és be. Télen a hegyekben változtatják lakóhelyüket, s vándorlásuk alatt a csillagok járása után tájékozódnak, mint a hajósok a tengeren. Vagyonukat a rénszarvasok képezik. A szegényebbeknek 50, a gazdagabbaknak 400 és 500 is van. Több kisebb család lakik együtt. Az újszülöttnek az apa és a keresztapa rénszarvast ajándékozik, melyek aztán szaporodnak. A királynak 2–10 márkát fizetnek fémpénzben. Kitűnő vadászok. Medvéket és farkasokat ejtenek el, de leginkább rókákat. Már mind keresztények. | Akik a tenger mellett laknak, kenyérsütő kemencéhez hasonló házaikat kőből építik. Halászatból élnek. A halakat kereskedőknek adják át, a kereskedő által meghatározott áron. A vételár fejében viszont a számukra szükséges árukat kapnak, amelyeket a koppenhágai Kereskedelmi Társaság évente küld el részükre.”

2.3. A kvének kérdése. Csakhogy valóban, néha „elvbén” azzal a másik lehetőséggel, illetve néhány további problémával kell számolnunk:

– van néhány kérdéses eset: pl. a norvég partmenti vizeken utazva a csónakokban/hajókon említett finnek, pl. a hajón szolgáló 5 + 5 finn vagy a tengerbe veszett finn tengerész/matróz nemzeti/nyelvi hovatartozását nem ismerjük, és a *finn*-nek nevezett lappok tengerészkedése is kérdéses: a norvégiai lappokat *tengeri lapp*-nak, illetve *hegyi lapp*-nak nevezték az életmódjuk és lakóhelyük alapján, de a tengeri lappok tengerészkedéséről nem szól a fáma, ők halászáttal, vadászattal foglalkoztak és ezekkel a termékeikkel kereskedtek – miként arra van példa a Naplóban is: a páterek hol nyulat, fadjot, hol rént, hol „eleven kis rókát” vettek tőlük, viszont

– ha ezek a Naplóban *finn*-ként említett tengerészek/matrózok a mai magyar köznyelvi értelemben vett finnek voltak, pontosabban lettek volna, akkor ezeket a finn-finneket a helybeli norvégok valószínűleg *kvén*-nek hívták volna, és ezzel egy újabb „problémabokorba” ütközünk: könyvtárnyi irodalom foglalkozik a kvének mi-ben-kibenlétével, főleg az évezredek (!) bármikori említésük időpontját illetően, de itt és most nekünk elegendő tudnunk, hogy az újkori skandináv történelemben a *kvén* népnév/nyelvnév az 1600–1700-as évektől, majd aztán főleg az 1800-as évek második felétől az éhínség elől megélhetést kereső, a halban gazdag norvég partig eljutó és ott bizonyos mértékű földművelést is folytató „finnmarchiai lapp” (finmarcheni lapp) életmódú, mai értelemben vett finn bevándorlók neve, nyelvük alapján véve a finn, nem a lapp, nem a norvég. A *kvén*/finn–finn nyelvjárás ma hosszas ún. polgárjogi küzdelmek után Norvégiában elismert – és ennek ellenére a hamarosan bekövetkező biztos kihalás sorsára jutott kisebbségi nyelv... Tehát lehetetlen, hogy

a páterek erre a *kvén* szóra, népnévre ott tartózkodásuk hosszú idején ne figyeltek volna fel, ha hallották volna, hiszen a Napló szerint számtalan alkalmuk volt a helybeliek történeteit hallgatni, velük beszélgetni. Valóban nem hallották? Vajon miért nem? Vagy hallották, de nem írták fel? Vajon miért nem? Itt érdemes kicsit elidőznünk.

A koppenhágai Demonstratio egyik első ismertetője (az Abo Tindningar folyóiratban 1771. januártól decemberig 6 folytatásban) és „felhasználója” a finn tudománytörténet nagysága, Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) volt. A finnek/kvének „kilétének” szempontjából kevésbé ismert a kvénekkal kapcsolatos, két egymástól jelentősen különböző tudományos munkája, amelyeket két skandináv kutató, a Norvégiában élő finn TEEMU RYMIN és a norvég Hell-szakértő, PER PIPPIN ASPAAS vett tüzetes vizsgálat alá a Henrik Gabriel Porthanin kveeni-käsité [H. G. Porthan kvén-fogalma] című cikkében (Arina 7. évf. 2009 [2009–2010] 22–40). A kvének iránti érdeklődést jól mutatja a cikket megjelentető kiadvány bemutatása: Pohjoismaiden kveenitutkimuksen aikakaushistoria – Arina. [Az északi államok kvénkutatói folyóirata – Arina] A kiadó neve: Ruija Forlag [Ruija – földrajzi név, a norvégiai kvének lakóterülete, vidéke].

A *kvén* mint népnév a névcseré, a névkölcsönzés, sőt, egyesek szerint egyenesen a névlopás klasszikus esete: az egykor, valamikor az északi germán/skandináv időkben létező kvének kihaltak, és jöttek a helyükbe mások, akik vagy maguk kezdték magukat kvénnek nevezni, vagy pedig mások kezdték őket hasonlítani: „mint az egykori kvének” –alapon ezzel a névvel megnevezni, de más kérdés, hogy milyen (+/-) előjelet tettek a népnév elé.

Itt van tehát az „egykori kvének” helyére évszázadok múltával betelepült, a „ki volt itt korábban” típusú névörökléssel „kvének”-nek nevezett és többnyire lenézett „újkvéneknél” a történetét taglaló – és egyúttal ezt a régi nevével említett új, más néphez tartozást eredményező folyamatot körüljáró írás. Első okulásként arra gondolhatunk, hogy ha a *kvén* szó – akármilyen etnikai jelentésében is – az „ezek”-nél, a „gyütt-ment”-nél rosszabb, lenézett, „szalonképtelen”, „illetlen” szó lett/lett volna, akkor valóban lehetséges, hogy az előkelő külföldiek előtt a szót nem használták vagy ha használták is, a jezsuita páterek nem tettek róla említést.

H. G. PORTHAN turkui történészprofesszorként tudományos vezetője volt egy Henrik Wegelius nevű hallgatónak 1788-ban, aki De Antiqua Gente Qvenorum (f. Muinaisesta kveenien heimosta. Az egykori kvén törzsről) címmel írta szakdolgozatát. H. G. Porthan később is visszatért a témához, és a sokféle vizsgálódása után az utókortól a „svéd kvénhistoria atyja” címkét kapta. Sokféle elgondolás eredményeként a népnév lassan inkább geo- és „etnopolitikai”, identitáspolitikai szereplő lett: beköszöntött a f. *etnokansallistaminen* ideje, angolul *the making of an Ethnic Identity*. A finn nemzeti mozgalom kezdeti erősödése idején, amikor a finnek lakta terület az orosz birodalom autonóm finn nagyhercegsége lett, főleg az 1820–1830-as évekkel kezdve a fennománok a finnek jelentékeny, földrajzi értelemben is jelentős (a Finn-öböltől a Jeges-tenger partjáig) folyamatos jelenlétét hangsúlyozandó a kvéneket egyre erőteljesebben, egyértelműen finneknek tekintették. Váltakozó hadiszereplésével napjainkban jogokkal rendelkező norvég kisebbségként néznek szembe a kihalás tényével. (A kvének mai nyelvpolitikai helyzetéről lásd TAKÁCS 2015.)

2.4. Lappok, karélok/karjalaiak a Demonstratióban. A *kvén* szó tehát nem szerepel az itt most taglalt forrásokban, van viszont egy másik, szintén „problémás” szó, valóságos „problémabokor” [néhai Pándi Pál irodalomtörténész gyakori szóhasználatával élve], amelyre nem a Napló hívja fel a figyelmet, hanem a kétféle – a koppenhágai és a nagyszombati kiadású – Demonstratióbeli *Carelia/Carjelia*. Itt mi magunk tehetjük fel a „ki kicsoda?/mi kicsoda?” kérdését: a Naplóban finnként, általam a Napló jegyzeteiben „finn – értsd lapp” megjegyzéssel említettek nem karélok/karjalaiak voltak-e (részletezve lásd alább).

A kritikusnak az itt következő, a Naplóra vonatkozó megjegyzése tárgyaltan, hiszen a Napló jegyzetei között nincs „karjalai/karél – értsd lapp”, de nem érdektelen: „Később Hell a karjalai rokonságról írt magánleveleiben, pl. 1771. május 24-én Bécsből Weissnek:

Sed quod Ungari nostri Tyrnavienses de Karjelijs sentiunt? (C. VLADÁR Zs. fordításában: De mit gondolnak a mi nagyszombati magyarjaink a karjeliiaiakról?) – ezt „Pinzger is a lappokkal való rokonságként értelmezi.” [Pinzger Ferenc: Hell és Sajnovics vardői útja. Kalocsai érs. gimn. értesítője. 2., 1912, illetve Hell Miksa emlékezete. Budapest, 1920.]

A kérdés cifrázható: az expedíció idején vagy egyáltalán, bármikor

– a kétféle nevű: karél avagy karjalai egy önálló nép volt-e?

– a karél/karjalai nyelv önálló nyelv volt-e avagy a szuomi-finn nyelv sajátos nyelvjárása, amelyet a földrajzi jelzővel különböztetünk meg a többitől (vö. magyar – erdélyi magyar?)

– finn: a „latinosan” Carelia, „oroszosan” Karjelia, finnül Karjala névre hallgató területről való finn?

A kérdés tulajdonképpen maga a „velünk élő történelem”... évszázadok, ha nem évezredek óta létezik földrajzi, politikai, érzelmi értelemben vett Karjala/Karélia...

– és a lényegbe vágó, konkrét kérdés: a karjeliainak mondott vendég milyen nyelven mondta el kérésre a Miatyánkot?

A végkövetkeztetésben három név szerepel: a *lapp*, a *magyar* és a *finn*.

A *kvén*-nek nem nevezett, de talán-talán "finn-finn"-nek tekinthető karélok/karéliaiak/ karjéliaiak szerepelnek mind a koppenhágai, mind a nagyszombati kiadásban, éspedig azzal a C. VLADÁR ZSUZSA által kimutatott, kiemelt különbséggel, hogy ami a koppenhágai Demonstratióban *Carelia*, az a nagyszombati *Carjelia* (Karjelia)... és ugyancsak tőle tudható, hogy ennek a Hell páter által erőltetett *-j-s* alaknak lett nagy – döntő? – szerepe a Hell atya által kidolgozott „karjeliái” magyar őstörténetben és a „jeles karú” címer kérdésében. Megjegyezzük, hogy a Demonstratio kapcsán a magyarokat és a lappokat szokás emlegetni, de miként az alábbi idézetben látjuk, többször említődik együtt a finn, a lapp és a magyar, mikor a nyelv, mikor a nép...

Tehát Daass misszionárius betévedő vendégének imádkozása győzte meg Hell atyát arról, hogy a finn, a lapp és a magyar nép rokon egymással (az alábbi idézetek a nagyszombati Demonstratio latin eredetijéből és a magyar fordításából valók: 1771: 22, 1770[1771]/1994: 35–36): „Midőn Mauersundban [Maurusund] voltunk, egy finn határ menti kikötővárosban vesztegeltünk a kedvezőtlen szél miatt, felkerestük a városi kereskedőt. Épp ott volt T. Daass úr is, annak a népnek a misszionáriusa, amely a közeli tenger partján halászatból él, és karéliainak (karjeliainak) nevezi

magát, és úgy tartja, hogy Karjeliából érkezett egykor oda. T. Hell atya megragadta a kínálkozó alkalmat, és sok kérdést tett fel a lappokról, és hosszas beszélgetést folytatott a misszionáriussal nyelvükről, szokásaikról. Eközben véletlenül betért épp a házba egy karjeliai ember is, és T. Hell atya kérésére a misszionárius elimádkoztatta vele a Miatyánkot. S íme, néhány szót tökéletesen megértettünk, és a többit is úgy ejtette, ahogy eddig csak magyar embert véltünk beszélni. Ez a dolog megerősítette T. Hell atya sejtését és feltevését, amely, mint említette, Scheffer és Büsching nyomán fogalmazódott meg benne, tudniillik, hogy a finn, a lapp és a magyar nép rokon egymással...” [és biztatta Sajnovicsot a nyelvészeti kutatásra].

Dum Mauerfundii , qui portus est ad Finmarchiæ limites, advenio yento detineremur , loci Mercatorem invisimus. Aderat quoque Venerandus D. DAASS Missionarius illius gentis , quæ ad oras vicini maris piscatu vivens Carelianam (Carjelianam) se appellat , & ex Carjelia olim huc advenisse traditur. Opportuna hac occasione dum R. P. HELL utitur , dum multa de Lapponibus quærit , dum varios de eorum Idiomate , moribus &c. cum Missionario sermones miscet , horum Carjeliarum quispiam fortuito cubile ingreditur , atque rogante R. Patre HELL a Missionario Orationem Dominicam recitare jubetur. Ecce autem præter voces aliquas , quas omnino intelleximus , reliquas enunciandi modus is erat , quem non nisi ex Ungarico ore sperare posses ; Res hæc R. Patris HELL suspicionem , & conjecturam , jam ante , ut dixi , e SCHEFFERO , & BÜSCHINGIO conceptam , gentem nempe Finnicam , & Lapponicam cum Ungarica affinitatem habere , penitus confirmavit ; atque ex illo jam tempore me ardenti-

I. ábra

Car-jelia a Demonstratio nagyszombati kiadásában

A koppenhágai Demonstratióból idézve – C. VLADÁR ZSUZSA fordításában:

„Valójában ezt a kutatást [a nyelvrokonítást – Sz. E.] a következő eset indította el... Midőn Mauersundban [Maurisund], egy finn határ menti [pontosabban Finmarchia határán-határánál levő] kikötővárosban vesztegeltünk kedvezőtlen szél miatt, felkerestük a helyi kereskedőt. Épp ott volt T. Daass úr is, annak a népnek a misszionáriusa, amely a közeli tenger partján halászatból él, karéliainak nevezi magát, és úgy tartja, hogy Karéliából érkezett egykor oda. Eközben véletlenül betért épp a házba egy karéliai is, és a misszionárius elimádkoztatta vele a Miatyánkot. S íme, néhány szót tökéletesen megértettünk, és a többit is úgy ejtette, ahogy csak egy magyar embertől várható. Ez a dolog megerősítette T. HELL atya sejtését és feltevését, hogy a finn, a lapp és a magyar nép rokon egymással.”

Dum Mauerfundii, qui portus est ad Finmarchiæ limites, adverso vento detineremur, loci Mercatorem invisimus; aderat quoque Venerandus D. Daafs Missionarius illius Gentis, quæ ad oras vicini maris piscatu vivens, Carelianam se appellat, & ex Carelia olim huc advenisse traditur. Horum Careliorum quispian fortuito cubile ingressus, jubente Missionario, orationem Dominicam recitavit. Ecce autem, præter voces aliquas, quas
omnia

2. ábra

Carelia szó a koppenhágai kiadásban

Tehát a Hell szerepét kiemelő pár szavas betoldások és a *-j-* kivételével a koppenhágai latin szöveg és a nagyszombati latin szöveg egy az egyben ugyanaz, Koppenhágában (1770: 14–15, 1770/1994: 29–30) még nincsenek *j-k* a *Carelia* szóban ...

Valójában nekünk nem is az egykor Kareliából elszármazott Daass úr anyanyelvűség kérdés – szuomi-finn? karjalai? kvén?, mert a misszionárius mint olyan többnyelvű is lehetett, hiszen valamilyen nyelven szót kellett értenie a térítőnek és a térítendőeknek (ld. a komi-zürjén Permi Szent István kivételessége: ő tanult meg avagy újratanulta a megtérítendőek nyelvét), a mi kérdésünk az, hogy milyen nyelven hangzott el a Miatyánk a páterek füle hallatára – lehetett „etnikai” karél, szuomi-finn, kvén nyelvű vagyis nyelvjárási szöveg, de a karél vendég evangélikusként mondhatta a reformáció óta egységes finn egyházi irodalmi nyelven is! A népnévben a *-j-* megjelenése és a vegyes hangrendűség orosz-karjalai mivoltat sejtet, viszont ha maga Daass misszionárius is, a vendég is orosz-karjalai lett volna, akkor nagy valószínűséggel pravoszláv lett volna, sőt, lehetett volna akár oroszul is beszélő pravoszláv lapp.

Egy másik kérdés is felmerül: tudtak-e, hogyan tudtak különbséget tenni a páterek a hallott, szóba jöhető különféle nyelvek – jelen esetben egymáshoz feltehetően közel álló, akár nyelvjárásnak tűnhető nyelvi produkciók között? Volt fülük a hallásra, sőt, zenei hallásuk is volt, hangszereken játszottak, és nem kétséges, hogy hallották, sőt, meghallották a Karjelia alakváltozatot is. A *Carelia* – latinos alak, az eredeti, történeti szláv *karjela* (карѣла) – vegyes hangrendű, és mivel a hangsúlytalan első szótagi *-o-*t egyes orosz nyelvjárásterületeken *-a-*-nak ejthették/ejtették, a *karjela*-ból könnyen lehetett *karjala*, amely szónak meggyőző etimológiája máig nincs. A nyelv/nyelvjárási fogalmát illető nagyvonalúság szerencsénkre szolgált: a vendégek nem vesztek el a részletekben, a melyik nyelv milyen/melyik nyelvjárása kérdés fel sem vetődött, a lényeg a bizonyító erő, a felismerés, a demonstrálás volt: „mintha magyarul beszélt volna”.

A latinul Lapponiának, Lappiának nevezett földrajzi vidéknek három része van (1677): norvég, svéd és orosz (a finnek lakta terület eleve a svéd királyság része). A dán királysághoz tartozó norvég Lapponia/Lappia más néven Vardöi Lappia, Finmarchia, Finnmark. Az oroszokhoz tartozó területnek orosz jelzős szerkezet

formájában elnevezett számos apróbb része van, az utótag többnyire a 'lapp' jelentésű *lop, lopari*. És a Napló rendkívül erőteljes orosz kereskedelmi kapcsolatokról tesz említést, az érintettek nyelvhasználatáról azonban nincs említés. A fehér-tengeri, vagyis a mai Kola-félsziget és az ún. Orosz-Északi-Jeges-tenger menti szárazföld által határolt „öböl menti” lappoknak megvan a saját történetük, amely kezdődhet pl. akár a Finn-öböl déli partvidékétől a Ladoga-tó vidékén át az Onyega-tó fölött – tehát a ma hétköznapi értelemben vett Karélia/Karjala részeként egészen a Koláig, illetve az Északi-Dvináig elnyúlhat – ez a lappság a terület novgorodi érdekeltsége miatt pravoszláv.

Ez a földrajzi terület két nagyhatalom gyepűje hol nyugatról, hol keletről, amelynek a neve jelzők nélkül szinte eszmei, szimbolikus magasságban használatos, egyébként mindig jelzővel kell konkrétizálni, ki mikor mit ért Karjalán: ma kb. 16-féle „jelzős” *Karjala* használatos az egy (1) azaz egyetlen, „eszmei”, „érzelmi”, „jelzőtlen” *Karjala* avagy *Karélia* (így írva és ejtve) mellett. Hosszasan lehetne és kellene is elemezni ezt az igen csak sajátos nyelvi-etnikai-vallási-földrajzi-politikai-gazdasági-stb. helyzetet, de visszatérve a Demonstratióra, a mi okból? tisztázása után fel lehet tenni azt a kérdést is: mi célból jelent meg a -j- a Demonstratióban használt *Carelia/Carjelia* földrajzi néven. A sorrend meggyőző: az ok sugallta a célt, lehetővé tette a „jeles kar” etimológia ötletét és egy új elgondolás bizonyítását.

3. A címerkérdés. A lényegen nem változtat, hogy C. VLADÁR ZSUZSA (2017) szerint Hell ötlete az az etimológia volt, amelyben a *Karjelia*-t a *kar* és a *jel* szavakból származtatva a jeles karú hősök hazájának értelmezte. Ehhez arra volt szüksége, hogy a vidék és a nép nevében is *j-s* alakot találjon: *Karelia* helyett *Kar-jelia*.

Tehát előbb volt az őshaza és az etimológiai ötlet, amelyhez aztán jól jött a „jelesség” címeres ábrázolása: két karban-kézben 1-1-kard és nyíl.

3. ábra

Kar-jelia címere a Demonstratio nagyszombati kiadásában

C. VLADÁR ZSUZSA szerint (2017): „Hell a címert Bleau atlaszainak II. kötetében találta. A címer két egymás felé fordított kart ábrázol, az egyikben karddal, a másikban nyíllal (?) vagy lándzsával (?). A fegyverek pontos mibenléte kérdéses. A Demonstratióban a címer alatti szöveg az egyik fegyvert *framea*-nak (‘germán hajítódárda’) nevezi, a másikat *hasta*-nak (‘dárda, lándzsa’), holott az egyik fegyver világosan kard, a másik esetében kérdés, hogy nyíl vagy dárda. A másik oldalon a latin és a magyar vers közül a magyar nyelvűben nyíl, a latinban *hasta missilis* (‘hajítódárda’) szerepel.”

SAJNOVICS így írt erről a nagyszombati Demonstratióban (1770[1771]/1994: 109): A *karjel* szó általa felfedezett jelentését (Hell) szellemesen támasztja alá a karjalai királyság, ma nagyhercegség pajzsával azaz címerével. Ezen a pajzson ugyanis két magasba emelt, egymás ellen küzdő kar látható, fölöttük koronával. Bíbor mezőben az egyik vérttel borított kar kardot ráz, a másik lándzsát szegez ellene. Ezt a pajzsot, a karjeliai bátorság és vitézség ragyogó bizonyágát T. Hell atya a neves Bleau (helyesen Blaeu) nagy földrajzi atlaszából másolta ki ...” Az említett korona fölötti szöveg avagy cím figyelmet keltő részletei: ... Carjelia alias Carelia ... Magna Ducatus | Ungarorum et Magyarorum | Patria natalis ...

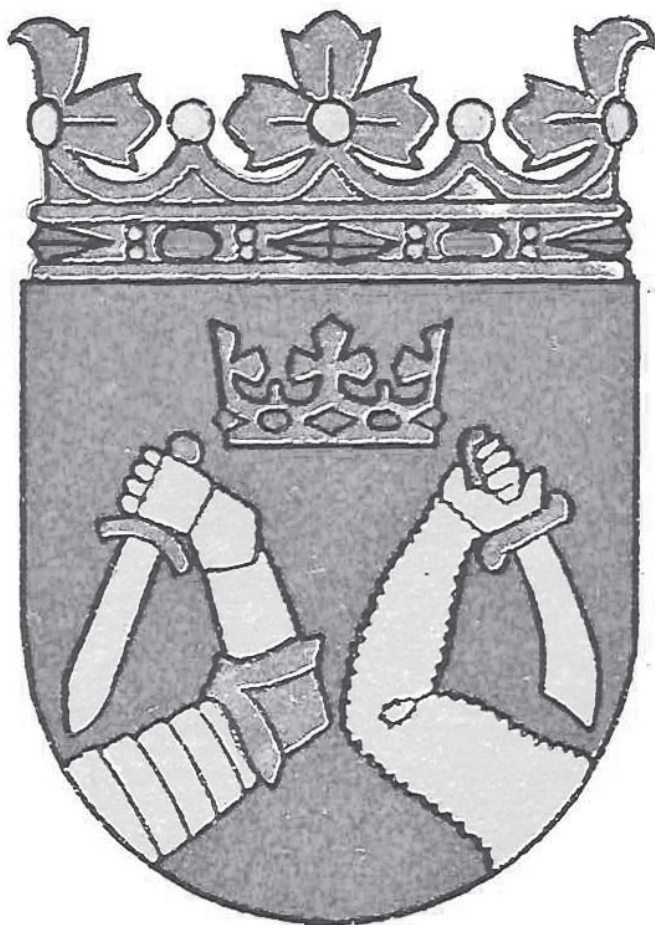
Az ábrázolat alatt ez áll, hangsúlyozottan kötőjellel: *Kar-jelia*.

Felmerült a gyanú, hogy ez a címer képe és főleg Hell hozzá fűződő magyarázata kitaláció, bizonyítási-bizonygatási kellék, a Kar-jel sugallta jeles rokonság sajátos, hangsúlyozott kifejezése. Maga a *kar-jel* szó szerepet kapott a Hell–Pray-vitában és Hell állította, helyesen, hogy ezt saját maga ilyen formában hallotta, „...a karjeliaiak, akikkel beszéltünk, magukat nem *suomi* vagy *same* vagy *samelets* vagy bármi más néven nevezik, hanem csakis a *karjel* szóval büszkélkednek, és magukat (ahogy tapasztalatból megtanultuk) *kar-jel*-nek (!) nevezik, miként a magyarok magukat magyarnak, nyelvüket pedig *karjelsk*-nek, és így nevezik őket a másféle lappok, a norvégok és a dánok is.” (Coll. Pray. XVIII 25. ford. C. VLADÁR ZSUZSA 2017: 342). Sőt, 1772 februárjában Hell a Höögström Lapponiájának (1748) 65. oldalán talált, tehát nyomtatott *karjel* alakra hívta fel Pray figyelmét (uott).

Már említettük, hogy sokféle Karjala/Karélia van, következésképp sokféle címer létezhet, létezik, és akadnak köztük olyanok, amelyek hitelessége megkérdőjeleződött. Ezek közé tartozik pl. éppen ez a kardos-nyilas címer is. A történeti Karéliával/Karjalával foglalkozó történészek némelyike is félreértésként kezeli. Paskov Alekszandr Mihajlovics, a Karél Köztársaság fővárosának egyetemén dolgozó történész professzor szerint téves elképzelés, félrevezetés (f. harhakäsitys, or. заблуждение) a Ladoga partján található Sortavala evangélikus lelkészének, Samuel Alopeusnak a hivatkozása 1792-ben arra a címerre, amelyet Nagy Iván cártól (1462–1505) kapott a Ladoga menti karéliai finn „provincia”, az ún. Käkisalmi-Karjala (or. Кексгольмская провинция vagyis Карелия): vörös/piros mezőben az örökös nyugati–keleti harcias szembenállást (rövidebben: a svéd–orosz hatalmi ellentéteket) az egymás ellen irányuló kard (or. меч ’kard’, f. *miekka*, *lyömämiekka*) és ’a kozák ruházatú kézben levő nyíl’ („казачьем одеяния стрела”, f. *nuoli* ’nyíl’) jelentette meg.

Paskov professzor téved. Arra is hiába hivatkozik, hogy a Nagy Iván-kort tanulmányozó heraldikusok nem foglalkoztak ezzel a „nyilas” címerrel, mert nem is volt.

Emlékeztetnünk kell: sokféle Karjala/Karélia volt és van. Figyelemre méltóak az évszámok: a „leg hivatalosabb” svéd tartományi címere Karéliának – kard és szablya – először zászlón, és pedig 1562-ben a Vasa Gusztáv király gyászmenetének zászlóerdejében volt látható, majd szó szerint „kőbe vésve” ott van Vasa Gusztáv (f. Kustaa Vaasa) sírkövén.

4. ábra

Kard és szablya a svéd tartományi címere

A „kard és szablya” -ábrázolat tehát eleve későbbi, mint a Nagy Iván cár-féle. A kard és nyíl az 1600-as évek atlaszaiban szereplő finlandiai svéd tartományi címerek között viszont ott van, éspedig hol vörös, hol fehér háttérrel – így pl. Frederick De Wit térképein.

5. ábra

Kard és nyíl Frederick De Wit térképein

Az, hogy helyes-e kardnak, illetve nyílnak nevezni a látványt (kard vagy szablya; 'nuoli' nyíl vagy lándzsa) talán a heraldika szakembereinek szakmai kérdés, de mindenképpen számolni kell a néző látásával (nyíl), tudásával (kard) és a fordítói hagyománnyal, ezzel a Demonstratio által képviselt, immáron 250 éves tudománytörténeti kuriózummal is!

Kulcsszók: a népnevek (finn, lapp, karél, kvén stb.) értelmezésének, használatának évszázados gondjai, Carelia és Carjelia, kard és szablya avagy kard és nyíl a címerben.

Hivatkozott irodalom

- BENEDEKNÉ SZŐKE AMÁLIA 1996. *Erdély és Fennoskandia 1576–1946. Diplomáciai, katonai és művelődési kapcsolatok*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár.
- Sajnovics naplója 1768 – 1769 – 1770/1990*. Ford. DEÁK ANDRÁS. Szerkesztette, az előszót írta, a jegyzeteket, a jegyzékeket összeállította SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- TAKÁCS JUDIT 2015. A kvének mai nyelvpolitikai helyzetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 22. 255–278.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2017. Hell mint nyelvész: A *Kar-jelia* etimológia és a kínai hasonlítás példája. In: FÖRGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE, Szeged 2017, 337–50.

On the occasion of Sajnovics's – ethnonyms, maps, crests

The descriptions of the lifeworks of prominent academics of different scientific fields can be viewed as significant details for certain historical ages. The seemingly irrelevant items, footnotes, indexes are, in many cases, important and thought provoking. For this reason, Sajnovics's travel diary and Demonstratio can be observed and analysed from many different aspects.

Since Sajnovics's work was written approximately 250 years ago, I am not going to use today's terminology in my presentation, because it would not be historically accurate. Instead, I am using the traditional terminology: Lappish – lapp, Finnish – finn, Russian – orosz, and I will also refer to the problems and difficulties of using and understanding the words kvén, karél/karjalai. The term kvén is problematic because it does not appear in the Sajnovics pieces regarded as sources for this research. However, the question emerges: what was the language of the Lord's Prayer that the two Jesuit fathers listened to: Finnish dialect, kvén, Lappish, karél/karjalai, canonical literary Finnish? The happiness of the father's is clear, as if the Lord's Prayer was in Hungarian.

The crest, mentioned by the 'jeles karú' question of Kar-jelia, depicting a sword and an arrow is not a fictive subject created for a „more honest” Hungarian prehistory, it actually existed. It can be found in many atlases of the 1600s (for example 1680 F. De Wit (Witt), in red and white squares) as a crest of the province of Finland Carelia, a part of the Swedish kingdom.

Keywords: Centuries-old problems of interpreting and using ethnonyms like Finns, Lapps, Karelians, Kvens, etc.; Carelia or Carjelia; a sword and a sabre or a sword and an arrow as central images in the coat of arms of Karelia.

Terbe Erika
ELTE

Mit gondolnak a mai egyetemisták a nyelvrokonság kérdéséről?*

1. Sajnovics János Demonstratio című munkája indította el a magyar nyelv eredetének tudományos kutatását. Az 1880-as évekre az összehasonlító nyelvtudomány módszereinek segítségével meggyőzően bizonyítottá vált, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvcsalád tagja, annak a finnugor ághoz tartozik, és a közelebbi rokonai az obi-ugor nyelvek.

Azonban míg a tudományos élet konszenzusos tényként kezeli a magyar nyelv eredetével kapcsolatos tudományos álláspontot, a nyelveredet kérdésével foglalkozó érdeklődők körében gyakran tapasztalhatunk bizonytalankodást, kétségbe vonják nyelvünk finnugor eredetét (BERECZKI 2010, HEGEDŰS 2003, RÉDEI 1998).

Egyetemi oktatóként is gyakran tapasztalom a hallgatók kételkedését, még a magyar szakra jelentkező egyetemi hallgatók között is találkozom bizonytalan véleménnyel. Vajon mi lehet az oka, hogy közel 150 évvel a nyelvrokonság tudományos bizonyítása után is felbukkannak és virágoznak alternatív nyelvrokonítások, és a művelt, iskolázott emberek is hitelt adnak ezeknek a nézeteknek?

Ahhoz, hogy képet kapjunk, hogy miként gondolkodnak az egyetemisták erről a kérdésről, egy kérdőíves felmérést végeztem. Ez nem egy reprezentatív felmérés, de talán rávilágít a hallgatók gondolkodására, illetve azokra a zavarokra, amelyek a témát jellemzik. A kérdőív bevezető kérdése a hallgatók általános érdeklődését mérte fel, azt követően tíz kérdésben a magyar nyelvrokonságra vonatkozó állításokat kellett véleményezniük, és végül saját választ vártam arra, hogy milyen alternatív nyelvrokonító véleményekkel találkoztak.

Összesen 154 fő vett részt a felmérésben, ebből 96 fő elsőéves magyar szakos, 11 fő másodéves magyar alapszakos, 6 fő harmadéves magyar alapszakos, 17 fő másodéves, nem magyar alapszakos és 24 fő ötödéves magyartanár szakos egyetemi hallgató volt. A vizsgálat ideje: 2019. szeptember 13–19., a kérdőívet egyetemi tanórákon töltötték ki. A papíralapú kérdőív anonim volt, mindössze a képzés típusát (BA/MA/OTAK), a szakpárt és az évfolyamot kellett megadni.

A tanulmányban a kérdések vastagítva és sorszámozva jelennek meg.

2. Elsőként arra kérdeztem rá, hogy mennyire érdekli a hallgatókat a nyelvrokonság kérdése.

Egy tudományos ismeretterjesztő előadáson választhat a témák közül.

Ön melyiket hallgatná meg legszívesebben? Rendezze sorrendbe 1–4-ig!

- 1.1. Az idegen szavak szerepe napjaink nyelvhasználatában
- 1.2. Romlik-e a magyar nyelv?
- 1.3. A magyar nyelv eredete
- 1.4. Az internetes nyelvhasználat jellegzetességei

* Jelen szöveg a 250 éves a Demonstratio – Tudományos konferencia és pedagógus kerekasztal Sajnovics János műve megjelenésének 250. évfordulója alkalmára készült vitaindítóm kibővített változata.

Mind a négy téma gyakran előkerül az átlagemberek beszélgetésében is. Ezek közül a nyelvromlás fogalma talán nem annyira ismert. Nyelvromlásról a nyelvészet iránt érdeklődő laikusok szoktak beszélni. Általában az idegen szavak túlzott terjedését vagy az új nyelvi jelenségeket, esetleg az igénytelen nyelvhasználatot kifogásolják, és féltik a nyelv jövőjét. A nyelvi változások sajátosságait nem ismerő beszélők gyakran nem tudják értelmezni a nyelvhasználat bizonyos módosulásait. A tudományos szemlélet szerint a fejlődés és a romlás a nyelvvel kapcsolatban nem használható fogalmak, mert értékítéletet tartalmaznak. A nyelvi változás összetett folyamat, egyszerre van jelen benne a gazdagodás és szegényedés, keletkezés és eltűnés (KISS 2012).

Nos, nézzük: hogyan választottak a diákok? A kapott eredményeket egy táblázatban foglaltam össze:

I. táblázat
Témaválasztás

Helyezés	I.1.	I.2.	I.3.	I.4.
1.	32%	39%	15%	14%
2.	38%	21%	12%	28%
3.	24%	24%	18%	34%
4.	6%	16%	55%	24%

Az eredmények azt mutatják, hogy a diákok legkevésbé a magyar nyelv eredetéről szeretnék előadást hallgatni, 55 százalékuk a 4. helyre sorolta. A témák sorrendje az érdeklődés szerint:

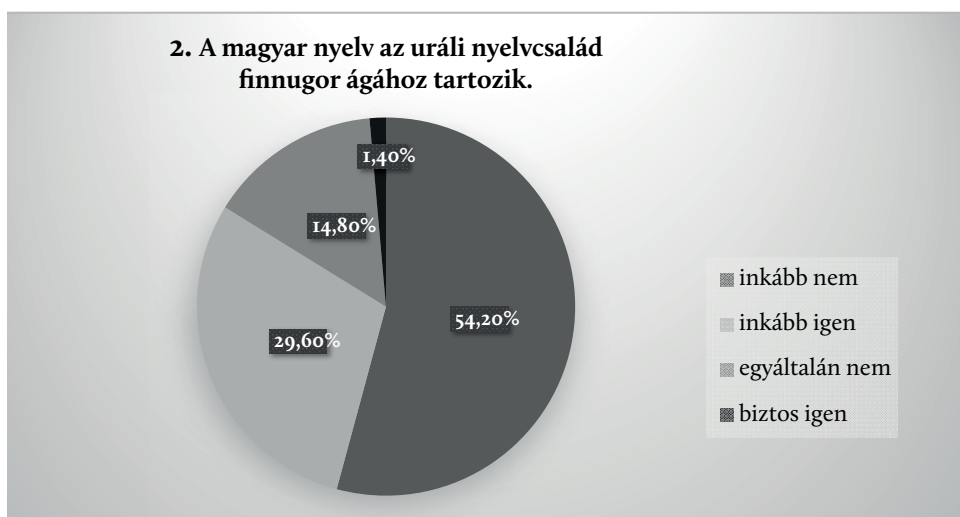
1. Romlik-e a magyar nyelv?
2. Az idegen szavak szerepe napjaink nyelvhasználatában
3. Az internetes nyelvhasználat jellegzetességei
4. A magyar nyelv eredete

3. A második kérdéscsoport arra vonatkozott, hogy a nyelveredettel kapcsolatos különböző állításokat miként ítélik meg.

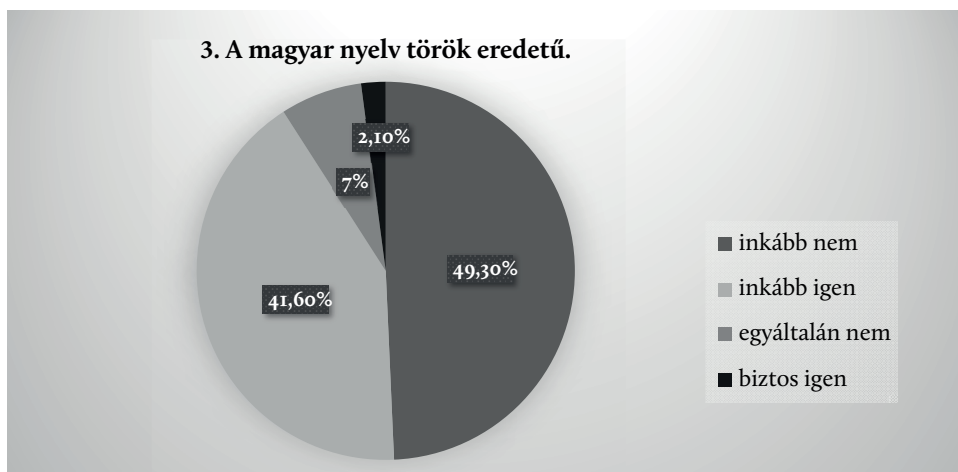
Egyetért az alábbi mondatokkal? Értékelje az állításokat az *egyáltalán nem (EN)*, *inkább nem (IN)*, *inkább igen (II)*, *biztosan igen (BI)* skálán!

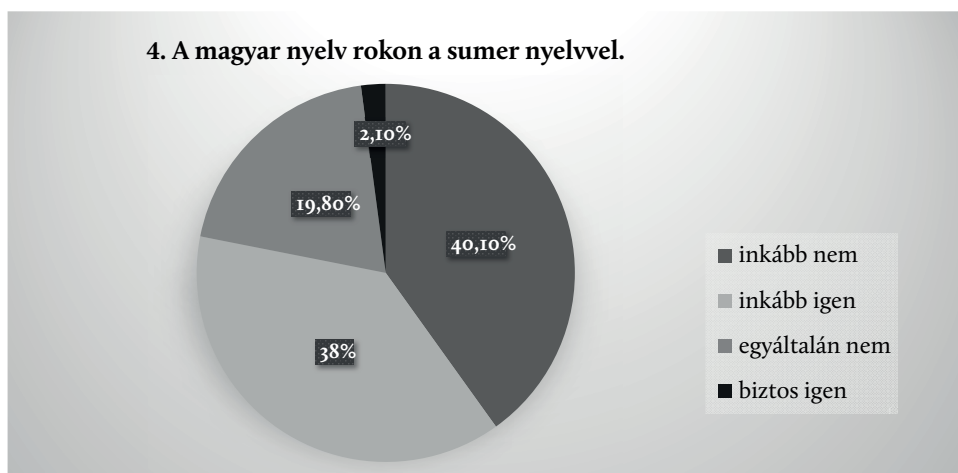
A válaszokból kiderül, hogy a hallgatókban van némi kétely, nem tekintik minden szempontból bizonyítottnak a nyelv eredetével kapcsolatos állításokat.

Látható, hogy a válaszadó hallgatók több mint 15%-a nem nagyon hiszi el, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik. Csak a harmada mondja, hogy teljesen biztos benne. Ez meglehetősen alacsony arány.

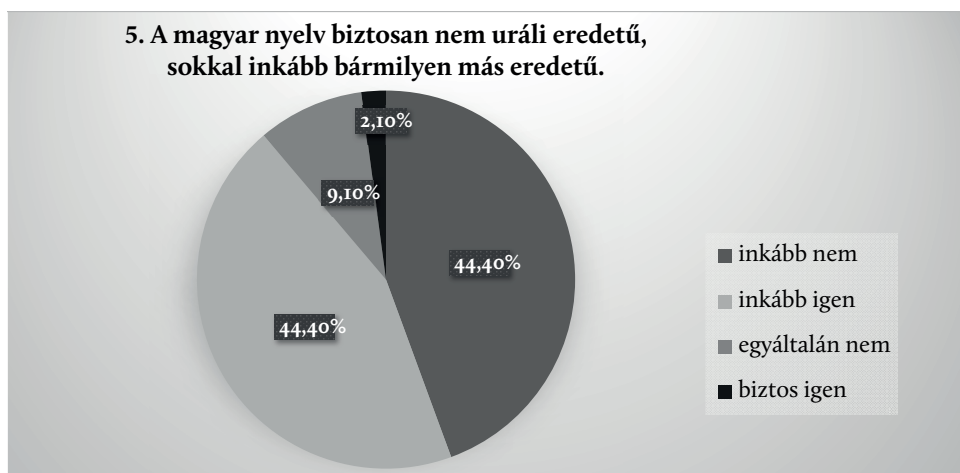
A magyar nyelvet sok más nyelvvel rokonították már, állítólag több mint 230 dilettáns nyelvhasználatánál tartunk. A feltételezett török–magyar nyelvrokonságnak nagy történelmi hagyománya van nálunk, különösen a 19. század második felében volt népszerű elmélet. Tény, hogy történelmünk során többször is érte a magyarságot török nyelvi hatás, a leghosszabb és legmélyebb a honfoglalás előtt, az 5. századtól a 9. századig. A magyar nyelv ótörök jövevényszavainak a száma kb. 500. A két nép történelme többször egybefonódott, igazolható a tartós együttélés, de a nyelvrokonság nem (Bereczki 2010: 30–34, Nádasy 2010, Rédei 1998: 57–73, Róna-Tas 1997: 246–250). Ezt a válaszadó diákok többsége is így látja.

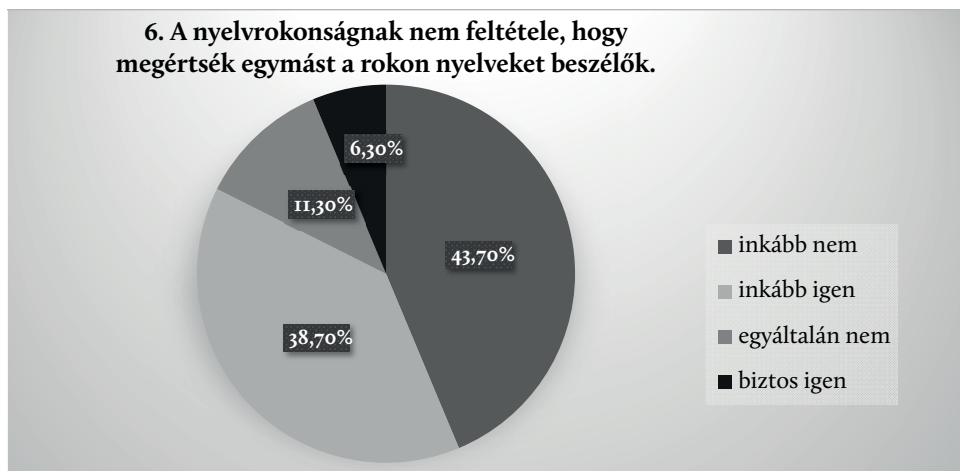
A sumer nyelvet a világ csaknem valamennyi nyelvvel, nyelvcsaládjával rokonították már, de eredmény nélkül. A sumert a mai Bagdadtól délre beszélték, 4000-5000 évvel ezelőtt. A tudományos vizsgálatok semmiféle szókincsbeli egyezést vagy szabályos hangmegfeleltetést nem találtak a sumer és a magyar nyelv között. Tény, hogy a sumer is agglutináló nyelv, tehát ragokat használ a mondatbeli viszonyításokra, de ez sok más nyelvre is igaz.

Az áltudományos magyar–sumer szóhasonlításokat az önkényesség és sok esetben a csalás jellemzi. A követői nincsenek tisztában nyelvészeti alapismeretekkel sem, és elutasítanak minden korábbi kutatási eredményt (BERECZKI 2010: 38–39, RÉDEI 1998: 85–103).

A hallgatói válaszok azt mutatják, hogy ezt a rokonítást már kevesebben utasítják el, mindössze 40% mond rá biztos nemet. A diákok több mint 20%-a elképzelhetőnek tartja a két nyelv rokonságát.

Ez a kérdés elég provokatív volt, és az derül ki, hogy a válaszadó hallgatók közül kb. 10% bármilyen más eredetet jobban el tud fogadni, minthogy uráli legyen a magyar nyelv. Az adat különös, hiszen a sumer–magyar rokonítást a válaszadók 21,9%-a elfogadhatónak tartja.

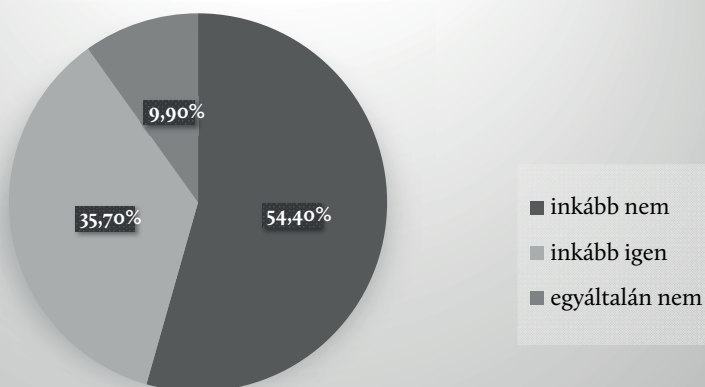

Azok a nyelvek, amelyek több ezer éve váltak el egymástól, és teljesen megszűnt köztük az érintkezés, olyan komoly változásokon estek át, amelyek hatására ma már

nem értik meg egymást a beszélők. Ebben az esetben nem is az azonosságok, hanem a szabályos eltérések, tendenciaszerű nyelvi változások mutatják a két nyelv összetartozását. Azoknál a nyelveknél, ahol az elválás nem olyan régen történt meg, és földrajzilag sem kerültek távol egymástól, előfordulhat, hogy a rokonnyelvet beszélők valamennyire megértik egymást, ilyenek például a szláv nyelvek (TERBE 2015). Azonban ez semmi esetre sem tekinthető kritériumnak. Bár a hallgatók többsége is így vélekedik, de nem elhanyagolható az ellentábor sem.

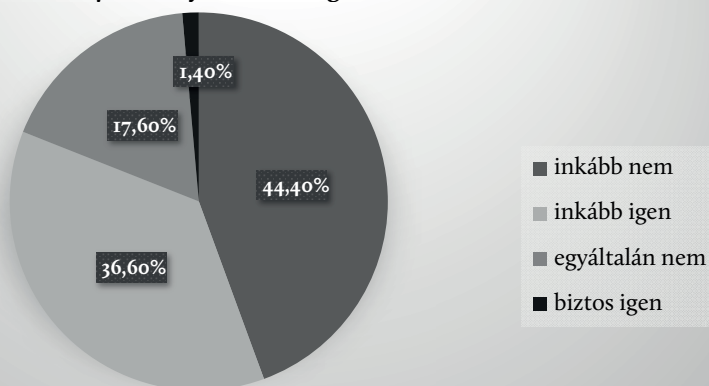
Az állítás értékelésénél a válaszadónak különösen figyelnie kellett, hiszen nem az állítást kellett értékelni, hanem az egyetértés mértékét.

7. Két nyelv rokonságát bárki be tudja bizonyítani.

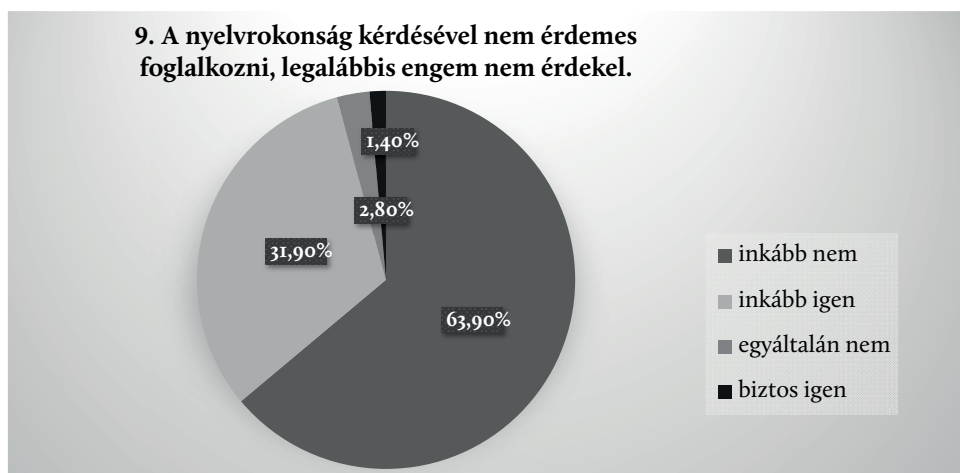

A nyelvrokonság bizonyítása tudományos kérdés, megfelelő képzettség szükséges hozzá. A hallgatók nagy többsége is így gondolja, kérdés, hogy vajon az a 9,9% magáról is feltételezi-e ezt a képességet. Olyan válasz nem érkezett, amely szerint biztosan igaz ez az állítás, ezért a diagramban is csak háromféle válasz látható.

8. Két nép közös történelmi múltja egyértelmű bizonyíték a nyelvrokonságra.

Attól, hogy két nép történelme összekapcsolódik, a nyelvük eredete eltérő lehet. A magyarság történelme során óiráni, ótörök majd különféle szláv népekkel került kapcsolatba. Az együttélés során számtalan jövevényszó került a nyelvünkbe, de ez semmiképpen sem lehet a nyelvrokonság bizonyítéka. A válaszokból az látszik, hogy a hallgatók kb. ötöde a közös történelmi múltat elegendő feltételnek tartja a nyelvrokonság bizonyítására (NÁDASDY 2010).

Megnyugtató látni, hogy az egyetemi hallgatók fontosnak tartják ezt a kutatási területet. Bár az 1. kérdésnél a négy felvetett téma közül ez volt a legnépszerűtlenebb, összességében mégiscsak érdekli őket.

A régészeti leletek csak közvetett bizonyítékok lehetnek, a nyelvészeti kérdésekre nem adhatnak feleletet. Azt meg lehet állapítani, hogy az adott lelet mely kultúra része volt, de hogy az ott élő emberek milyen nyelven beszéltek, csak igen szerencsés esetben derül ki. Az emberi csontok genetikai vizsgálata csak a származásról

szolgált adatokat, de a genetikai rokonság nem azonos a nyelvrokonsággal. Különböző származású emberek beszélhetnek azonos nyelvet (RÉDEI 1998: 17–31).

Az igen és a nem válaszok aránya meglepően kiegyenlített: 54,3% – 45,3%.

A válaszok egyenkénti értékelését követően érdemes elmélyedni a részletekben is.

Az 1. megállapításra – *A magyar nyelv eredetét kétséget kizáróan bizonyították a tudományos vizsgálatok.* – 22 „egyáltalán nem” (EN) válasz érkezett. Azt vizsgáltam, hogy a kategorikus elutasítás okai kideríthetőek az ezt következő négy megállapítás értékeléséből. Megnéztem, hogy ez a 22 adatközlő miként válaszolt azokra a kérdésekre, amelyek a nyelvrokonságra vonatkoztak.

2. megállapítás, miszerint *A magyar nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozik* 3 (B1), 16 (I1), 2 (IN), 1 (EN).

3. *A magyar nyelv török eredetű.* 1 (I1), 14 (IN), 7 (EN).

4. *A magyar nyelv rokon a sumer nyelvvel.* 1 (B1), 4 (I1), 11 (IN), 5 (EN) 1 nem tud válaszolni.

Időnként érdekes ellentmondások bukkannak fel a válaszok között. Az a benyomás alakult ki, hogy a hivatalos, tanult válasz és az egyéni vélemény keveredik: miközben „biztos igen”-re veszi, hogy az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozik a magyar, „inkább igen”-t mond a sumer rokonságra. Tendenciaszerű válasz: 10 esetben „biztos igen”, 16 esetben „inkább igen” az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozik magyar nyelv, de „inkább igen” rokonságban áll a sumer nyelvvel. Mintha a sumer is finnugor nyelv lenne...

Az is észrevehető, hogy szövegértési nehézségekből is fakadhatnak az önellentmondások.

4. A záró kérdések arra vonatkoztak, hogy milyen alternatív elméleteket ismer a hallgató.

Találkozott már olyan véleménnyel, könyvvel, internetes oldallal, amely szerint a magyar nyelv nem uráli eredetű? Milyen alternatív elméletet támogatott a mű? Milyen érvekkel támasztotta alá a szerző a véleményét?

Többet találtak már dilettáns nyelvrokonításokkal, könyvcímet azonban senki sem írt. A fő forrás az internet, itt sajnos ellenőrizetlenül terjedhetnek a tudománytalan művek. Néhányan arról is írtak, hogy az iskolában, a tanáraiktól hallottak efféle elméleteket, mások baráti körben, családban beszéltek erről. Többet írták, hogy ugyan konkrét művet vagy forrást nem tudnak megemlíteni, de a közbeszédben gyakran előkerül a téma (JUNTTILA 2010, TERBE 2015).

Sokan voltak olyanok is, akik azt írták, hogy nem olvasnak ilyesmit, nem találtak ilyen olvasmánnyal, vagy ha igen, nem emlékeznek a részletekre, „láttam, de nem olvastam”, – írja egyikük, miközben elképzelhetőnek tartja a sumer rokonságot.

A leggyakoribb rokonítások a török és a sumer mellett a kínai, japán, indiai, mongol, de előkerül a szíriusi rokonság is.

Néhány tanulságos példa:

(1) „Egy matematika tanár állította, hogy a magyar sumer eredetű, érvei nem voltak, csak támadta a nyelvészeket, hogy hülyeségeket tanítanak a diákoknak.”

(2) „Egy gimis történelemtanárom mesélt egy olyan elméletet, amely szerint a magyarok a Szíriuszról származnak.”

(3) „Láttam cikket a sumer nyelv rokonságáról is, de nem olvastam el.”

(4) „Az elmélet szerint volt egy ősi 20 000 éves magyar kultúra és a magyar nyelv a göröghöz hasonlóan nem sorolható be egyik nyelvcsaládba sem, önálló ősi nyelv

(5) „Tanulmányaim végett főleg olyan elméletekkel találkoztam, amik inkább rá-cáfolnak a magyar nyelv finnugor eredetére. Ezzel én sem értek egyet, hogy a magyar nyelv a finnugor családba tartozik.” – írja egy 2. éves BA-s török szakos hallgató.

Az egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálat elég jól reprezentálja a mai közvélekedést erről a témáról, körükben is sok a bizonytalankodó, kételkedő vélemény. Összességében elmondható, hogy az egyetemre frissen bekerülő hallgatók körében jóval nagyobb volt a bizonytalanság, mint a felsőbb éveseknél. A legbiztatóbbnak az 5. éves tanár szakos hallgatók körében végzett felmérés mutatkozott. És bár a felsőbb éves diákok válaszaiban már tetten érhető a kritikai gondolkodás, de azért a helyzet korántsem megnyugtató.

Kulcsszó: nyelvrokonság, alternatív teóriák, attitűdvizsgálat, egyetemisták nézőpontja.

Hivatkozott irodalom

BERECZKI GÁBOR 2010. Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: HONTI LÁSZLÓ szerk., *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 31–44.

HEGEDŰS JÓZSEF 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

JUNTTILA, SANTERI 2010. Áltudomány és nemzeti őstörténet: európai példák. In: HONTI LÁSZLÓ szerk., *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 255–276.

KISS JENŐ 2012. *A magyar nyelv és nyelvközösség.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

NÁDASDY ÁDÁM 2010. A gonosz Budenz. *Élet és Irodalom.* 2010. április 23. (http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern_talking/a-gonosz-budenz.html)

RÉDEI KÁROLY 1998. *Őstörténetünk kérdései.* Balassi Kiadó, Budapest.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. *A honfoglaló magyar nép.* Balassi Kiadó, Budapest.

TERBE ERIKA 2015. A változó nyelv. In: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Mozaikok a magyar nyelvről és a nyelvhasználatról. Segédkönyv az anyanyelvi kritériumvizsgálathoz.* Bölcsész- és Művészetpedagógiai Tananyagok 10. ELTE, Budapest. 132–144.

What do today's university students think about the question of linguistic affinity?

The scientific research of the origins of the Hungarian language was started by János Sajnovics's *Demonstratio*. By the 1880s, due to the methods of comparative linguistics, the idea that the Hungarian language belongs to the Uralic family of languages, to the Finno-Ugric branch, and is one of the Ugric languages was convincingly proven.

However, while the academic community treats the scientific standpoint on the origins of the Hungarian language as a fact, it can often be observed that amongst those non-professionals who are interested in the matter many question credibility of the Finno-Ugric theory.

As a university professor I often experience the doubt of the students, even amongst those who are on the Hungarian literature and linguistic Major, in connection with the origins of our language. What can be the reason behind the rise of alternative theories in connection with the Hungarian linguistic affinity, even approximately 150 years after the Finno-Ugric relationship was scientifically proven?

To get a clear idea of the university students' point of view regarding the matter, a questionnaire survey was carried out at in September 2019. The research also shows the controversial viewpoints that are present in connection with the subject.

Keywords: Hungarian linguistic affinity, alternative theories, attitude research, university students' point of view.

C. VLADÁR ZSUZSA
ELTE

A Demonstratio kutatómódszertanáról

1. **Bevezetés.** A Demonstratio az összehasonlító nyelvészet alapdarabja, a magyar nyelv rokonságának első tudományos igazolása.¹ A mű közismerten az 1769-es lappföldi csillagászati expedíció kapcsán született meg. Az expedíció vezetője, Hell Miksa bécsi udvari csillagász a csillagászati főcél mellett komplex tudományos feltárást tervezett az akkoriban kevésbé ismert északi vidéken, és az egyik, később az expedíció során váratlanul igen jelentőssé emelkedett téma volt a lapp–magyar nyelvi kapcsolatok kutatása.² Hell a kutatással kísérőjét, asszisztensét, a nála 10 évvel fiatalabb rendtársát és egykori tanítványát, Sajnovics Jánost bízta meg. Sajnovics a feladatot teljesítette: helyszíni gyűjtésből indulva, később egy anyanyelvi lapp, Andreas Porsanger segítségével dolgozva, az expedíció után pedig Koppenhágában szakirodalmi forrásokra, segédletekre támaszkodva írta meg a munkát. A mű párhuzamosan készült Hellnek a Vénusz-átvonulás adatait feldolgozó *Transitus Veneris* című munkájával, eredményeikről egymás után számoltak be a dán akadémián 1769/1770 telén.

A következőkben *Transitus* és a *Demonstratio* kutatómódszertana körüli kérdéseket vizsgálom meg. Először azt, hogy mit is értett kutatómódszertanon az expedíciót irányító Hell, és hogyan érvényesítette ezt a *Transitus* című művében. Utána azt, hogy mutat-e párhuzamot ezzel a munkával a *Demonstratio* kutatómódszertana, illetve hogyan épül fel a mű első, koppenhágai kiadása. A harmadik részben szemügyre veszem azokat a kortárs kritikákat, amelyek a *Demonstratio* kutatómódszertanát érintették. Végül néhány szóban kitérek arra, hogy a kritikákban felvetett szempontoknak milyen folytatásuk lett később. Az idézeteket saját fordításban közlöm.

2. **Hell mint matematikus.** Hell Miksa képzettsége és szemlélete szerint matematikus és csillagász volt, kora pedig a felvilágosodás. Mély meggyőződése volt, hogy a természettudományok (*scientia*) és főként a matematika sokkal értékesebbek, mint a humán tudományok. Ennek két oka is volt. Először is, Hell véleménye szerint a társadalom felemelkedéséhez azok a tudományok járulnak hozzá, amelyek korábban nem ismert, új felfedezéseket vagy nem létező új találmányokat ígérnek. Amikor 1774-ben Bécsben benyújtotta javaslatát egy tudós társaság, azaz akadémia felállítására, jellemzően csak a természettudományokat kívánta belevenni: matematikát, fizikát, csillagászatot, kémiát, geometriát, mechanikát, botanikát és anatómiát. A filológiát, humán tudományokat, művészeteket (ha egyáltalán szükségesek a társadalomnak) külön kezelte volna (ASPAAS–KONTLER 2018: 311).

¹ A műnek két kiadása van, az első 1770-es, ami a dán akadémián elhangzott beszéd lenyomata. A második, bővített kiadás nagyszombati, 1771-es (bár a címlapon továbbra is 1770 szerepel).

² A dolgozat tudománytörténeti témája miatt a korabeli szóhasználatot követve a *lapp* szót használom a ma elfogadott *számi* megnevezés helyett.

Másfelől Hell módszertanilag a matematikai gondolkodást tartotta a legmagasabb rendűnek, sőt ezt tartotta a tudományos megismerés és kutatás egyetlen helyes módszerének. Úgy vélte, a logikai módszertan megbízhatóbb és magasabb rendű, így a humán területeken is pontosabb és megbízhatóbb eredményekre vezet. E mögött valószínűleg az az antikvitásra visszanyúló ellentét áll, amely az emberi tudás két fajtáját különböztette meg: az episztémét/scientiát (axiómákból logikailag levezethető állítások rendszerét), mint például a logika, a matematika vagy a filozófia; és a tekhnét/arsot; illetve a gyakorlatban, induktívan elsajátítható ismeretek összességét, ami lehetett kézműves mesterség, mint a fazekasság, és szellemi mesterség, mint például a grammatika (TELEGDI 2017: 21). Az episztémével szemben a tekhné mögött nem állt logikai rendszer, így alacsonyabb rendű tudásnak tartották. Az Arisztotelészre visszavezethető gondolat szerint a matematika axiómákból jut el logikai levezetés útján a tételeihez. Ezért a matematika igazságai támadhatatlanok, és módszertana révén a legmagasabb rendű tudomány.

Hell maga is többször expliciten kifejtette, mit kell matematikusi egzaktuságon és pontosságon érteni, és ez miért áll a humán tudományok felett. Előszóval akkor hangoztatta ezt, amikor a matematikusi módszertant szembe lehetett állítani a „puha” humán tudományok megfoghatatlannak tartott kutatási módszerével. Így például amikor 1774 körül egy etimológia kapcsán vitába keveredett rendtársával, a történész Prayval, a matematikusi felsőbbrendűségéből kiindulva bizonygatta igazát (EL. COLL. PRAY. XVIII. 24.). Ebben a Prayhoz címzett írásában a következő érveket lehet megtalálni (mai megfogalmazásban): a matematikusokra jellemző a használatától független, egyértelmű és pontos definiálás, a deduktív módszertan (mivel a logikai bizonyítás teljes körű bizonyítást tesz lehetővé), az ellenőrizhetőség, szembeállítva a humán tudományok homályos terminológiájával, induktív és ezért nem végleges bizonyításával (CONSTANTINOVITS–VLADÁR 2019).

Csillagászati mérései során Hell mindig tökéletes ellenőrizhetőségre, pontoságra, az adatokból kifogástalan számításokra törekedett.

2.1. A tökéletes tudományos mű: a Transitus. A Vénusz-átvonulás mérési eredményeit tartalmazó, a dán akadémián előadott kutatási jelentés messzemenőig tükrözte Hell elképzelését a tudományosságról. A Transitus felépítése a fejezetek sorrendjében a következő volt:

I. táblázat

A Transitus felépítése

Előszó a csillagászokhoz (1–7)
A koppenhágai kvadráns vizsgálata 7–15
A megfigyelések útján meghatározott kvadránsok eltérései 16–17
A szélességről avagy a vardói obszervatórium pólusmagasságáról 17–29
A hosszúságról avagy a vardói meridián eltéréséről 30–50
Az optikai érintkezések megfigyelésének módjáról a Vénusz napkorong előtti áthaladása során 51–61
Az óra állását érintő megfigyelések június 2-án, 3-án és 4-én 61–69
A Vénusz napkorong előtti áthaladásának megfigyelése június 3-án 69–80
A június 4-én tiszta és csendes időben történt napfogyatkozás megfigyelése 81–82

Láthatjuk, hogy a Transitusban Hell a 80 oldalas mű első kétharmadát a vizsgálati módszerek leírásának szentelte, a tényleges adatok az utolsó 20 oldalon következnek. Az adatok közlése előtt Hell részletesen tisztázta a megfigyelőpont földrajzi szélességének és hosszúságának meghatározási módját, felsorolta a megfigyeléshez használt eszközöket, a megfigyelés pontos idejének meghatározási módját, a megfigyelés módszertanát. Ebben a fejezetben aggályos részletességgel értekezett a szaknyelvi terminusok meghatározásának fontosságáról, így a *contactus opticus* terminus egységesítéséről, a tényleges és az optikai kontaktus különbségéről (1770: 59–70). ASPAAS (2012: 301) megjegyzi, hogy a hosszas elméleti fejtegetések beiktatása az adatok közlése elé merőben szokatlan eljárás volt az adatok első közlésekor, és eltért a többi megfigyelő gyakorlatától. Hell az egyes részfejezetekben is részletesen foglalkozott a nehézségekkel, feltéve azokat a kérdéseket, amelyeket tisztázni kell a megfigyeléshez.

Ha jobban szemügyre vesszük, feltűnik a mű meglepően modern felépítése. Az általa követett szerkezet pontosan megfeleltethető a science területen mintegy 150 éve alkalmazott sémának: az IMRAD-modellnek. A modell neve az egyes részek angol nevének kezdőbetűiből tevődik össze: Introduction/Bevezetés (a kutatás célja, a kutatási kérdés) – Methods/Módszerek (a kutatás anyaga, módszere, helye, ideje) – Results/Eredmények – and Discussion/Megbeszélés (az eredmények értékelése, a kutatás beillesztése az eddigi eredmények közé). Ugyanezt látjuk itt is: Bevezetés (1–7) – Módszerek (7–69) – Eredmények és megbeszélés (69–82).

2.2. Hell mint nyelvész. Fentebb már szóba került az a fölény, amit Hell matematikusként követelt magának. A történész Prayhoz intézett egyik feljegyzésében (EL. Coll. Pray. XVIII. 23.) így oktatta ki társát: „de megtapasztalja majd (Pray), hogy milyen az, amikor egy matematikus matematikai módszerrel kutatja a történelmi témákat”. Meglepő módon, azonban amikor később Hell őstörténettel kezdett foglalkozni, nem követte az általa hangoztatott szigorú módszertani elveket. Az északi utazásról Expeditio

Litteraria címmel tervezett (ám soha be nem fejezett) nagy enciklopédikus művéhez készített előzetes feljegyzések meglehetősen szembeszökő szemléletet tükröznek.

Míg a *Transitusban* részletesen foglalkozott az adatok egységesítésével, itt teljesen mellőzte azt. Az írott forrásokban egymástól teljesen eltérő formában talált tulajdonnevek egybevetésekor nem törekedett a helyesírás és a kiejtés egységesítésére, a nyelvi változások, nyelvi változatok mérlegelésére, hanem a minél teljesebb egyezést kereste a modern magyar formákkal (ASPAAS–KONTLER 2015: 15). Említett feljegyzésében (EL. Coll. Pray. XVIII. 23.) például az Anonymusnál talált *Dentumogor* alak esetében nem foglalkozott azzal, hogy a betűsornak mi lehetett a korabeli kiejtése, és az azóta hogyan változhatott, hanem aggály nélkül *dám-vad-magyar* alaknak azonosította. A definíciókkal is igen lazán bánt: ugyanitt arról értekezett, hogy a *Scythia* szónak olyan tág a jelentése, miért ne lehetne ez 'Finnlandia és Carjelia'. De már korábban is ugyanez a szemlélet jelent meg a *Carjelia* tartománynevén *Kar-jel-ia*, azaz 'jeles karú hősök hazája' etimológiai ötletében (lásd erről a kötetben SZÍJ 2021), és a kínai ósnyelvből levezetett magyar és lapp nyelv gondolatában (mindkét ötletét a *Demonstratio* második kiadásában közölte Sajnoviccsal). A kínai hasonlítás néhány egybecsengő szóegyeztetésen alapult, az átírás, kiejtés egységesítése, a rendszeres hangmegfelelés gondolata fel sem merült, ellenben ha kellett, visszafelé olvasta a kínai szavakat. Természetesen nyelvtani hasonlítással sem foglalkozott. (Részletesen C. VLADÁR 2016.)

Hell nem számolt a nyelv külön életében bekövetkezett változásokkal, például a belső keletkezésű szavakkal. Úgy vélte, hogy egy egyszerű logikai formulával megoldható két rokon nyelvváltozat szókinccsének kérdése: „két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy egymással közösen ugyanazon szavaik vannak” (EL. Coll. Pray. XVIII. 24.).

3. Nyelvészeti értekezés matematikusi módszertannal és szerkezetben: a Demonstratio. Hell az expedíció fő eredményét magának tartotta meg, Sajnovicsnak a mellékes jelentőségűnek tartott nyelvészeti területről kellett előadnia.³

Ez azonban több szempontból is problematikus volt.

Először is, mind Sajnovics, mind Hell matematikusi és csillagászati képzettséggel és gyakorlattal rendelkezett, a humán területen nem voltak kutatásaik. Sajnovicsnak tehát legitimálnia kellett valamivel nyelvészeti működését, ezért arra hivatkozott, hogy anyanyelvi beszélőként kompetens a témában. A *Demonstratio* elején, a Királyi Tudós Társasághoz intézett bevezetőjét így kezdte: „Csodálkozok talán a Királyi Tudós Társaság, hogy én, aki egyébként matematikai tudományokkal és főleg csillagászati tanulmányokkal foglalkozom, grammatikai értekezést dolgoztam ki. De ha a dolgot méltóztatik mélyebben megvizsgálni, meg fogja érteni: senki mástól nem várhat több joggal ilyen

³ Hell később azt állította (EL. Coll. Pray. XVIII. 24.), hogy a nyelvazonosság az ő instrukciói, módszertani előírásai szerint folyt, és a mű szerkezetét, érvelési rendszerét is ő alkotta meg: „maga a magyar és a lapp nyelv azonos voltáról szóló *Demonstratio* is, ami rendszerét, bizonyítékait, elrendezését illeti, teljesen az én elképzelésem szerint és irányításom alatt íródott...”. Állítása szerint a *Demonstratio* teljesen az ő műve, csak azért engedte át a nyelvészeti eredményt Sajnovicsnak, hogy annak is jusson valami, így adhatott elő és lehetett névleges szerző Sajnovics. Valójában a nyelvészeti rész kidolgozása és a nyelvazonosság a kéziratos jegyzetek és a nyelvtudás alapján egyértelműen Sajnovicsé.

értekezést, mint tölem. A magyarok és a lappok nyelvének egyezése ugyanis csak úgy bizonyítható be, ha vagy egy született lapp vizsgálja a magyarok közt, vagy egy magyar a lappok közt” (1770. Praef. 1.).

Másodszer, a nyelv hasonlítás terén ekkor még nem alakult ki az a profi szakmai közösség és elfogadott vizsgálati módszertan, ami a természettudományoknál már megvolt. Nem véletlen, hogy míg Hell a *Transitus* bevezetését a világ csillagász közösségéhez (*Ad Astronomos*) címezhetette, addig Sajnovics nem szólhatott a világ nyelvészeihez (*Ad Grammaticos*), csak a Királyi Tudós Társaságot szólíthatta meg, vagyis az általánosan vett érdeklődő művelt nagyközönséget.

Kézenfekvő gondolat, hogy általánosan elfogadott nyelv hasonlítási módszertan híján egy matematikus a matematikai kutatások jól ismert és általánosan érvényesnek tekintett kritériumait és módszereit használja a nyelvészetben is. Sajnovics (Hell próbálkozásai ellenében) nagyon is komolyan vette a feladatul kapott nyelv hasonlításban a (matematikus értelemben vett) tudományosság követelményét, és gondosan érvényesítette azt. A matematika tudományának akkori állása és fogalomrendszere, amit a nyelvészetre alkalmazott, komoly félreértésekhez is vezetett a mű értelmezésében. (Lásd erről BÉKÉS VERONIKA tanulmányát a kötetben.)

A *Demonstratio* a *Transitus* ikerdarabja, mindkettő műfaja kutatási beszámoló.⁴ A *Demonstratio* a *Transitusszal* párhuzamosan készült, egymás után adták elő ugyanannak a közönségnek, egymás után, ugyanabban a nyomdában nyomtatták ki, és mindkettőnek szinte azonnal el is készült a dán fordítása. A külső körülményeknél azonban sokkal fontosabb, hogy szemléletükben, módszertanukban is hasonlóak.⁵

A *Demonstratio* címe a matematikai bizonyítás szakszava, módszertana matematikus, szerkezete pedig megfelel az IMRAD-modellnek. Az első kiadásban az egyes fejezetek a következőképpen épülnek fel:

⁴ Lényeges eltérés azonban, hogy, mivel a *Demonstratio* eredetileg egy szóban előadott, és hallás útján történő befogadásra szánt mű, elemezhető szabályos szónoki beszédként is. A három retorikai érvelésmód (éthosz, páthosz, logosz) mindegyike megtalálható benne, a felépítése is tökéletes. (Vö. C. VLADÁR 2018.)

⁵ A két műben retorikai-stilisztikai szinten is vannak párhuzamok. Ilyen például az érzelmi hatáskeltés eszközeként felhasznált kép: a megszokott módszerek használhatatlansága miatt kilátástalan helyzetbe kerülő, majd mégis nekiveselkedő és végül eredményes tudós ábrázolása. A pontokba szedett nehézségek, a csüggedést jelző szónoki kérdések, felkiáltások, majd a felbukkanó megoldás képe egymásra felel a két műben. „De milyen módon kezdjek neki a vizsgálatnak az európai földkerekségnek ezen a levegő és az éghajlat kegyetlensége miatt bonyolult és még egyetlen asztronómus által sem meghatározott pontján? Mindazok a módszerek, melyeket az asztronómiai könyvekben találhatók, Vardöben októbertől, amikor ideérkeztünk, egészen júliusig, hasznavehetetlenek voltak és semmire sem jók ... Ördögi körben forogtam tehát, egy bonyolult és kiúttalan labirintusban, ahonnan reményem sem volt kijutni. A dologhoz tehát a következő módszer szerint fogtam hozzá.” (HELL 1770: 8) „De! milyen módon kezdjem el a vizsgálatot? hiszen a Leem-féle Grammatikán és lapp Nomenclatoron kívül semmilyen segédeszközöm sem volt. ... Ha felütöttem ezt a grammatikát, szabályok hosszú sorát láttam benne, csak hogy a számomra teljesen ismeretlen dán nyelven. Ha a felbukkanó mássalhangzóval lejegyezve, ezért hát sehogy sem tudtam kitalálni, hogyan is lehetne elolvasni vagy kimondani őket? Bevallom, elcsüggedtem ... míg nem lappok érkeztek hozzánk taránszarvasaikkal a hegyekből, melyek tíz mérföldre a szárazföldön fekszenek” (SAJNOVICS 1770: 16).

2. táblázat

A Demonstratio első kiadásának felépítése

A Királyi Tudós Társasághoz (1–4) hipotézisállítás	a kutatás céljának kijelölése a kutató szakértelmének igazolása a tétel megfogalmazása
I. fejezet 1–7 a módszertani alapelvek tisztázása	I. a nyelvrokonságnak nem feltétele a kölcsönös megértés
II. fejezet a módszertani alapelvek tisztázása	II. a nyelvrokonságot a könyvekből sem lehet megítélni a nyelvrokonságot csak 3 kritérium alapján lehet vizsgálni: 1. azonos helyesírású, 2. hangváltásoktól megtisztított dialektusok 3. eredeti szavain
III. fejezet 8–12 az 1. kritérium elméleti megalapozása	a magyar és a lapp nyelv hangjai azonosak
IV-V. fejezet 17–22; 22–25 mérhető alakra hozás (1. kritérium)	a helyesírást egységesíteni lehet és kell I. táblázat
VI. fejezet 26–30 a 2. kritérium elméleti megalapozása	a dialektusok jellemzése
VII. fejezet 30–32 mérhető alakra hozás (2. kritérium)	az átalakítás szabályai II. táblázat
VIII. fejezet 32–53 mérhető alakra hozás (3. kritérium) lehatárolt és ellenőrizhető korpusz vizsgálata: szavak összevetése	eredeti szavak kikeresése a lapp, illetve a magyar szótárból összehasonlítható szójegyzék
IX. fejezet 54–61 vizsgálat: grammatikai elemek összevetése	névszók egyezése
X. fejezet 61–66 vizsgálat: grammatikai elemek összevetése	névmások, suffixumok, ragok egyezése
XI. fejezet 66–73 vizsgálat: grammatikai elemek összevetése	igék egyezése
XII. fejezet 73–83 megbeszélés: más kutatók idézése visszatérés a hipotézisre	más kutatók idézése a magyar és a lapp nyelv azonos

Vagyis: Bevezetés (Előszó) – Módszerek (III–VII. fejezet) – Eredmények (VIII–XI. fejezet) – Megbeszélés (XII. fejezet).

A Demonstratio egyenes vonalú, célratörő szerkezettel rendelkezik, a gondolatmenet logikus, a fejezetek egymásra épülnek. A mű első hét fejezete a vizsgálat elméleti keretét teremti meg: a módszertan és a fogalmak tisztázásával. A szerző először a tételt tűzi ki (a magyar és a lapp nyelv azonos), majd azt mutatja meg, hogyan nem lehet, és hogyan lehet bizonyítani a tételt. Az első két fejezet szintiszta logikai bizonyítás, enthümméakkal. Ez a logikai bizonyítás alapozza meg a használt módszertant, elvetve a hibás megközelítést a megértés és a nyelvrokonság közötti összefüggéséről.

Sajnovics egy általánosan elfogadott hipotetikus szillogizmusból indul ki: Ha két nyelv beszélői megértik egymást, a nyelvük azonos. Utána megfordítja a dolgot, és a feltételezett, ellentétes állítást mutatja be: Ha két nyelv beszélői nem értik meg

egymást, a nyelvük nem lehet azonos. Formállogikailag ez egy érvénytelen hipotetikus szillogizmus, az előtag tagadott formájú, tehát a következtetés érvénytelen. Sajnovics emellett valószínűségi érvekkel is cáfolja a feltételezett ellentétes állítást. Rámutat arra, hogy a meg nem értésnek más okai is lehetnek. Ilyen valószínűségi okok: a) a nyelvek változnak, b) két nyelv különbözőképp változik. Ezért a magyar és a lapp is különbözőképp változhatott.

A következő fejezetek azzal foglalkoznak, hogyan kell a vizsgált korpuszt lehatárolni, a nyers adatokat (a szójegyzékek szavait) megtisztítani, és mérhető formára hozni. Érdeemes megfigyelni azt a logikus gondolatmenetet, ahogy Sajnovics sorjában halad a második fejezetben felállított három kritérium mentén (ld. fenn): előbb egy fejezetben az adott kritérium elméleti-módszertani megalapozásával foglalkozik, majd a következő fejezetben közli a táblázatba foglalt átalakítási szabályrendszert: előbb a helyesírást, majd a lapp dialektusok közti hangmegfeleléseket. (A helyesírás kérdéséről lásd KELEMEN IVETT tanulmányát a kötetben.)

Így két szabályrendszert állít fel: a római számmal jelölt szabályok a Leem-féle hangjelölés átalakítását adják meg a magyar helyesíráásra, az arab számmal jelölt szabályok a különféle lapp nyelvjárások közti hangmegfeleléseket tartalmazzák.⁶ A megfelelések matematikai formulaként, transzformációs műveletként jelennek meg.

ELENCHUS <i>Centum quinquaginta Vocabulorum Ungaris, & Laponibus communium.</i>		
Numerus vocabulo Laponico prefixus indicat Paginam <i>Nomenclatoris Laponici</i> , qua continetur vocabulum subsequens. Numerum sequitur vox Laponica prout citata pagina a Leemio scribitur. Hanc excipiunt observationes <i>Tab. I.</i> quibus usus sum ad precedentem vocem orthographia Ungarica exhibendam, eaque numeris Arabicis notantur. Romani autem numeri designant observationis <i>Tab. II.</i> quarum ductu vocabulum Laponicum ob varietatem dialecti variari potest. Columna penultima voces complectitur Laponicas orthographia Ungarica scriptas. Denique Columna ultima exhibet voces Ungaris hodie usitatas, prout ipsas in Molnari Lexico reperire est.		
304. <i>Elam.</i> ex observatione 4. scribendum est <i>Elam.</i> Laponibus significat <i>vivo.</i> Ungaris <i>vivo</i> significat <i>Elem</i> , vel <i>Elek</i> .	Vox Lapon. orthogr. Ungar. scripta. <i>Elam.</i>	Vox Ungarica Molnari. <i>Elem.</i>
<i>Eled.</i> ex obf. 4. <i>Eled.</i> ex obf. vero II. scribi potest <i>Elet.</i> Laponibus significat <i>Tempus vite.</i> Ungaris <i>vitam</i> .	<i>Elet.</i>	<i>Elet.</i>
<i>Elle.</i> ex obf. 4. & omnia littera I. scribitur <i>Ele.</i> significat Laponice <i>vivens, vivis.</i> Ungaris <i>Elo</i> idem significat.	<i>Ele.</i>	<i>Elo.</i>
<i>Elio.</i> ex obf. ut supra <i>Elo.</i> Hoc nomine, referente Leemio, Lappones compellunt <i>suas opes, divitias.</i> Ungari <i>Eles</i> vocant <i>annonam, penum, victualia.</i> En <i>Opes Laponicas!</i>	<i>Elo.</i>	<i>Eles.</i>
<i>Eletam.</i> ex obf. 4. <i>Eletam.</i> significat <i>vivens factio.</i> Ungaris idem significat <i>Eletem.</i> <i>Elefkaam.</i> Laponibus <i>revisco</i> dicitur. Ungaris <i>Eleszem.</i>	<i>Eletam.</i>	<i>Eletem.</i>
E 2	377.	<i>Elefkaam.</i> <i>Elefzem.</i>

I. ábra

Összehasonlító szójegyzék átalakítási szabályokkal

A szójegyzék elemének kiinduló formája a forrásként használt Leem-szótárban talált alak. Ezt két lépésben, egy dialektusokat egységesítő és egy helyesírást egységesítő szabály alapján alakítja át (1770: 32). Ez az átalakított forma szerepel a baloldali

⁶ Érdeemes megjegyezni, hogy Sajnovics a hangváltozásokat nem a magyar és a lapp nyelv közt vizsgálta, hanem a lapp nyelvjárások között: úgy vélte, hogy a megfelelő átalakítások után a lapp szó többé-kevésbé megegyezik a modern (Sajnovics korabeli) magyar alakkal.

oszlopban, a jobb oldaliban pedig a Pápai Páriz-szótárban szereplő magyar megfelelő. Illusztrációnak nézzünk meg egy példát az Elenchusban! Az aláhúzott sor magyar fordításban így szól: „*Aeled*. A 4. szabály alapján *Éled*, a II. szabály alapján pedig *Élet* alakban írható.”

Az ellenőrizhetőség követelményének megfelelően a vizsgálatba csak olyan szavak kerülhettek be, amelyeket mások már rögzítettek, tehát szótárban szerepeltek. Az összevető szójegyzék ezután nem is túl terjedelmes, 150 szó, ellenben mindegyik mellett pontosan fel van tüntetve az átalakításához használt szabályok sorszáma. Úgy tűnik, Sajnovics számára sokkal fontosabb volt a szabályok tisztázása és rögzítése, mint a példák száma. (Később éppen ezt kifogásolta kritikájában Schlözer, lásd lentebb.)

A nyelvtani hasonlítással foglalkozó, egyébként elég rövid fejezetek is főként szabályokat fogalmaznak meg, és ezekhez illusztrációként csatlakozik egy-egy példa. A névszóragozási fejezetben Sajnovics bővebben csak ott elemez, ahol a grammatikusok felfogása közt egységesíteni kell. Ez is a mérhető formára hozást szolgálja: azonos kategóriarendszer szerint kell leírni a jelenségeket, hogy összevethetők legyenek.⁷ Összehasonlító paradigmát egyáltalán nem közöl, csak a különböző svéd, lapp, finn grammatikák alapján az esetvégződéseket állítja egymás mellé, miközben nincs egyetlen magyar vagy lapp példaszó végigragozva. Az első táblázat, mindössze egyetlen magyar, illetve lapp példával, a fokozásnál kerül elő. A névmásoknál és a birtokos szuffixumoknál is a legnagyobb részt a morfológiai és mondatba szerkesztési szabályok magyarázata teszi ki, a birtok és a birtokos száma szerinti egyeztetést pontokba is szedi, egyetlen magyar példaszóval. Lapp példaszót nem tüntet fel. Ugyanígy a határozóragok esetében is a ragok kategorizálásának elméleti kérdéseivel foglalkozik, azzal a jellemző megjegyzéssel: „mindez egyetlen példából is világos” (1770: 63). Az igeragozásban hasonlóképp, a grammatikusok adta szabályokat és definíciókat állítja szembe, egyetlen magyar vagy lapp ige végigragozása nélkül. Az első paradigma és egyben az első nyelvi példa a létigénél jelenik meg.

A tömörséget magyarázhatná, hogy a mű első kiadása egy ténylegesen elhangzott beszéd szinte azonnali kinyomtatása volt 1770 elején. A második, egy évvel későbbi nagyszombati kiadásban valóban voltak már bővítések, de a lényeg, a metódus nem változott. Az elméleti rész továbbra is deduktív bizonyításra épült, a konkrét elemzésekben pedig a szabályok domináltak.

4. Három módszertani kritika a Demonstratióról. A Demonstratióknak azonnal igen élénk visszhangja támadt Magyarországon és külföldön is. Az ismertetések, kritikák egy része sajátos módon éppen a mű kutatómódszertanával foglalkozott. A módszertani vitáknak a tudományterület kiforratlansága miatt nyílhatott tere, hiszen a nyelvhasonlítás módszertani alapelveit éppen Sajnovics igyekezett megteremteni.

⁷ Ilyen például az esetvégzések kategorizálása, ahol a különbözőség abból fakadt, hogy a különböző felhasznált grammatikák a latin nyelvtani modelltől való elszakadás különböző fázisában voltak, tehát az esetragokat hol a szóhoz tapadt prepozícióknak, hol az ablativus különböző végzödéseinek, hol valódi ragoknak tartották. (Részletesen C. VLADÁR 2008.)

A következőkben a kritikák három típusát mutatom be.

4.1. A természettudós kritikája: elégtelen bizonyítás. Az első kritika elfogadta a Demonstratio matematikusi módszertanát, és azon belül maradvá, annak szakmai/belső követelményeit kérte számon. A Prager Gelehrte Nachrichten 1: 13 (1771)-ben megjelenő kritikát az erdélyi szász Born Ignác írta, aki maga is természettudós, geológus volt. (Ismerteti DEÁK 1993.)

Born leszögezi, hogy a matematikus Sajnovicsnak pontosan tisztában kellene lennie azzal, hogy a bizonyítás, Demonstratio egzakt és elégséges módszert kíván, de ennek a mű nem tesz eleget. Először is Born szerint aggályos a címben szereplő terminusok definíciója. Az identitás a matematikában azt jelenti, hogy két dolog felcserélhető, ez azonban a nyelvek esetében nem igaz. Sajnovics alapján két nép nyelve azonos lehet, még ha nem is értik meg egymást, hiszen az ő gondolatmenete szerint például a latin leánynyelvei, a spanyol, az olasz és a francia sem különböznek valójában, és nem távoliak. Born szerint ezek mégsem felcserélhetőek, tehát nem azonosíthatjuk őket egymással. Jól látható, hogy a problémát az okozta, hogy a matematika korabeli fogalomkészletéből hiányzott a hasonlóság, helyette alkalmazta Sajnovics az *identitas* terminust (BÉKÉS 2021). Born azonban a matematikai értelmezést kérte számon.

Born kifogásolja azt is, hogy nincs megbízhatóan egységesítve a vizsgálati anyag: „(Sajnovics) a következtetések érvényességéhez bizonyos feltételeket szab”, de ezek nem teljesülnek. Kritizálja a nyelvhasználatnak a műben felállított kritériumait: az azonos írásmódot, a szókincs kiválasztásának szempontjait és a nyelvtani egyezéseket. A lapp–magyar azonosságnak a két nyelv írásmódjában is tükröződnie kellene, de mivel a lappban sok különböző nyelvjárás van, egyiknek sincs még megfelelő tudományossággal rögzített ortográfiája, ezért eleve bizonytalan talajon áll az ilyenfajta nyelvrokonítás. Az az érv, amire Sajnovics hivatkozik, a magyar helyesírással írt lapp szavak megfelelő ejtése, nem tekinthető elégséges bizonyítéknak. A csehek is tökéletesen ejtik a magyar vagy a francia szavakat, mégsem rokonok. A magyar helyesírás egyszerűsége sem igaz, hiszen a mellékjeles cseh helyesírás egyszerűbb, jobb, mint a magyar. Born be is mutat néhány cseh helyesírással írt magyar szót: *tsatsogo* ~ *čačogó*, *Aszszony* ~ *Asson*.

A szókincs lehatárolása is hibás szerinte, hiszen a magyarban sok a szláv szó, a lappban pedig svéd és dán. Ezenkívül az egyezések lehetnek véletlenek is: mely nyelvekből ne lehetne összeállítani a véletlenül hasonló szavak jegyzékét?

A grammatikai egyezések szerinte nem állnak, vagy olyanok, amelyek a keleti nyelvekre általában jellemzőek [ma: tipológiai], Born szerint korábban hasonló alapon rokonították a magyart a héberhez.

4.2. A társadalomtudós kritikája: eltúlzott bizonyítás. A neves göttingai történész, August Ludvig Schlözer sokat foglalkozott a ma finnugornak nevezett népekkel, és akkorra már nagyjából felvázolta ezek körét. A Demonstratióról írott kritikája a mű merev, éles határú kategorizálására irányult, és ehelyett másféle, új módszert javasolt.

A Demonstratio megjelenése a felvilágosodás és a romantika közti korszakváltás idejére esett. A felvilágosodásban a fentebb részletezett matematikai módszertant tartották a legértékesebbnek, ezért Sajnovicsék ezt használták a humán területeken is.

Azonban a Demonstratio módszertanának legnagyobb gyengesége azonban éppen a humán területre alkalmazott matematikusi szemléletből fakadt.

A romantikában fordult a helyzet. A társadalomtudományok is beléptek a kutatási térbe, és a göttingai egyetemen formálódó új paradigma teljesen más módszertant használt (MARINO 1995), egyébként a természettudományokban is (BÉKÉS 2018). A vizsgálat induktív módszerrel, az elemek sokaságából kiindulva, ezeket kontextusukban szemlélve a kapcsolódási mintázatokat és a struktúrákat, az összefüggéseket kereste, kulcsszava pedig a hasonlóság, az *affinitas* volt.⁸ A világot élő, változó organizmusként tekintve élesen elválasztott kategóriák helyett átmenetiséget tételeztek: az elemek inkább vagy kevésbé tartoznak egy adott kategóriába, és az egyes területek közös affinitas-szférát alkottak.

Ebben az új paradigmában pedig már a Demonstratio megközelítése számított egyoldalúnak és rugalmatlannak a maga merev kategóriáival, a különféle nézőpontok iránti érzéketlenségével

Schlözer 1771-es kritikája már ezt a módszertant használta, a terminusokat rugalmasan értelmezve. A címbeli *identitas* (*idem esse*) kapcsán Born a felcserélhetőséget kérte számon, Schlözer viszont arra világított rá, hogy a nyelvek közti kapcsolat fokozati jellegű: „a címlapon levő IDEM ESSE túlzás, attól még messze van Sainovits úr magyarlapp egybevetése, hogy okunk volna identitásról beszélni” (GYARMATHI 1799/1999: 352, KUBÍNYI KATA ford.).

A címbeli *idem* kérdése valószínűleg összefüggött a matematikai gondolkodás fejlődéstörténetével. Arisztotelésznek az azonosság logikai törvényében szereplő fogalma a teljes egybevágóságot feltételezte, a körülbelüli egyezés, a fokozatos hasonlóság fogalma még nem volt kidolgozva, így a matematikai eszköztárral és módszertannal közelítő elemzés is küszködött a problémával. A címbe jobb híján került a matematikai műszó, de a Demonstratio elméleti alapozó első fejezetében Sajnovics kifejtette, hogy az *idem* nem jelentheti a tökéletes azonosságot, hiszen a nyelvek változnak. (Lásd erről BÉKÉS VERA tanulmányát a kötetben.) Ugyanakkor Demonstratióban több ponton is tetten érhető a hagyományos arisztotelészi értelmezés, a fekete-fehér kategóriák használata. A műben ugyanis az *identitas* több ponton is kivétel nélküli azonossággént jelent meg: „A magyarok és a lappok közt azonban nincs tere olyan szabályos hangváltozásoknak vagy elhagyásoknak, mint amilyenek létezését a dánok és a németek közt bemutattam. A lappok ugyanis pontosan ugyanannyi hangot és ugyanolyan kiejtést használnak, mint a magyarok. Kétségbevonhatatlan bizonyíték ez arra, hogy kisebb különbség van a magyar és a lapp nyelv között, mint a német és a dán nyelv közt” (1770: 27).

Hell valószínűleg a régebbi, arisztotelészi kategorizálást tette magáévá, erről több szövege is tanúskodik. PRAYHOZ írt, korábban már idézett feljegyzésében (EL Coll. Prayana XVIII. 25.) a Demonstratio fenti helyét bővebben is magyarázva, explicit definíciót adott az *identitas*-ra: „Sajnovics e szavai röviden azt jelentik, hogy a karjeliaiak és a magyarok nem csupán ugyanazt a nyelvet, de ugyanazt a dialektust is beszélnek (hozzáteszem, én be fogom bizonyítani, hogy (a magyar és a lapp dialektus) teljesen megegyezik). Két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy

⁸ Nem véletlen a finnugor nyelvhasználat következő alpmunkájának, Gyarmathi Sámuel Affinitásának a címválasztása. Gyarmathi Schlözer útmutatásai alapján, Göttingában írta meg művét. A Demonstratiót és az Affinitást gyakran tekintik ikerdarabnak, holott szemléletük, célkitűzésük, módszertanuk teljesen eltér.

egymással közösen ugyanazon szavaik vannak, eltekintve azoktól, amelyek különböző nyelvű más nemzetektől keveredtek bele vagy kikoptak a használatból.”

A módszertani vita Hell és Schlözer levelezésében folytatódott. 1772-ben, amikor Hell elküldte a Demonstratio második kiadását Schlözernek, a német tudós az azonosítás mértékét kifogásolta. Szerinte a nyelv (*idioma*) szintjén ugyan lehet azonos a magyar és a lapp, de kifogásolta a dialektus szintű azonosítást, a két nyelv szerinte távolabb van, mint az alnémet a hollandtól, a finn a lapptól vagy a magyar a vogultól. Szerinte nem lehet éles határt húzni, a teljes azonosságot kimondani: „a (jövevényszavak leválasztása után) fennmaradó gyökszavak és ragok harmada vagy negyede olyan, amely biztosan nem jövevény, hanem a magyar nyelv szellemében gyökerezik, és mégis nem a finnknél, hanem a keleti népeknél kell keresni az eredetét” (Schlözer Hellnek 1772. febr. 29.).

Eltért a kutatás javasolt iránya is. A Demonstratio a szabályokat tartotta fontosnak, és a példák szinte csak illusztrálták azokat. Schlözer viszont deduktív okoskodás helyett induktív módszertant ajánlott, a szókincsben például az adatok teljes körű összegyűjtését és csoportosítását: „Kedves Uram, készítsen magyar etimológiai jegyzéket, vizsgáljon meg minden gyököt, és jelölje meg, vajon valamely magyar gyöknek van-e valamely nyelvben neki megfelelő gyök...” (uott).

4.3. A nemesi értelmiség kritikája. A harmadik módszertani kritika magát a vizsgálat legitimitását, a nyelvészeti kiindulást vette célba. Mivel a Demonstratio a nyelvi azonosságból a népek közti kapcsolatra következtetett, és Hell kilátásba helyezte a magyar őstörténet ezirányú kutatását is, az új irány nagy hullámokat vetett a magyar értelmiség körében.

A Mária Terézia udvarában levő fiatal nemesi értelmiség (élén Bessenyeivel) úgy vélte, hogy egy nép identitását alapvetően a szokások, erkölcsök, népjellem határozza meg. Ezért téves dolog két nép között a kapcsolatot a nyelv alapján vizsgálni: „Egy író vélekedett úgy, mintha a magyar nemzet Lappóniából származott volna ez okon, mivel tanáltatik nyelveken olyan szó, mely magyarban is azt teszi, amit ott jelent. De ily kicsiny oknál fogva oly nagy tekintetű dolgot helyéből kivenni és más fundamentomra állítani nem lehet. Nem a szavakat kell nézni, hanem az erkölcsi tulajdonságot” (BESSENYEI 1986: 231–235).

Ez a felfogás azonban érdekes ellentétben áll azzal a korabeli és még sokáig fennálló közkeletű vélekedéssel, hogy a nyelvrokonság egyúttal néprokonság is, és a nép történelmére lehet következtetni belőle.

A felvilágosult magyar nemesi értelmiség privilégiumát szkíta őseik vitézségére (kard), illetve saját maguk műveltségére (toll) alapította. Szemszögükből komoly fenyegetést jelentett a lapp nyelvvel és a lapp néppel való rokonítás, hiszen a Magyarországon is ismert források elmaradott körülmények között élő, testileg és szellemileg elmaradott, harciatlan népként jellemezték őket. (Részletes elemzését lásd BALOGH 2015, ASPAAS–KONTLER 2019). Ez még akkor is így volt, ha közvetlen tapasztalata aligha lehetett a magyarok közül bárkinek is a lappokról. A lapp kapcsolat – a krónikákban is fennmaradt szkíta, Attila vitézeitől eredő származás helyett – igen sértőnek tűnt. A korban a nyelv még nem volt egyértelműen a nemzeti identitás alapja. A formálódó értelmezésben a nyelv sokszor a külső tulajdonságokkal, testi jellemzőkkel, öltözetel, életmóddal, illetve a belső tulajdonságokkal, viselkedési szokásokkal, erkölcsökkel

együtt, azokkal összefüggésben jelent meg, változó arányban és módon konstruálva meg a nemzetet. (Részletes elemzését lásd BODNÁR-KIRÁLY 2015.) A magyar nyelv eredetéről a közgondolkodás úgy tartotta, hogy az európai (nyugati) nyelvek közt egyedülálló, a keleti nyelvek közé tartozik. Ennek a közvélekedésnek is ellene mondtott az északi rokonítás elmélete.

5. **Összefoglalás és kitekintés.** Sajnovics János Demonstratiója a nyelvi rokonságot a természettudományos kutatásokban használt módszertan alapján, annak követelményei szerint vizsgálta. Ez fakadt a szerző matematikus és csillagász képzettségéből és a felvilágosodás korának tudomány szemléletéből is. A Demonstratio ugyanazon elvek és szerkezet alapján készült, mint Hellnek az expedíció csillagászati eredményeiről beszámoló *Transitus* című munkája. Ugyanakkor HELL, noha a kutatás ötletadója volt, a maga kisszámú és ötletszerű nyelvészeti tevékenységében nem érvényesítette a természettudományos követelményeket.

A Demonstratio első kiadásának módszertanát több szemszögből is kritizálták. A természettudományos megközelítésű kritika nem találta módszertanilag elég szigorúnak. Az új kutatási paradigma szemszögből viszont túlságosan is szigorú és merev volt a módszertan. A harmadik kritika a nyelvrokonítás relevanciáját kérdőjelezte meg, helyette a nemzetkaraktert állította.

A három kritika alapja a későbbiekben megszűnt. A romantika a kutatómódszertanban is fordulatot hozott. A Demonstratio módszertanát a XIX. század első felében már nem használta a nyelvhasználat, Gyarmathi Sámuel Affinitasa (1799) már a göttingi iskola affinitas-szemlélete alapján készült, egészen más módszertannal vizsgálva a magyar és a finnugor nyelvek kapcsolatát. (Gyarmathi mentora éppen Schlözer volt.) A nyelv a romantikában egyértelműen a nép/nemzetidentitás meghatározó alapjává vált. Később viszont a romantikát felváltotta a történeti-összehasonlító nyelvészet, és azóta (főleg az újgrammatikus iskola óta) Sajnovics módszertanát tekintjük a modern nyelvhasználat előképeként.

Kulcsszavak: Hell, Sajnovics, Demonstratio, kutatómódszertan.

Hivatkozott irodalom

- ASPAAS, PER PIPPIN 2012. *Maximilianus Hell (1720-1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus*. PhD Dissertation, University of Tromsø.
- ASPAAS, PER PIPPIN – KONTLER, LÁSZLÓ 2015. Before and after 1773: Central European Jesuits, the Politics of Language and Discourses of Identity in the Late Eighteenth Century Habsburg Monarchy. In: ALMÁSI, GÁBOR – SUBARIĆ, LAV eds., *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Brill Academic Publishers, Leiden–Boston.
- ASPAAS, PER PIPPIN – KONTLER, LÁSZLÓ 2019. *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Leiden.
- BALOGH PIROSKA 2015. *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban. 1800 körül*. Argumentum Kiadó, Budapest.

- BÉKÉS VERA 2015. A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk. *Okok és okozat*. Gondolat Kiadó, Budapest. 29–60.
- BÉKÉS VERA 2021. Ugyanaz? Hasonló? Rokon? (Rövid fogalomelemzés történeti-logikai megközelítésben). In: C. VLADÁR – TERBE szerk. 2021. 30–42.
- BESSENYEI GYÖRGY 1986. *Összes művei. Prózai munkák, 1802–1804*. KÓKAY GYÖRGY kiadása. Akadémiai Kiadó, Budapest. 231–235.
- BODNÁR-KIRÁLY TIBOR 2015. Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. *Aetas* 2: 17–43.
- BORN IGNÁC 1771. Sajnovics Demonstratiójának ismertetése. *Prager Gelehrte Nachrichten* 1: 13. 200–206.
- CONSTANTINOVITS MILÁN – VLADÁR ZSUZSA 2019. A pozícióharc retorikája. In: HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 62–77.
- DEÁK ESZTER 1993. Born Ignác ismeretlen recenziója Sajnovics János „Demonstratio”-járól. *Hungarológia* 2: 117–121.
- GYARMATHI SÁMUEL 1799/1999 *Affinitas*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, KOSZORÚS ISTVÁN, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Tinta Kiadó, Budapest.
- HELL MIKSA 1774 k. *Animadversiones R. P. Hell in Dissertationem Historico-criticam de Finnorum, Laponum etc. origine – R. P. G. P. e S. J.* EL. Coll. Pray. XVIII. 24.
- HELL MIKSA 1770. *Observatio transitus Veneris*. Typis Orphanotrophii Regii, Hafniae.
- HELL MIKSA 1774 k. *Observationes in systema P. Maximiliani Hell – Responsum Patris Hell*. EL. Coll. Pray. XVIII. 23.
- HELL MIKSA 1774 k. *Responsum Patris Hell ad ea quae R. P. disserit contra Scutum Carjeliae et ipsam vocem Kar-jel a pagina 88. ad 96*. EL. Coll. Pray. XVIII. 25.
- KELEMEN IVETT 2021. Sajnovics János szerepe a számi/lapp helyesírás történetében. In: C. VLADÁR – TERBE szerk. 2021. 56–66.
- LEEM, KNUD 1756. *En Lappesk Nomenclator*. Trondheim.
- MARINO, LUIGI 1995. *Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770–1820*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC – BOD PÉTER 1767. *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Szeben.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770. *Idioma Hungarorum et Laponum idem esse*. Typis Orphanotrophii Regii, Hafniae.
- SCHLÖZER levele 1772. febr. 29-én Göttingából Hellnek. Közli MENCSEK FERDINÁND 1905. *Történelmi Tár* 6. évf. 1906: 143–147.
- SZÍJ ENIKŐ 2021. Sajnovics útinaplója ürügyén – népnevek, térképek, címerek. In: C. VLADÁR – TERBE szerk. 2021. 101–114.
- TELEGDI ZSIGMOND 1989/2017 A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika. In: BÁNYAI VIKTÓRIA – KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL – KOLTAI KORNÉLIA – BIRÓ TAMÁS szerk., *Bacher Vilmos emlékelőadások 1989–2013*. Magyar Hebraisztikai Társaság – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 20–40.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2008. Sajnovics’s Demonstratio and Gyarmathi’s Affinitas: Terminology and Methodology. *Acta Linguistica Hungarica* 55: 145–182.

- C. VLADÁR ZSUZSA 2018. A matematikus beszéde a nyelvrokonságról. In: HUIJBER SZABOLCS – PÖLCZ ÁDÁM szerk., *Beszédnemek — nemek beszéde. Retorika a reformációtól napjainkig*. MNYKNT – ELTE TÓK, Budapest.
- C. VLADÁR ZSUZSA – TERBE ERIKA szerk., *250 éves a Demonstratio*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

About the research methodology of Demonstratio

When Demonstratio was published, the field of comparative linguistics did not have an elaborate and accepted research method yet. János Sajnovics analysed the linguistic relationships based on the methodology of natural sciences. The structure of Demonstratio is parallel with Miksa Hell's Transitus, both following the structure of the publications of natural sciences. The reasons behind this are that both Sajnovics and Hell were qualified in mathematics and they both lived during the Enlightenment Period.

The methodology of the first edition of Demonstratio was criticised from many aspects by the contemporaries. This paper presents the most significant types of criticism. First, the research methodology of Demonstratio was not exact enough for those who read it with a pure scientific approach. For the members of the new romanticist school, the methodology of the book was too rigid and was not nuanced enough. The Hungarian nobility's perspective was the third, which questioned the relevancy of language comparison in connection with the identity and relations of a nation.

Keywords: Hell, Sajnovics, Demonstratio, research methodology.

A nyomdai munkákat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte
Felelős vezető: Könczey Áron

250 évvel ezelőtt, 1770-ben jelent meg először, majd egy évvel később másodszor a finnugor nyelvhasználat alapdarabja, Sajnovics János Demonstratiója. Jelen tanulmánykötet a legújabb kutatási eredményeket mutatja be, a XVIII. századi magyar és nemzetközi tudományosság kontextusába helyezve a Demonstratiót. A kötet interdiszciplináris, a nyelvészet mellett a filozófia, a történelem, az irodalom, a geográfia, valamint a csillagászat oldaláról járja körül a témát. A könyv nyit a szűkebb tudományosságon túl is. Bemutatja a mai egyetemisták gondolkodását a nyelvrokonság témájában, és tisztázza, milyen tudománytörténeti háttere van azoknak a félreértéseknek, amelyek a nyelvrokonság értelmezéséhez kapcsolódnak. A szemléletformáló tanulmánygyűjteményt a leendő és gyakorló tanárok is haszonnal forgathatják.

ELTE
EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM